

Ціною
власного
життя

**КНИГА ПАМ'ЯТІ
50-РІЧЧЮ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД
ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ
50-РІЧЧЮ ПЕРЕМОГИ В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ
ВІЙНІ
ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ**

**ЦІНОЮ
ВЛАСНОГО
ЖИТТЯ**

**Рівне
Державне редакційно-видавниче
підприємство
1995**

**Виконком Рівненської обласної Ради
Обласна асоціація християн-рятівників
Рівненське товариство єврейської культури**

**ВИДАННЯ КНИГИ ПОГОДЖЕНО У РЕ-
ДАКЦІЙНІЙ КОМІСІЇ КНИГИ ПАМ'ЯТІ
РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ.**

Голова редакційної комісії Книги пам'яті Рівненської області, голова організаційного комітету з відзначення 50-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні, заступник голови Рівненської обласної Ради по роботі виконавчих органів Іван ДЕМ'ЯНЮК.

КНИГА ПАМ'ЯТІ — ЦІНОЮ ВЛАСНОГО ЖИТТЯ.

Рівне, 1995, — 208 с.

Невмирущою славою вкрили себе українські воїни на всіх фронтах в часи другої світової війни, під час визволення України від фашистських загарбників. Жертвенний опір гітлерівцям чинив народ України в тилу ворога.

Однією з активних форм руху Опору фашистам було рятівництво українськими родинами, людьми інших національностей, в першу чергу євреїв, які були приречені фашистськими окупантами на поголовне знищення — голокост. Про це мова в книзі-збірнику.

Книга-збірник — світла пам'ять мертвим і живим, синам і дочкам народу України, які боролися проти фашистських загарбників в 1939-1945 роках.

Редакційна колегія:
Кирило Кіндрат
Микола Камінський
Володимир Комаровський
Олег Кашуба
Аркадій Тененбаум

Упорядник Кирило Кіндрат
Редактор Василь Басараба
Художник Ярослав Борисюк
Технічний редактор Андрій Косік

ISBN 5-7707-7870-9

Незалежна Україна раз і назавжди покінчила з державним антисемітизмом — ганебною спадщиною царських і радянських часів.

Засудивши злочини минулого і конкретних злочинців, ми разом з тим повинні відмовитись від чорно-білих кліше антисемітизму чи українофобії, від примітивних, огульних звинувачень народів у скоєнні злочинів проти людства...

Але навіть в темряві голокосту можна знайти промені світлої надії. Я маю на увазі тих, хто не був заляканий кривавим терором окупантів, хто відстояв народну честь і гідність, хто подав руку допомоги євреям в страшну годину лиха. Я маю на увазі «праведників миру». Я пишаюсь тим, що серед них були і сотні українців... Саме «праведники миру» виражали сутність українського народу, його найкращі риси — доброту, людяність, мужність, терплячість.

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

Леонід КУЧМА.

**З виступу в Музеї голокосту (Вашінгтон,
21 листопада 1994 року).**

Редакційна колегія висловлює щиру подяку за сприяння у виданні книги «Ціною власного життя»

заступникам голови Рівненської обласної Ради по роботі виконавчих органів — І. В. Демянюку та І. С. Кузьмюку,

голові обласного комітету у справах преси та інформації — В. С. Черенусі,

директору АТ «Рівненська друкарня» — В. П. Жеребецькому, а також за фінансову допомогу спонсорам:

Рівненській АЕС — В. С. Коровкіну,

Кузнецовській міськраді — С. Г. Арістовій,

Управлінню «Прикарпаттранснафтопродукт» — В. К. Малихіну,

Рівненському м'ясокомбінату — В. І. Гамері,

Об'єднанню «Рівнеліс» — М. Х. Шершуну,

Нафтопроводу «Дружба» — І. В. Галичу,

Укрсоцбанку — О. М. Добровичському,

Екопомбанку — В. М. Марчуку,

Приватбанку — Ю. В. Діанову,

Ощадбанку — В. І. Рогозі,

Промінвестбанку — В. Ю. Хальзову,

Обласній дирекції АПБ — О. М. Радюку,

Володимирецькому ОП райпобутсервісу — Г. К. Куклі,

Християнській місії «Світанкова зоря» — О. Мельнику,

Рівненському центральному універмагу — О. В. Губіну,

Рівненській фірмі «Одяг» — О. М. Оверчуку,

Юридичній фірмі — М. І. Вайншельбойму,

Рівненський міській ТВЕЗ — О. М. Приходьку

ПЕРЕДМОВА

Тепер уся країна зрозуміла, що німецький режим, мабуть, навіть більше, ніж більшовицький, є злом, справжнім диявольським злом. Не було і дня без страшних злочинів. Євреї перші жертви... Ніби згряя божевільних або скажених вовків накинуплися на цю бідну націю.

Андрей ШЕПТИЦЬКИЙ.

(3 листа до Папи Римського,
31 серпня 1941 р.)

150-річчя визволення України від німецько-фашистських окупантів — велика і знаменна подія в історії українського народу. З перших днів нападу гітлерівської армії на Польщу і розв'язання другої світової війни, українці, які перебували в Польській армії, одними з перших вступили в нерівний бій з фашистськими нападниками у районі Лодзі, у Варшаві, в східних районах Польщі. Вони давали рішучу відсіч гітлерівським окупантам, про що, на жаль, ще мало відомо українському і світовому загалу, бо закрите колишнє радянське суспільство не давало достовірної інформації про Україну, про самопожертву її синів і дочок.

Вкрили себе невмиручою славою українські воїни на всіх фронтах в армії колишнього СРСР під час визволення України і Європи від фашистського окупанта.

Великий жертвний опір фашистам чинив український народ і в тилу ворога. На теренах окупованої України цей спротив вівся шляхом активної боротьби з зброєю у руках у партизанських загонах і з'єднаннях УПА, а також шляхом явного і тихого саботажу і непокори гітлерівським зайдам.

Однією з активних форм руху Опору фашистам було рятівництво милосердними українськими родинами людей інших національностей, в тому числі євреїв, які від малого і до старого були приречені окупантами на поголовне винищення — голокост. Незважаючи на офіційне замовчування, люди все знали, пам'ятали, хоча під пресом комунототалітаризму відкрито не говорили про це. Зараз у вільній Україні вони хочуть знати всю правду про цю самопосвяту і героїзм українських родин — селян, робітників, інтелігенції, служителів релігійних культів.

Друга світова війна, яку розв'язали німецько-фашистські загарбники, була небаченою за своїми наслідками глобально-соціальною катастрофою для людства. Вона коштувала йому понад 50 мільйонів людських життів, мільйони покалічених і понівечених, а ще більше знедолених. Пролито море крові і сліз матерів і дітей. Знищено величезні матеріальні, культурні й духовні цінності.

Величезних матеріальних і культурних втрат зазнала Україна, у якій майже кожний п'ятий житель поклав своє життя на алтар свободи. Тисячі міст і сіл були повністю або частково зруйновані.

Небачені людські жертви понесло єврейство. Шість мільйонів життів — така ціна цієї невеликої нації в роки другої світової війни. На територіях колишнього СРСР гітлерівці знищили півтора мільйона євреїв, в тому числі майже мільйон в Україні.

Фізичне вбивство євреїв в Україні, що розпочалося з перших днів окупації, стало частиною «остаточного вирішення єврейського питання», етапом підготовки території України до німецької колонізації. Колгоспи і радгоспи на території України перетворилися в державні німецькі господарства — лігеншафти, у яких практикувалася примусова праця українців, а вирощувана сільськогосподарська і тваринницька продукція, навіть український чорнозем, вивозились в рейх. Значні території українських земель призначалися як винагорода німецьким баронам — «переможцям».

Здійснюючи на практиці директиву плану «Барбароса», у якому були сформульовані «особливі задання» Гітлера по знищенню євреїв і комуністичних діячів на окупованій території, гітлерівці перетворювали Україну в сировинну базу для рейху з підневільними робітниками. Для виконання цієї диявольської директиви окупована Україна була поділена на дві зони, для яких були спеціально сформовані дві групи: «Ейзацгрупа — С», яка діяла від західних кордонів до Дніпра, і «Ейзацгрупа — Д», яка чинила розбій у південній частині і в Криму.

Зона до Дніпра була підпорядкована адміністрації, на чолі якої стояв рейхскомісар України Кох, а південна частина України і Крим перебували під військовим управлінням. Вермахт надавав повну свободу діям «Ейзацгрупи — Д» і євреї, за винятком одиниць врятованих, майже повністю були знищені в жакхливий спосіб у перші дні і місяці окупації України.

Євреї у зоні, підпорядкованій рейскомісару Коху, були загнані в організовані фашистами гетто, і їх вбивство продовжувалось майже до звільнення України від окупації.

Після кривавої діяльності названих вище «Ейнзацгруп» по всій Україні — в Бабиному Яру в Києві, в Травицькій долині під Харковом, в Сосонках близько Рівного, в «Ямі» біля села Нова Українка, в Костополі й багатьох інших місцях залишилися недбало і абияк засипані рови та яруги — спільні могили замучених. Деякі з них і донині не виявлені і не впорядковані.

Поряд з масовими вбивствами євреїв, окупаційна гітлерівська влада здійснювала жорстоке фізичне і морально-психологічне насильство над українцями — цивільними і військовополоненими. У таборах для полонених гинули від холоду і голоду, хвороб і епідемій тисячі і тисячі людей всіх національностей. Періодично організувалися масові «екзекуції» безборонних бійців, про що розповідається в нарисі «Яма», обляви на молодь у містах і селах України для вивезення в німецьке рабство, про це свідчать нариси — «Мій тернистий шлях на каторзі», «З нами повідилися, як з товаром».

Сотні тисяч і мільйони українських селян, робітників, представників інтелігенції, які не могли протиставити танки, гармати, літаки німецькій армії, протиставляли вірність ідеї суверенітету і незалежності нації, гордість національного характеру, чистоти серця, безстрашність, християнське милосердя і витримку: За це піддавалися тортурам і смерті, про що розповідається у нарисі «Я зобов'язаний вам життям». За допомогу партизанам і бійцям УПА нищилися цілі села разом з їх жителями, про що йде мова в нарисах «Трагедія Старого Села», «Малин — українське Лідіце», «Ремсль, 17 березня» й інші.

Щоб здійснити свій диявольський задум повного знищення євреїв, їх кидали за колючий дріт в гетто. Місцем для розстрілів, як правило, були яруги, природні заглибини, військові окопи, а також заздалегідь вириті рови та ями.

Перед смертю проводилася певна морально-психологічна обробка приречених. Євреї повинні були усвідомити, що вони люди нижчого сорту, не арійської раси, підсвільні і безправні. Гітлерівці старалися за заздалегідь розробленою психологічними службами методикою максимально їх зігнути, духовно і психологічно обеззброїти, паралізувати їх волю до спротиву, фізично вимучити, морально принизити, довести до такого безнадійного стану, щоб вони самі хотіли смерті, не лякалися її.

Страта євреїв також здійснювалась розробленим шаблоном, який використовувався у різних місцях, віддалених на сотні кілометрів. Це свідчило про те, що була розроблена інструкція, якою у різних місцевостях користувалися гітлерівські кати: форма і глибина ями, порядок конвоювання до місця страти,

дезінформація. Ідучи на неминучу загибель, нещасні у багатьох випадках до останньої хвилини не знали про свою долю.

У ряді міст і сіл вели на розстріл відразу не всіх жителів гетто, а почергово, партіями. Встановлювати таку черговість фашисти доручали самим євреям з так званого «Юденрату». Щоб встановити таку чергу в м. Рівне, «Юрсенрат» за свідченням врятованої В. Барац, видав спеціальні посвідчення-перепустки тим євреям, які не підлягали знищенню в першу чергу. Серед них були не лише спеціалісти — шевці, кравці, ремісники, а й знайомі і рідні працівники «Юденрату», або ті, хто міг відкупитися дорогими речами, золотом.

Допомагала конвоювати євреїв до місця страти допоміжна поліція, яка рекрутувалася з національно-нестійких або злочинних елементів з поміж українців, поляків, а також військовополонених. У поліції були й ті, яких радянська влада незаслужено засуджувала на ув'язнення, розкуркулила, піддавала репресіям. За даними, які опубліковані в пресі, тільки до гітлерівської навали депортовано, арештовано і ліквідовано більшовиками в західних областях України понад мільйон вісімсот тисяч осіб, що становило приблизно 17,8 відсотків населення цього регіону.

Євреї в ряді випадків були настільки далекі від думки, що вони приречені на неминучу загибель, настільки несподівано застала їх страшна; неймовірна на їх думку розправа, що вони не встигли організуватися до спротиву катам. Щоб уникнути підозріння нещасних, їм пояснювали, що переводять в інше місце проживання, притому змушували писати листи рідним і знайомим в інших населених пунктах України.

Ведучи на страту першу партію рівненських євреїв у Сосонки, де заздалегідь були вириті для них рови-могили у формі окопів, їх оточили кільцем солдатів з автоматами і собаками і сказали, що ведуть їх у ближнє село, де були колись царські казарми. Це повідомлення для нещасних, як пише вже згадана В. Барац, стало навіть втіхою, бо вони вважали, що в казармах у селі їм буде краще, ніж в гетто у місті. А тому одна єврейська родина, коли забрали нареченого їх дочки, силоміць випроводила й її до жениха, тобто власними руками послала її на смерть.

А потім рідні рвали на собі волосся з розпуки, коли довідалися, що обоє загинули.

Привівши євреїв у Сосонки на страту, їх заставили роздягнутися наголо і почали залпами розстрілювати, після чого скидали трупи, серед яких були й живі, у приготовлені ями. Розстріл нещасних 17,5 тисяч євреїв тривав два дні.

Аналогічні методи обману фашисти застосовували також щодо українців, чехів, поляків, яких збиралися знищити. Наприклад, плануючи жорстоко покарати жителів села Малин, які вітали партизанське з'єднання Сидора Ковпака, давали притулок воякам УПА, гітлерівці вдалися до дезінформації. Напередодні запланованої каральної акції проти малинців, гітлерівці розіслали в навколишні села накази, у яких значилося, що хто буде втікати від німецької частини з своїх сіл, їх вважатимуть за бандитів і ворогів, а тому з ними будуть відповідно поводитися.

І тому, коли малинці побачили колону фашистів, яка рухалась в сторону села, не втікали, вважаючи, що треба усім залишитися дома, бо буде якась перевірка, що виданий напередодні наказ фашистів — гарантія їх безпеки. За цю довірливість вони жорстоко поплачували своїм життям. Навчені гірким досвідом селяни в майбутньому, побачивши фашистів, били на сполох в дзвін і втікали з села.

Німецько-фашистська пропаганда мусувала громадську думку, яка подекуди не подолана до цих пір, що євреї, як народ, як етнос, нездатні до активного спротиву поневолювачам, що вони як «вівці» без усякого опору, добровільно йдуть на страту.

Чи відповідає це дійсності? Питання риторичне! Історичне повстання євреїв у Варшавському гетто і в інших місцях ув'язнення, проявлений героїзм в Радянській Армії, де лише за форсування Дніпра десятки євреїв отримали звання Героїв Радянського Союзу, боротьба в партизанських загонах Рівненщини, а також їх наполеглива боротьба за волю і незалежність з переважаючими силами в арабському оточенні, повністю відкидають це твердження.

За такою пекельною схемою фашистські кати розстрілювали не лише євреїв, а й в'язнів концтаборів, військовополонених, серед яких були не лише українці, а й люди інших національностей, що служили в лавах Радянської Армії. Всудучи на польові роботи військовополонених з табору біля Новоукраїнки Рівненського району, про що розповідається в нарисі «Яма», нещасних «рабів» шикували в колону і на марші примушували співати. І так кожного разу, з дня в день, туди і назад.

І ось у святковий день Михайла Чудотворця, коли військовополонені, не відчуваючи смертельної небезпеки, підступності, йшли на польові роботи, їх пісня несподівано була обірвана кулеметними й автоматними пострілами. Це розстрілювали військовополонених єсесівці, що прибули з цією метою із Рівного. Хіба думали-гадали нещасні, що в цей святковий день це буде остання «лебедина пісня» у їх житті.

То хіба можна твердити, що й військовополонені йшли на свою страту як стадо «овець»? Ця диявольська програма і методика нищення фашистами інших національностей опрацьована в надрах гітлерівських спецслужб і апробована на ділі в польових умовах.

Жорстокими були методи господарювання фашистів у містах і селах України. Праця стала каторжною, прокляттям, яке нависло над українськими селянами і робітниками. У Німеччину день і ніч йшли ешелони, навантажені зерном, заводським обладнанням, предметами домашнього вжитку, історичними цінностями, творами мистецтва. Вивозили також молодь, на яку полювали в організованих облавах і відправляли товарняками в рейх на підневільні роботи.

У цих каторжних умовах німецько-фашистської окупації, коли українське населення в західних областях за три роки війни зменшилось майже на третину, активно чи пасивно, з зброєю у руках чи шляхом саботажу і непокори, українці рятували себе, своїх дітей, своє добро, свою честь і гідність, свою ментальність і духовність.

Як милосердна нація, українці разом з тим рятували також людей інших національностей, в першу чергу євреїв, які були приречені фашизмом на повне знищення. Цим наші земляки вписали в історію України яскраву сторінку Опору фашистському режиму. Ту сторінку, яка до цих пір, замовчувана тоталітарною системою колишнього СРСР, не значиться в шкільних і вузівських підручниках, в історичних фоліантах, мало відома за кордоном.

Мудрий розум українського народу, який віками жив у дружбі з людьми інших національностей, розгадав, з якою підступною метою гітлерівці почали страшну, несбачену в цивілізованому світі, криваву провокацію. Митрополит Андрей Шептицький, бачачи канібальський розгул фашистів, у листі до Папи Римського назвав його «диявольським злом», у якому «першими жертвами» стали євреї. І чисте серце українського народу здригнулося, коли полилися ріки невинної крові.

Українці рятували тисячі і тисячі польських і українських євреїв. Після нападу фашистів на Польщу в 1939 році і початку другої світової війни до кордонів Української РСР, зокрема в її західні регіони, втікаючи від гітлерівців, ринула хвиля біженців із Варшави, Лодзі, Кракова та інших міст Польщі. Фашисти не окупували тоді західних областей України, бо вони були «визволені», тобто окуповані згідно згоди Молотова — Рібентропа Червоною Армією: Євреї з корінної Польщі з допомогою своїх

братів по крові й українців розселився по обидва боки річки Збруч і поповнили колонію українського євреївства.

Та не встигли як слід обжитись, як в 1941 році гітлерівська Німеччина віроломно напала на СРСР, владні структури якої не встигли провести мобілізацію в західних областях України, не зуміли також внаслідок несподіваного і раптового удару провести евакуацію в цьому регіоні і залишили все місцеве населення на поталу окупанту. Всі його мешканці, в тому числі й євреї, були захоплені фашистами. Всіх їх — і польських, і українських євреїв рятували від загибелі милосердні українські родини. Довелось і автору цієї передмови особисто рятувати професора, доктора Ісаака Шлезінгера, родом із Варшави.

Після звільнення України від фашистської окупації, не зважаючи на те, що радянська тоталітарна пропаганда на всі лади декларувала дружбу між народами і пролетарський інтернаціоналізм, рятівництво єврейського населення в час окупації України не лише замовчувалося, а й гласно і негласно засуджувалося. Це сталося через міждержавні політичні й ідеологічні протиріччя між СРСР і Ізраїлем. Повсюдно засуджувався сіонізм як заклятий ворог комуністичної системи, як вірний союзник «українського буржуазного націоналізму», а його носії — українські патріоти, які виступали проти великоросійського шовінізму, відстоювали свою рідну мову і культуру, переслідувалися тоталітарним законодавством разом з євреями-сіоністами.

У статті «Антисіоністська кампанія в Україні 1967-1990 роки», яка видрукувана С. Авербахом в газеті «Єврейські вісті» за жовтень 1993 року, значиться, що, починаючи з 1959 року в СРСР було видано 405 книг і брошур антисіоністського спрямування, загальним тиражем 17,2 млн. екземплярів. В тому числі в Україні видана половина з них — 207 назв. І в кожній такій книзі разом з сіонізмом засуджувався «український буржуазний націоналізм». Українські патріоти, які були незгідні з тоталітарною системою, розбратом, переслідувалися. Метою цієї шаленої антисіоністської й антиукраїнської кампанії було розпалення в Україні і за її межами ненависті до євреїв і Ізраїлю, а разом з тим дискредитація і засудження української ідеї про незалежність України від Москви, самостійність, а також носіїв цієї ідеї, починаючи митрополитом Андреем Шептицьким і кінчаючи Степаном Бандерою, Василем Стусом та ін.

До цього треба додати мільйонні тиражі газет і журналів, радіо і телебачення, які з дня у день були перенасичені антисіоністською і антиукраїнською пропагандою як внутрі країни, так і експортованою за кордон, у якій паплюжився ук-

раїнський народ як посібник гітлерівських вбивць. Все це відбувалося на фоні цинічної клятви про нерушиму дружбу між народами.

Якщо в західних країнах Європи рятівництво євреїв від загинів в час гітлерівської окупації розглядалося і розглядається як героїзм і самопожертва, як активний рух Опору фашистам і створенні відповідні фонди допомоги рятівникам, наприклад «Фонд Анни Франк» в Швейцарії, «Єврейський Фонд для християн-рятівників» в Нью-Йорку, то в СРСР рятівники, внаслідок шаленої антисіоністської й антинаціональної пропаганди, боялися заявляти про свою рятівничу діяльність в роки другої світової війни, щоб не попасти владним і каральним структурам держави у немилість за «зв'язок» з сіоністськими організаціями за кордоном. Рятівництво ж євреїв в Україні на державному рівні вперто замовчувалося, ніби його не було в природі.

Ось один з прикладів. Родина Казіловських із с. Миротин Здолбунівського району в час окупації врятувала 19 польських і українських євреїв і одного пілота О. Попкова, росіянина за національністю. Їх рятівник — син Олександр Казіловський був убитий. Про рятування О. Попкова опубліковано ряд статей в газетах і збірниках, а про рятівництво 19 євреїв не сказано жодного слова. В складній політичній обстановці, яка склалась між СРСР і Ізраїлем, рятівники українці не заявляли про своє рятівництво. І ця боязнь не подолана повністю до цих пір.

Мовчання продовжувалося 50 років. Лише з початком горбачовської перебудови, зокрема, у зв'язку з проголошенням незалежності України як держави, почалися активні пошуки рятівників і врятованих.

Особливо активізувався розшук рятівників і врятованих після проведення єврейського Конгресу в Києві в 1992 році, і створення Всеукраїнської Ради християн-рятівників. Керівництво Ради видрукувало ряд матеріалів у пресі про свою діяльність, виступило по радіомовленню, домоглося того, що Верховна Рада України пообіцяла прирівняти рятівників до учасників війни. До Ради почали надходити листи з усієї України.

Наприклад, дізнавшись із статті про Бабин Яр в газеті «Правда України», що створена Всеукраїнська Рада християн-рятівників, і вона розшукує людей, які рятували євреїв в час окупації України, Володимир Мамлін із Черкас написав листа. У листі значиться, що він єврей, ветеран війни. В 1941 році попав в оточення німецьких військ, виходив з нього через Харків, де були у нього знайомі. У Харкові, ризикуючи власним життям, дала йому притулок сім'я Худоярових.

Коли фашисти за доносом сусіда увірвалися у квартиру і застали його за столом з сім'єю Худоярових за вечерею, члени родини — батько, мати, син і дочка не розгубилися, одногосно і впевнено ствердили, що він член їх родини. Здійснивши обшук, фашисти не знайшли, щоб хтось ховався у квартирі... Після цієї події В. Мамлін перетнув лінію фронту, присєднався до бійців діючої армії і брав участь у боях з фашистами до закінчення війни.

Але справа з пошуками рятівників і врятованих з плином часу ускладнюється і посувається надто повільно. Багато рятівників, яким в час війни було 20 і більше років, як і врятовані ними, померли. Їх діти і внуки, народжені в 30-40 роках вже досягли пенсійного віку і за 50 років мовчання імена та події того часу стерлися у пам'яті, призабулися. Факт рятівництва пам'ятається, а прізвище врятованого забулося, про умови рятівництва також залишилося смутне уявлення. Пошуки рятівників і врятованих затруднюються також тим, що цей милосердний акт тримався у великій таємниці. Його свідками були одиниці і то з найближчої родини. Труднощі також у тому, що більшість врятованих свреїв не дає про себе знати, а без їх підтвердження неможливо оформити відповідні документи, проводити науково-пошукові дослідження.

На сьогоднішній день ми послуговуємося не точними і далеко не повними даними про кількість врятованих і рятівників. Деякі дані видрукувані в єврейських джерелах, насамперед головою Єврейсько-Українського товариства зв'язків у Єрусалимі Яковом Сусленським, який, як в'язень концтаборів в СРСР, довгі роки займається збором матеріалів і свідків про голокост в Україні в час другої світової війни і окупації України.

Вказана ним цифра 17 тисяч врятованих свреїв в Україні є для нас відправною точкою, якою ми поки-що користуємося. Але це питання потребує дальших пошуків і досліджень.

Звернемося до інших даних в публікаціях. За даними М. Куповецького на території України на момент початку агресії Німеччини проти СРСР проживало 2,6 млн. свреїв, що становило 30 відсотків світового сврейства. В час війни за його даними 1,4 млн. чоловік (за даними Якова Сусленського — біля мільйона) знищено фашистами. Значить, 1,2 — 1,5 млн. (приблизно 50 відсотків) з них вижили і врятувалися від голокосту.

Більшість жителів західних областей України у зв'язку з раптовим і несподіваним нападом фашистів на колишній СРСР не були мобілізовані в армію і не свакуйовані в тили країни і таким чином були залишені тоталітарною системою на поталу фа-

шистським окупантам. Євреї східних регіонів України у своїй більшості були мобілізовані в Червону Армію і евакуйовані в глибокі тили Союзу. Отже, у них було більше шансів на вижиття, тобто уникнути голокосту з рук фашистів у роки війни. У південному регіоні України, який за згодою Гітлера був окупований румунами, євреї також мали більше шансів на вижиття, бо румунська окупаційна адміністрація була до деякої міри толерантною щодо цієї нації.

Цифру 17 тисяч врятованих милосердними українськими родинами євреїв з числа 1,2 — 1,5 мільйонів в Україні можна прийняти з великою обережністю і проблематично. Є потреба організувати державний науково-дослідний центр пам'яті і героїзму подібний до Єрусалимського Яд Вашем, залучити до роботи в ньому істориків, соціологів, демографів для подальшого вивчення цієї проблеми, яка важлива не лише для України й Ізраїлю, а й для інших держав світу.

Якщо кількість врятованих українськими родинами євреїв можна з великою натяжкою в той або інший бік встановити, то кількість рятівників, які були задіяні у рятівництві, встановити важко. Та наврод чи вдасться це зробити коли-небудь. Можна зробити на основі припущень загальні висновки.

Переховували євреїв нерідко сім'ї, у яких налічувалося 10 і більше членів родини, від старих — до грудних дітей, які, в цьому випадку, були своєрідними «заложниками» у своїх батьків. Наприклад, єврейську сім'ю Шварцман, яка складалася з матері і її малолітньої дочки, а зараз проживає в Ізраїльському місті Квар-Сабі, рятувала багатодітна сім'я Буковських із села Хрінники Млинівського району, яка складається з 10 чоловік, в тому числі 8-ро дітей. Найменшій дитині був один рік. Батькам Буковських і трьом старшим дочкам приєдено на єврейському Конгресі в Кисві звання «Праведника народів світу».

З 10 чоловік складалася родина Боровець (Потапчук) Анни з села Мощон Гошанського району, яка переховувала 4-х євреїв і узбека Худай Мамура Назаровича. Факт врятування братів Бєюме́на і Зейделя Сігалів, яких Анна особисто відвезла після звільнення області від окупантів в Гошанський райвійськомат, підтверджений Рівненським обласним військовим комісаром полковником В. Говорухіним.

Колишню жительку села Кануни Новоград-Волинського району на Житомирщині, зараз жительку м. Рівного Софію Мельник (дівоче прізвище Шуберт), після вбивства її матері Розалії і батька Йосифа, рятували від переслідувань з боку поліція

Глушука ряд родин: українські родини Мельників, Герасимчуків, Королєнків, Дмитренків, Савчуків; польські — Медєцьких, Чаплинських, Бучинських; німецьких — Найманів, Гільмесрів; російської — Касянчик. Всього понад 50 чоловік з сіл Новоград-Волинського району. Після війни Софія Шуберт вийшла заміж за свого рятівника українця Федора Мельника. Працювали вони у Рівному — Федір лікарем, а Софія педагогом. Поліція, який переслідував їх сім'ю і ганявся за нею, щоб отримати від фашистів винагороду, знайшла заслужена кара.

Деякі сім'ї переховували до 20 євреїв. Згадувана нами українська родина чеської національності Казіловських із села Миротин Здолбунівського району нелегально і напівлегально переховувала 19 польських і українських євреїв — дітей, жінок і чоловіків у своєму Миротинському мастку і Новокраївському власному млині Острозького району. Ті євреї, які переховувалися напівлегальним шляхом, мали вироблені з допомогою цієї милосердної сім'ї документи на польські й українські прізвища і працювали в господарстві Казіловських як їх родичі або наймані сезонні працівники. Одна з єврейських дівчат була нареченою сина Казіловського, а врятований хлопчик Фельдман — як названий син, що виховується в цій сім'ї.

Глава сім'ї Володимир Казіловський віддав десятину власної землі під будівництво протестантської церкви Євангельських Християн-Баптистів, брав участь у її зведенні. У зв'язку з цим благородним внеском для громадян, його сім'я користувалася повагою серед жителів не лише села Миротина, а й навколишніх сіл. Між собою вони називали його оселю малою Палестиною.

І коли за доносом когось із фашистських «доброзичливців» до садиби Казіловських прийшли фашисти і поставили їх сім'ю з 4-х чоловік до стінки під дула пістолетів, вимагали показати, де переховуються євреї, збіглися селяни з усього села і стали на захист милосердної сім'ї, стверджували, що в садибі немає переслідуваних євреїв. І по сьогоднішній день не може спокійно говорити про цю подію дочка Казіловських Емілія Дедик, яка проживає в Здолбунові, розповідаючи, як її молитва врятувала сім'ю від смерті.

Аналогічний випадок масового рятівництва переслідуваних євреїв стався в селі Білоцерківна Великобагачанського району на Полтавщині. Рятуючи від німецько-фашистських катів єврейського хлопчика Гришу, жителька села Оксана Сємергей взяла його на виховання як рідного сина. За чийось доносом в її оселю з'явилися поліцаї, щоб перевірити, чи правда те, що

вона переховує єврейського хлопчика. Оксана впевнено заявила, що це її рідний син, а в підтвердження своїх слів, на вимогу поліцаїв, збрала 50 підписів односельчан, які, ризикуючи власним життям і життям Оксани, письмово підтвердили, що це її власна дитина. Про цей факт розповідається в нарисі «І всі підписались, що він не єврей». Хлопчик був врятований.

У ряді випадків у рятівництві євреїв були задіяні цілі громади. У селах Млинок, Судча, Великі Телковичі Зарічненського і Володимирецького районів була врятована група євреїв — вісім осіб — жінок і чоловіків, які втекли від смерті після ліквідації єврейського гетто у Новій Рафалівці. Вони, як «члени» релігійних громад Євангельських Християн-Баптистів і п'ятидесятників, переходили з одного села в інше, з одного молитовного будинку в інший на моління і таким чином під виглядом віруючих були врятовані від неминучої смерті. Всі вони проживають в Ізраїлі, про що нас повідомляє врятована Фані Бас в нарисі «Фаня-Феодосія».

В селі Оженин Острозького району врятувалися 17 польських і українських євреїв. Переховувалися вони в домівках окремих селян і переважно в лісі по два-три чоловіки у викоханих криївках, про які знав не лише лісничий Федір Кондратюк — праведник народів світу, а й жителі села, які приносили їм їжу, прали білизну, навіть залучали до сільськогосподарських робіт поблизу лісу. Про умови переховування євреїв у лісі розповідає в нарисі «Оженинські криївки» врятований Кондратюком Мотель Ключник, який проживає в Здолбунові.

Не менш важливим питанням, яке дискутується в певних колах врятованих і рятівників та на сторінках преси, є те, чи могли українці в умовах жакхливої фашистської окупації врятувати більше єврейського населення. Це питання складне, воно чекає своїх дослідників. Частково про це йдеться в інтерв'ю «Євреям є за що шанувати українців». Думаю, що даліше науково-соціологічне, об'єктивне і безпристрасне дослідження цього питання буде на користь обох держав — України й Ізраїлю.

По-перше, українці як нація, як етнос, не мали своєї національної самостійної демократичної держави, а, отже, своєї державної ідеології і політики. Вони жили під п'ятою великодержавного російського шовінізму і імперської тоталітарної системи. Україна була васалом в гіршому розумінні цього слова і йшла повністю у фарватері ідеології і політики СРСР, у якому домінували великоросійські шовіністи. Ціле покоління виховувалося на прикладі Павлика Морозова, який виступав проти свого рідного батька, на ідеї про те, що з просуванням до комунізму зростає опір ворожих елементів внутрі країни...

У такій атмосфері ставлення до євреїв в колишньому Союзі у прихованій чи відкритій формі було вороже і недружелюбне. Про це свідчить інспірований суд над єврейськими лікарями у Мбскві, який сприяв розпаленню національної ворожнечі щодо єврейського народу. Це також боротьба з космополітизмом, де космополітами номер один були євреї. І ця політика всеціло підтримувалася згори і донизу партноменклатурою в Україні. Пропагуючи на словах дружбу між народами, партійна верхівка, знаючи про повальне знищення єврейського населення фашистами, жодного слова не висловила на їх захист, не закликала населення рятувати їх від голокосту.

По-друге, євреї, як правило, були скупчені у великих містах і містечках по всій Україні. Єврейське населення в більшості міст районного, навіть обласного підпорядкування, за винятком сіл, про що свідчать статистичні дані, у процентному відношенні переважало населення українського походження. Цей процент, наприклад, у Рівненській області і в м. Рівне становив від 60 до 90 відсотків. Окупувавши Україну фашисти зразу ж ізолювали євреїв від українців в гетто, де тримали їх під поліцейською охороною. То чи могла меншість українців врятувати більшість євреїв та ще в умовах, коли вони знаходилися в ізоляції від них.

По-третє. Українці так само, як і євреї, були підневільними під час окупації. За найменший спротив, за невиконання наказів і розпоряджень воєнного часу окупанти розстрілювали «винних», палили міста і села разом з їх мешканцями, а молодь насильно вивозили в рейх на примусові роботи. Лише в Рівненській області фашисти закатували, за даними преси, 200 тисяч громадян, вивезли в рейх 50 тисяч чоловік — хлопців і дівчат, стерли з лиця землі 181 населений пункт, а 462 населені пункти спалили і зруйнували. Ці дані уточнюються. У таких умовах жорстокої окупації українці не могли врятувати своїх власних дітей від неволі. Тим більше, не мали змоги рятувати євреїв, які були під охороною в гетто. Рятівництво тих, хто на це відважився і мав можливість для цього, було зв'язано з великим ризиком, самопожертвою, відчайдушністю, труднощами, психологічними переживаннями за чуже і власне життя, про що розповідають самі врятовані В. Барац, О. Мельник, М. Ключник й ін.

Враховуючи політичні і соціальні реалії воєнного і повоєнного окупаційного часу, наведені нами конкретні факти, розказані живими свідками — рятівниками і врятованими, спростовують твердження окремих груп євреїв про те, що є багато

тих, хто вбивали євреїв і одиниці тих, які рятували їх. Це твердження видрукуване в єврейській газеті «Хадашот» за грудень 1993 року в статті «Невизнаний праведник», яке персдрукуване з книги «Справжні герої» Якова Сусленського.

Свідчення рятівників і врятованих, наведені нами конкретні факти стверджують протилежне: рятівництво євреїв в Україні, не зважаючи на жорстокий окупаційний режим, на нищення української нації, носило масовий характер, здійснювалося не одиницями, а сотнями тисяч милосердних українських людей. Одиниці безвідповідальних, які втратили совість і честь, людську подобу, допомагали фашистам вбивати євреїв, а багато, тобто український народ як етнос, враховуючи свої можливості і конкретні умови того часу, рятував нещасних від загибелі — голокосту, про що і йде мова у цій книзі.

Українська нація не може нести колективної вини за дії окремих її представників, окремих груп. Цей принцип сповідує весь цивілізований світ. А тому треба відмовитися як від юдофобства, так і від українофобства, до чого закликав перший Президент України Леонід Кравчук, сім'я якого також рятувала переслідуваних від смерті.

Після війни врятовані від німецько-фашистського фізичного голокосту євреї попали в обійми другої не менш жадливої, ніж фашистська, комунототалітарної системи. Разом з українцями, як і при фашистському режимі, під лозунгом «дружби народів» і «пролетарського інтернаціоналізму», вони зазнали не менш жадливого, на цей раз морально-психологічного і культурно-мовного лінгвіциду, тобто духовного голокосту, який нищив їх психологічно, морально і духовно як етнос, якому не мало бути місця на землі.

Напередодні другої світової війни, як це значиться в статті «Євреї на Рівненщині», на території області і в м. Рівному єврейство культивувало свою культуру, мову, звичаї, релігію, мало свої партії, різні об'єднання, молодіжні організації, пресу... Мало також релігійні гімни, молитовні будинки, синагоги, ритуальні купальні, школи і т. д. — словом євреї жили повнокровним суспільно-політичним, культурним і духовним життям.

За 50 років радянської влади Рівненське єврейство втратило свою мову — душу народу, культуру, духовність. Фашисти вбивали тіло, тоталітарна комуністична система — душу, безпощадно винищувала єврейську самосвідомість і самобутність. Лише зараз, у вільній Україні, єврейство як етнос, почало наново розбудовувати своє соціально-культурне і духовне життя.

Не менш важливо визначити умови, у яких переховувалося єврейське населення в українських родинах під час фашистської окупації України. Це були найрізноманітніші, враховуючи реальні можливості рятівників, умови їх порятунку. Ці умови розкриті в четвертому розділі книги. Найпоширенішим місцем переховування переслідуваних у селах були — бункери, пивниці, кривівки викопані у приміщеннях хат, господарських будівель, на подвір'ї, городі, в саду, лісі. Про такі кривівки розповідається в нарисах «Добро не забувається», «То були тіні», «Компрогат за... врятоване життя»... У таких кривічках нещасні, як правило, переховувалися у зимовий період.

Влітку використовувалися стоги сіна, скирди соломи, горища сараїв, хат, господарських приміщень, стайні. Про такі умови рятівництва розповідається в нарисах «Фотограф Лернер», «Молитва врятувала від смерті» й ін. У містах євреї переховувалися у підвалах будівель, на горищах, кімнатах, каналізаціях...

Рятівництво було зв'язане з великим морально-психологічним напруженням, переживанням як врятованими, так і рятівниками, переживаннями, які продовжувалися днями і ночами, місяцями, роками. Ці переживання розкриті у багатьох розповідях про рятівників і врятованих.

У першому розділі книги висвітлюється політичне зближення між Україною і Ізраїлем. Воно показане у промовах керівників двох держав.

У третьому розділі висвітлюється боротьба українського народу проти німецько-фашистських окупантів і звільнення України від гітлерівського окупаційного режиму.

За рятівництво євреїв в роки війни поплачували власним життям: Яків Сухенко, який врятував сім'ю Барац — матір Варвару і дочку Марію; Володимир Казіловський — його сім'я врятувала, виростила і виховала Олександра Фельдмана; Антоніна Кулаківська — її сім'я врятувала Ефраїма Фішмана; Іван Курішко — його родина врятувала сім'ю Крайцманів із 4-х чоловік; Федір Логацький і його родина врятувала батька і сина Апельбаумів. Всі врятовані проживають в державі Ізраїль.

Працювати над матеріалами цієї книги нам активно допомагали редакції рівненських газет «Вісті Рівненщини», «Вільне слово», «Рівне», «Волинь», «Сім днів». Більшість матеріалів збірника друкувалися також в «Голосі України», «Єврейських вістях», «Хадасоті», «Молодій Галичині», «Лесиному краї», «Володимирецькому віснику» та інших виданнях. Серед авторів книги — науковці, журналісти, вчителі, працівники культури й ін.

Виносимо щиру подяку редакціям газет і авторам нарисів, а також спонсорам за участь у створенні книги, яка є першою ластівкою цієї тематики в Україні.

Кирило КІНДРАТ,
праведник народів світу, голова Всеукраїнської Ради
християн-рятівників, кандидат педагогічних наук, доцент.

РОЗДІЛ І.

УКРАЇНА – ІЗРАЇЛЬ

Леонід КРАВЧУК:

«В Україні українці та євреї протягом багатьох віків живуть разом, глибоко усвідомлюють, що, нарешті, треба остаточно покінчити з антисемітизмом, українофобією — всім тим, що породжує будь-яку міжнаціональну ворожнечу. Багатовікова народна мудрість знову і знову нагадує: всім людям нашої планети слід найповніше використовувати багатющі потенціали своїх держав для їх всебічного розвитку».

Цві МАГЕН:

«Так, в Ізраїлі є люди, які живуть з важкими спогадами про минуле. Природно, у них є своя думка по відношенню до України. Але це їх особиста думка... Та на офіційному рівні ми вважаємо, що нам не треба нову сторінку історії розпочинати із з'ясування відносин. Ми хочемо розпочати все заново. Ми дійсно хочемо зблизитися, знайти спільну мову, зрозуміти один одного. У нас спільна історія, тисячолітня історія. І я не знаю, чи існують ще такі два близькі за духом народи, як єврейський і український. Я думаю, що ми можемо краще, ніж інші народи, зрозуміти один одного».

Л. КРАВЧУК

ВІДМОВИТИСЯ ВІД ЮДОФОБСТВА І УКРАЇНОФОБСТВА

(Із виступу на засіданні Кнесету держави Ізраїль
в січні 1993 р.)

Шановний пане Президенте,
шановний Голово Кнесету,
шановні громадяни держави Ізраїль!

Насамперед хочу подякувати за надану мені честь звернутися до вас з найвищої політичної трибуни держави Ізраїль: Я розглядаю цей факт як свідчення зростаючого спільного прагнення до поглиблення стосунків між нашими країнами, як добрий знак на шляху побудови дружніх, партнерських відносин між Україною та Ізраїлем.

Короткою була наша подорож з Києва до Єрусалиму, але довгим і важким був історичний шлях України до незалежності, завдяки якому став можливим офіційний візит Президента України до Ізраїлю.

У вас є популярний вислів: вперше за 2000 років. Так от — такий візит української державної делегації до Ізраїлю відбувається вперше за 2000 років.

Багато спільного є в історичних долях наших народів: український народ, так само, як і єврейський, упродовж століть був позбавлений можливості створити власну державу, піддавався насильницькій асиміляції, був розсіяний по багатьох країнах світу, зазнав страшних жертв у ХХ столітті — таких як голодомор 1933 року, сталінські репресії, друга світова війна. Їх можна порівняти з масштабами катастрофи єврейського народу.

В Україні здавна жила одна з найбільших у світі єврейських громад: створена своєрідна єврейсько-українська культура — невід'ємна частка духовності й історії обох наших народів, яку творили Шолом-Алейхем, брати Бродські, Хаїм Лахман, Бялік, Шауль Черняхівський та багато інших письменників, художників, музикантів, діячів науки та культури.

Наші народи здавна жили разом, наші люди одружувались, мали спільних дітей, разом переживали тяжкі лихоліття.

Проте довгий час і українці, і євреї як нації бездержавні, почували себе іногородцями на власній землі. Сварити їх, зіштовхувати між собою було вигідно, і до цього охоче вдавалися то одні, то інші намісники.

Та часи змінилися. Наприкінці сорокових років єврейському народові вдалося здійснити своє прагнення і започаткувати на землі предків свою державу. Представники українського народу в Організації Об'єднаних Націй в 1947 році підтримали відродження єврейської держави.

Понад рік тому, 1 грудня 1991 року, народ України у демократичному волевиявленні шляхом референдуму підтвердив історичний Акт проголошення незалежності. За такий вибір проголосували понад 93 відсотки виборців, в тому числі і євреї, які проживають в Україні.

Саме в залі вашого парламенту як не згадати пророчих слів великого сина єврейського народу Володимира (Зосва) Жаботинського — людини, яка була народжена в Україні і знала цю країну. Вісімдесят років тому він писав:

«Можна сміливо твердити, що вирішення суперечки щодо національного характеру Росії майже цілковито залежить від позиції, яку посідатиме тридцятимільйонний український народ. Якщо він погодиться обрусіти — Росія піде одним шляхом, не погодиться — вона муситиме піти іншим шляхом».

П'ятидесятидвохмільйонний народ України не погодився втратити свою самобутність і обрав шлях самостійності.

Наш народ проголосував за вільну, незалежну, демократичну, правову державу, для якої вищою цінністю повинна стати людина, її права і свободи, честь і гідність: за державу, в якій всі етнічні і національні групи були і рівноправні, могли б вільно розвивати свої національні та релігійні традиції.

Український народ проголосував за мир, спокій і стабільність на нашій землі. Саме таку державу ми сьогодні будусмо, незважаючи на численні труднощі, серед яких найнебезпечнішою є глибока економічна криза, що охопила весь простір колишньої радянської імперії.

Ізраїль однією з перших країн світу визнав державну незалежність України і 26 грудня 1991 року встановив з Україною дипломатичні відносини. Ми високо цінуємо цей крок.

Ми вважаємо, що одним з найголовніших досягнень нової Української держави за рік її існування є розбудова демократії та основ ринкової економіки в умовах збереження внутрішньої стабільності та міжнародної згоди...

З перших днів свого незалежного існування Україна демонструє світові своє бажання жити за цивілізованими нормами співробітництва, свою волю до побудови таких відносин між державами, які б виключали нерівноправ'я і диктат. Для нас курс миру, дружби і злагоди зі всіма народами є альфою і омегою зовнішньої і внутрішньої політики, найвищим мірилом людської моралі і відповідальності.

Світ має знати — до його сім'ї прийшов мудрий і працьовитий український народ, який вистраждав своє право на кращу долю.

Народ, який переніс смертоносне дихання Чорнобильської катастрофи і хоче жити вільним від загрози ядерного молоха.

Народ, який є готовим позбавитись від ядерної зброї, що знаходиться на його території.

Народ, який не прагне руйнувати зв'язки з своїми сусідами по колишньому Союзу, а навпаки: робить все, щоб ці стосунки розвивались на дійсно рівноправній, взаємовигідній основі і не вели до відтворення старих імперських структур.

Виходячи саме з таких засад, нам вдалося протягом одного року закласти правові підвалини нашого спілкування з іншими державами у вигляді понад 70-ти двосторонніх міждержавних та міжурядових угод, які регулюватимуть співпрацю в політичній, економічній, екологічній, культурній та інших сферах.

Ми сподіваємося, що й інші українсько-ізраїльські угоди, які будуть укладені під час цього візиту, підведуть добрий фундамент для двостороннього співробітництва. Для цього існують непогані перспективи, які визначаються багатьма чинниками об'єктивного характеру.

Це і близькість чорноморського і середземноморського регіонів, зручні шляхи сполучення між Україною та Ізраїлем; і потенційні можливості для розвитку різнобічного співробітництва між нашими країнами в галузях економіки, сільського господарства, науки і техніки, культури тощо; і наявність в Ізраїлі великої кількості вихідців з України.

Хоч якими різними є ці люди, вони — і ми в цьому переконалися, — зберігають пам'ять про землю, де вони народилися, де бачили не лише злидні і ненависть, але й пізнали людські радощі життя.

Знаючи мову, історію і культуру України, вони можуть сприяти налагоджуванню ефективних зв'язків між нашими народами і державами.

Ми, звичайно, шкодуємо з приводу того, що частина свєрсів виїжджас з України, але й надалі будемо сприяти реалізації

невід'ємного права кожної людини на вибір місць проживання, діяти тут у відповідності з чинними міжнародними нормами.

Нас, як молоду державу, цікавить ваш досвід державного будівництва, розбудови ринкової економіки, стабілізації фінансової системи, відродження культурних духовних і релігійних традицій вашого народу, функціонування системи соціального захисту населення, роль профспілок, політичних партій, діяльність Кнесету та інших державних інститутів.

Звичайно, що в розбудові наших відносин ми не можемо ігнорувати непорозуміння минулої спадщини. Воістину правий був пророк Єремія, кажучи: «Батьки їли кислий виноград, а оскома у синів на зубах» (Єремія, 31, 29).

Думаю, що сьогодні прийшов час звільнитися від цієї оскоми, у кого вона збереглася. Треба відмовитись від спрощених кліше юдофобського чи українофобського характеру.

Мені здається дуже важливим перйти від емоційних, часто міфологізованих, а подекуди і просто фальшивих оцінок і стереотипів до пізнання істини в усій її складності.

Новий етап в українсько-єврейських відносинах, спрямованих у майбутнє, ґрунтуватиметься на принципах рівності, взаєморозуміння, взаємоповаги і взаємовигоди, невторчання у внутрішні справи.

Україна зробила свій вибір на користь саме такого підходу. Він визначається нашим твердим переконанням у необхідності раз і назавжди покінути з національним нерівноправ'ям.

Україна не тільки гарантує всім націям рівні права, але і бере під свій захист їх етнічну, культурну, мовну, релігійну самобутність, створює достойні умови для повноправного розвитку.

Кожна етнічна спільнота на Україні розвивається за своїми внутрішніми закономірностями, живе за своїми традиціями, звичаями. Але водночас вони не замикаються у тісні межі меншини, а становлять собою одну політичну націю — український народ.

Це додає їм сили, сприяє динамізму суспільних процесів, багатоманітності культури. Людина будь-якої національності має незаперечне право бути активним громадянином щодо своєї держави, її творення, її згуртування у єдиний цілісний організм.

Відроджується громадське і культурне життя єврейського народу в Україні, у більш як сімдесяти містах виникли і діють єврейські товариства і організації. Офіційно зареєстровано

більш як 20 товариств іудейського віросповідання, працюють єврейські театри, відкриваються школи, виходять газети і журнали, починає свою діяльність інститут матеріальної культури України. В одному з інститутів Академії наук України створено кабінет єврейської історії та культури. Відбулися перші наукові міжнародні конференції, під час яких об'єктивному аналізу було піддано стан українсько-єврейських відносин.

Високостойні пане Президенте, пане Голово Кнессету, депутати Кнессету!

З великим хвилюванням делегация України перебуває на цій древній святій землі, яка упродовж тисячоліть відіграла видатну духовну роль в історії людства, землі, де сконцентровані святині трьох могутніх релігій світу.

З особливою гостротою усвідомлюю тут велич вічних істин та силу прагнень людей до миру і злагоди. Як тут не згадати слово пророка Ісаї: «І мечі свої перекують на орала, а списи свої — на серпи. Не підійме меча народ проти народу, і більше не будуть навчатися війні».

Працюймо для того, щоб збувалися ці слова.

Мир тобі, народе Ізраїлю. Шалом!

Ш. ВАЙС

МИ ВИСОКО ОЦІНЮЄМО ВАШ ШЛЯХ ДО САМОСТІЙНОСТІ

(Із виступу на пленарному засіданні Верховної Ради України в червні 1993 року)

Пані і панове! Я народився у Польщі, у місті Бориславі, що входило до складу Західної України. Був там, у тому місті, дитячий лікар Терлецький, що лікував усю нашу родину і врятував мене, коли я хворів на запалення легенів. Коли через кілька місяців після того німці окупували Борислав, доктор Терлецький, дитячий лікар, став нацистським бургомістром міста й очолив ту частину українців, що співробітничали з нацистами і безжально вбивали євреїв — різали їх у бойні, вішали на шибеницях, кидали їх у кипляче вапно біля бойні.

Але була у тому ж місті благородна жінка Юлія Шпенюк із чоловіком Романом — ми її називали пані Настова — українка

щирого серця, праведниці народів світу. Протягом двох років вона переховувала нас у підвалі та інших потаємних місцях, безкорисливо, ризикуючи власним життям, бо вирок тим, хто ставав на бік людяності і рятував євреїв, був один — смерть. Хіба є на світі більше благородство душі?!

Ми в Ізраїлі дуже високо оцінюємо той шлях самостійності, яким пішов український народ в останні роки, ті демократичні заходи, що здійснюються у вашій країні, ті виняткові взаємини, що розвиваються між нашими двома державами. І я мрію побачити майбутнє не в образі колабораціоністів, а в образі Юлії Шпенюк, праведниці народів світу.

Під час свого візиту до Ізраїлю ваш Президент, виступаючи в Кнесеті 12 січня 1993 року, сказав: «Ми не хочемо і не можемо замовчувати темних сторінок історії і не потрібно цього робити». В тій же промові він відзначив: «Україна не тільки гарантує всім націям рівні права, але й бере під свій захист їх етнічну, культурну, мовну, релігійну самобутність, створює гідні умови для повнокровного розвитку».

І дійсно, життя єврейського народу в Україні відроджується, в більш як 70 містах виникли єврейські організації, зареєстровано більш як 20 єврейських релігійних товариств, відкрилися єврейські театри, школи, виходять газети і журнали, почав діяльність інститут єврейської культури. Я вдячний вам за сприяння цьому розвитку і сподіваюсь, що він буде продовжуватися та поширюватися.

Під час візиту Президента України до Ізраїлю було підписано багато договорів та угод у різних галузях. Дозвольте мені висловити надію, що вони стануть основою, на якій ми будемо будувати і поглиблювати зв'язки між нашими країнами.

Наприкінці свого виступу я хочу привітати український народ, парламент України та його депутатів і побажати вам розквіту демократії в Україні.

І. ПЛЮЩ **НАС ОБ'ЄДНУЄ ІСТОРИЧНА ДОЛЯ**

(Із виступу на засіданні Комісії Кнесету держави Ізраїль
в листопаді 1993 року).

Шановний Голово Кнесету Шевах Вайс, шановні члени Кнесету!

На початку 1993 року відбувся державний візит Президента України Л. М. Кравчука в Ізраїль, який став важливим етапом у розвитку договірно-правової бази наших взаємовідносин. А зовсім недавно Голова Кнесету Ізраїля пан Шевах Вайс відвідав Україну.

Ми вийшли на цивілізований рівень відносин, які високо оцінюємо з точки зору їх дальшого розвитку. Підписано шість міждержавних угод, готуємо нові, серед яких особливе значення ми надаємо опрацюванню, підписанню і втіленню в життя торговельно-економічної угоди між Україною і Ізраїлем. Ми надіємось на ваше розуміння і допомогу в цьому. Між нашими країнами налагоджений регулярний обмін делегаціями парламентарів, вчених, бізнесменів, працівників промисловості і сільського господарства, представників окремих міст і регіонів. Зміцненню наших контактів сприяє встановлення регулярного авіазв'язку між Києвом, Одесою, Сімферополем і Тель-Авівом, відкрита морська пасажирська лінія Хайфа-Одеса і вантажна — Маріуполь-Хайфа.

Внутрішня і зовнішня політика України по відношенню до євреїв і держави Ізраїль взаємозв'язана, оскільки ми високо оцінюємо той факт, що півмільйона громадян єврейської національності приносять достойний внесок у будівництво української держави. Ми також повністю усвідомлюємо, що сотні тисяч євреїв протягом ХХ віку виїхали з України в Ізраїль, збагативши цю древню землю своїм інтелектом, своїми трудовими зусиллями.

Ми розглядаємо розвиток відносин між Україною і Ізраїлем як один із пріоритетних напрямків нашої зовнішньої політики.

Серед об'єктивних причин, які обумовлюють наш інтерес до Ізраїлю, — географічна близькість Чорноморського і Середземноморського регіонів, потенціальні можливості розвитку широкомасштабного економічного, науково-технічного і культурного співробітництва.

Нас також цікавить унікальний досвід в будівництві держави, зокрема досвід функціонування демократичної парламентської системи, а також специфіка організації місцевого самоуправління.

Україна — багатонаціональна держава, і її розвиток неможливий без утвердження в ній миру, згоди, забезпечення рівних можливостей для самореалізації всіх етнічних груп. З цією метою Верховна Рада в минулому році прийняла Декларацію прав національностей України і Закон про національні меншини.

Національна політика України позитивно вплинула і на розвиток єврейської культури. Зараз в Україні відкрито багато єврейських шкіл, діють єврейські культурні товариства, друкуються книги на єврейській мові. Недавно в Києві відкрився Міжнародний Соломонівський університет. Друкуються газети «Єврейські вісті», «Відродження», «Хадашот».

Багатвікова історія українсько-єврейського існування знала різні часи, були в ній позитивні і негативні моменти, але — перш за все — це історія мирного існування, співробітництва і спільна боротьба проти загарбників. Головне, що об'єднувало так не схожі за своїм соціальним характером, релігією і культурою народи, була їх історична доля.

Внаслідок нав'язаної зверху в минулі роки політичної денационалізації євреїв, як і українців, стали жертвами одної політики: уніфікації і етноциду.

Дозвольте висловити деякі думки про нинішній стан українсько-ізраїльських взаємовідносин в контексті сучасної міжнародної ситуації.

Оновлення і навальні переміни, які відбуваються практично у всіх регіонах світу, включаючи східноєвропейський і близькосхідний, породжує непрості проблеми. В цьому плані дуже важливим ми вважаємо пропозицію Президента України Л. М. Кравчука про скликання на найвищому рівні в рамках святкування 50-річчя ООН глобальної мирної конференції з метою переосмислення реалій постконфронтаційного періоду, внесення коректив в існуючі структури безпеки і співробітництва, поділу праці.

Досвід показує, що численні проблеми, які гальмують розвиток наших відносин, породжені недосконалістю законодавчої бази, «нестиковкою» ряду законів. Тут велике поле діяльності для парламентарів України та Ізраїлю.

Ю. ЩЕРБАК

ПЕРЕБОРЮВАТИ НЕГАТИВНІ МІФОЛОГЕНИ МИНУЛОГО

...На території України на початку ХХ сторіччя було 2,6 млн. євреїв — 30 відсотків світового єврейства. І така концентрація створювала поле для ворожнечі. Я нікого не хочу виправдову-

вати, але є об'єктивні факти. І нам треба з розумінням дивитися на них і переборювати старі забобони.

...Зараз використовується в антисемітській пропаганді — участь євреїв в більшовизмі, комунізмі. Але при цьому замовчується роль сіонізму, роль тих євреїв, які були вбиті більшовиками, які винищувалися більшовиками. Всім відомо про діяльність Кагановича — представника євреїв, що були при більшовизмі, але практично всі вони свою національну належність забували. Ставали «інтернаціоналістами».

Але ж нищилося всяке, по-справжньому національне життя єврейського народу, безжально винищувалася єврейська самосвідомість, замовчувалося те, що робилося на той час в Палестині. І мало хто знав, що там відбувається. Як своєю працею, поборюючи всі міфи, що євреї не вміють працювати на землі, що вони не люблять її, той народ створив квітучий оазис в пустелі. І кожен неупереджений спостерігач, коли прийде туди, побачить це. Якщо колись було 5 пальм на все узбережжя в районі Тель-Авіву, то зараз ви можете побачити квітучі ниви, і ліси, і все інше.

І це мало значення. Тому, що в свідомості українців запам'яталися євреї, які були в ЧК, і забувалося про тих росіян і українців, які теж були в ЧК. До речі, їх (українців і росіян) все-таки було більше. І зараз... в одній зустрічі, говорячи про справу Дем'янюка, один співрозмовник нагадав мені: «А ви знаєте, хто придумав душегубку? Євреї придумали. Тому що був в ЧК, в НКВД такий...» Розумієте, це спрацьовує закон магніту, коли магніт вибирає на себе те, що йому треба. В даному випадку негативну інформацію про ту групу людей, яка вважається чужою.

Звичайно, приклади асиміляції в Німеччині і в Росії великою мірою показали, що повна асиміляція — це шлях в нікуди. І повноцінне національне життя в рамках політичної демократичної держави може дати можливість будь-якій національній групі стверджувати себе.

Можна навести дуже багато прикладів. Це спільна наша історія у ХХ столітті. Пан Тарас Гунчак краще за мене знає історію УНР. І він пригадає, що були і євреї міністри. Але, на жаль, діалог єврейської та української громад був неможливий між першою і другою світовими війнами. Євреї ще не мали своєї держави, вони тільки виборювали її. Українці її втратили і багато українців теж були розсіяні. І діалогу не вийшло через відомі обставини, через бандитські погроми на території України різними силами, не тільки петлюрівцями, хоча це теж такий масовий штамп, який увійшов у свідомість. І друге — вбивство

Петлюри євреєм, яке призвело до повного краху в наших відносинах.

І це було до другої світової війни. Катастрофа єврейського народу, яка, я думаю, примусила все людство, всю цивілізацію замислитися над тим, що відбувається. Як можна було вбивати мільйони дітей, невинних людей тільки тому, що вони належать до якоїсь національної групи. Я вважаю, що це був страшний, жорстокий урок для всього людства. І тільки тоді настав час діалогу, хоча починався він дуже важко. Україна не була державою. Ізраїль вже починав будувати незалежне життя. А об'єктивні умови склалися зараз, фактично після проголошення незалежності України.

Якщо згадувати позитивні приклади, а їх можна знайти і в минулому, звичайно, хочу сказати, що ми дуже високо цінуємо той факт, що 26 грудня 91-го року Ізраїль був у числі країн, які першими визнали національну незалежність України, і вирішив встановити з нею дипломатичні відносини. Мушу сказати, що це було не просте рішення. В ізраїльському суспільстві велися вслічезні дискусії, вельми драматичні, з приводу встановлення дипломатичних відносин, свого часу, з Німеччиною. Доходило до ексцесів, бо люди, які вийшли з концтаборів німецьких, виступали проти. Але мудрі політики, які дивилися в майбутнє, пішли на це. Були дискусії щодо встановлення дипломатичних стосунків з Польщею, з Литвою, з рядом інших країн. Думаю, що певні дискусії були щодо дипломатичних відносин з Україною, але керівна група політичних діячів держави Ізраїль прийняла дуже мудре, далекоглядне рішення.

І ось 29 жовтня минулого року відкрито Посольство України. За цей час підписано шість угод, які створили дуже серйозну юридичну базу для наших міждержавних стосунків. Зараз ми працюємо над кількома новими угодами про торговельне і економічне співробітництво, без чого ми не можемо динамічно розвивати наші стосунки. І це має глибоке переконання, а не пропаганда. І не тому, що в залі пан посол Цві Маген. Зараз наші стосунки розвиваються у приязному сприянні ізраїльських властей при їхньому бажанні розвивати ці стосунки. І так само при наявності політичної волі в керівництві України.

Значною подією був виступ Президента України з трибуни Кнесету, тому що ця трибуна за всі роки надавалася лише кільком державним діячам — це дуже висока честь. У цьому виступі була сформульована українська політика щодо держави Ізраїль і взагалі щодо подій у близькому регіоні. Ми виходимо з того, що є дуже велика географічна близькість між нашими

країнами і є величезні інтереси економічні, торговельні, науково-технічні. Але є й те, чого не виразиш словами — фактор серця, фактор ностальгії, коли знаєш, що дуже багато ізраїльських громадян — вихідці з України у різні часи — до війни, після війни, з Галичини, з Наддніпрянщини та 200 тисяч олімхадашім, які виїхали нещодавно.

Це величезний фактор, бо немає такої установи в Ізраїлі, де б не зустрівач вихідців з України або їхніх родичів. Це величезний емоційний фактор. Я вже не кажу, що ніколи не забуде єврейський народ про ті святині свого життя, науки, культури, філософії, які створювалися тут в Україні.

Таким чином, я хочу сказати, що зараз наші стосунки залежать від нас. І якщо ми могли колись сказати, що чорну сотню сформував царський уряд, і Україна у той час була провінцією і не мала державної волі, що коли відбувалися криваві події другої світової війни, то дві найбільші бандитські сили зіштовхували народ на народ, то зараз ми відповідальні — Українська держава, так само, як і Ізраїль — єврейська держава. Ми взяли на себе цю відповідальність, і я певен, що в умовах демократичної України наші стосунки будуть розвиватися динамічно. Я буду все робити як посол для того, щоб ми врешті-решт перебороти ті відомі негативні міфологени минулого, які існують і в єврейському народі, і в українському, для того, щоб ми просувалися уперед, для того, щоб у ХХІ століття ми могли увійти без тих комплексів, які ще існують.

Ц. МАГЕН

НАШІ НАРОДИ ЗНАЙШЛИ СВІЙ ШЛЯХ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ

(Промова під час вручення вірчих грамот
Президенту України Леоніду Кравчуку 31.08.93 р.)

Шановний панс Президенте!

Я приїхав в Україну з високою місією — представляти тут свою країну та сприяти розвиткові взаємин між двома нашими державами. Я маю за велику честь бути першим послем Ізраїлю в Україні.

Українському керівництву доводиться поєднувати зусилля у відбудові незалежної держави із розв'язанням надзвичайно складних злободенних проблем.

У той же час Україна є однією з найважливіших держав у Європі. Вона має великий політичний, економічний та промисловий потенціал. І я впевнений, що на неї чекає гідне місце в сім'ї народів.

В Ізраїлі, який одним із перших визнав незалежну Україну, добре усвідомлюють значення та потенціал України і вважають дуже важливим розвивати стосунки та співробітництво в багатьох галузях. Ці стосунки вже існують і ми сподіваємось на їх інтенсифікацію в найближчому майбутньому.

На землі України поряд з українським народом упродовж сторіч розвивалися традиції єврейського народу. В нашому поколінні обидва народи знайшли свій шлях до незалежності і сьогодні кожен відбудовує свою державність.

Спільне минуле може також стати за підставу до створення в майбутньому відносин взаєморозуміння та дружби між нашими народами.

Дозвольте запевнити Вас у широті намірів ізраїльського уряду щодо України і висловити нашу зацікавленість у плідному співробітництві на користь обох народів.

Ми, пане Президенте, також цінуємо Ваші конструктивні підходи до взаємин з Ізраїлем, які Ви виказали вже самим фактом Вашого візиту до нашої країни.

Як посол держави Ізраїль я вважаю своїм обов'язком зробити все від мене залежне для налагодження взаєморозуміння та співробітництва між нашими державами.

Шановний пане Президенте, я маю честь вручити Вам вірчі грамоти як посол Ізраїлю в Україні від імені Президента Ізраїлю Езера Вейцмана.

РОЗДІЛ II.

У БОРНІ ЗА ВОЛЮ

С. ДЕМ'ЯНЧУК

О. МАСНИЙ

РАТНІ ПОДВИГИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В БОЯХ З ФАШИЗМОМ

Пройдуть роки, десятиліття, століття, але ніколи не зітреться у пам'яті народній ратний подвиг, який здійснив у роки другої світової війни український народ. Наближаючи День весни 1945 року, він проявив безприкладну стійкість і героїзм на фронті і в партизанських загонах, на полях і заводах.

Український народ опирався на багатовікові військової традиції дружинників України-Русі, лицарів Запоріжжя, української Армії, яка боролася за об'єднання України під час громадянської війни. Він один із перших вступив на проху у боротьбі з німецьким фашизмом. Під час нападу гітлерівської армії на Польщу, українці, які перебували в армії Речі Посполитої, зразу вступили в запеклий бій з фашистськими нападниками в районі Лодзі, у Варшаві, Помор'ї, давали рішучу відсіч фашистським окупантам.

Великий героїзм проявили українські бійці на всіх фронтах в Армії колишнього СРСР під час битв з нападником і за визволення України. За роки війни у збройні сили СРСР влилися 4,5 мільйона її синів і дочок. Вже в перші місяці війни в Україні було мобілізовано близько 2,5 мільйона чоловік. З'явилися перші ополченські формування. На 8-ме липня 1941 року в Києві діяло 19 загонів народного ополчення, що мали у своєму складі біля 30 тисяч бійців, а в цілому по Київській області — понад 90 тисяч. Ополченські формування були сформовані також в Харкові, Одесі й інших містах України.

Але слід сказати, що мобілізованим і добровольцям ополченням не завжди було чим воювати. Не вистачало навіть гвинтівок, 29 липня 1941 року командуючий Південним фронтом І. В. Тюленев, член Військової ради комісар 1-го рангу О. І. Запорожець доповідали Ставці — Сталіну й Жукову: «На даний час в армійсько-фронткових запасних частинах до 30 тисяч

чоловік запасу, але вони без гвинтівок. Одержано наряд на 10 тисяч гвинтівок, 100 кулеметів — ця кількість не задовольняє потреб і вона ще не прибула».

В оборонних боях під Києвом, Одесою, Севастополем, у Донбасі, в битвах під Москвою, Ленінградом, Сталінградом, на Курській дузі, при визволенні українських земель воїни-українці виявили небачену стійкість, героїзм і мужність, самопосяту. Більш як 2,5 мільйона відважних синів і дочок України були відзначені бойовими нагородами. 2069 з них стали Героями Радянського Союзу, 32 воїни були удостоєні цього звання двічі, а хоробрий син нашої землі Іван Кожедуб, який збив 62 фашистських стервятники, — тричі.

Героїчний подвиг у дні Сталінградської битви здійснив уродженець Дніпропетровської області М. А. Панікаха. В одному бою з фашистськими танками він пустив у хід пляшки з запальною рідиною. Одну з них пробило кулею, коли він підняв її над головою для кидка на танк, що наближався. Величезне полум'я вмить охопило воїна. Але він не розгубився. Охоплений полум'ям, він вискочив з окопу і другою пляшкою вдарив об решітку танка. Машина загорілась і підірвалась... Вдячні сталінградці назвали бійця «Сталінградським Данком».

Під час оборони Ленінграда та його визволення українські солдати також проявили героїзм і самопосяту. Тут до останнього подиху бився луганчанин М. Красношакта, ратний подвиг якого увічнений мармуровим пам'ятником. У запеклих січневих боях 1942 року закрити амбразуру ворожого дзоту рядовий І. Герасименко. За проявлений героїзм у боях за місто Ленінград звання Героя Радянського Союзу було присвоєно 64-м синам України.

Перемоги Червоної Армії сприяли зміцненню антигітлерівської коаліції та розгортанню руху Опору в країнах Європи, учасниками якого були українці. Так, В. Порик, уродженець Вінницької області, лейтенант Червоної Армії, в районі Умані в 1941 році потрапив в оточення, був схоплений фашистами і разом з багатьма іншими співвітчизниками товарним ешеленом був вивезений до Північної Франції, в район Па-де-Кале на роботу у вугільних шахтах.

Тут він організував партизанський загін і разом з французькими патріотами вів нещадну боротьбу з фашистами. Партизанський загін Василя Порики за неповними даними знищив приблизно 800 гітлерівців, пустив під укіс 11 ешелонів, підірвав два залізничних мости, спалив 14 автомашин, захопив велику кількість зброї, вивів з ладу чимало електроліній і ліній зв'язку.

Разом з В. Пориком діяли українські патріоти Колесник, Доденко, Кондратюк, Галина Томченко й ін. Василю Поріку присвоєно звання Національного Героя Франції, а також Героя Радянського Союзу.

Микола Буянов — національний герой Італії. Його доля склалась також трагічно. Під час війни він був вивезений на примусові роботи в Німеччину. Після декількох спроб втекти з табору був кинутий у концтабір на території Італії. Вирвавшись звідти, він приєднався до місцевих партизан і разом з ними вів боротьбу з фашистами.

В одному з боїв із карателями Микола добровільно залишився прикривати відступ товаришів по зброї. Український юнак загинув, але врятував життя багатьом італійцям. За їх клопотанням президент Італії удостоїв Миколу Буянова посмертно вищої нагороди країни — золотої медалі «За воєнну доблесть». На батьківщині національного героя Італії в м. Могильов-Подільський, де він народився, встановлено пам'ятник.

Українці брали участь у русі Опору в Югославії, Польщі, Греції, Бельгії та в інших країнах, які були поневолені фашистами.

Радянським військам значну допомогу надали українські партизанські з'єднання та підпільники. За планом Українського штабу партизанського руху було здійснено операцію «Рейкова війна», за час якої на патризанських мінах було підірвано 1023 ворожих ешелони. Здійснювали успішно бойові операції, глибокі рейди по ворожих тилах партизанські з'єднання під командуванням С. Ковпака, О. Федорова, С. Маликова, В. Бегми, О. Сабурова, М. Наумова. Боротьбу з ворогами проводили підпільні організації, зокрема молодіжна краснодонська «Молода гвардія», львівська «Народна гвардія» ім. Івана Франка.

Вагомий внесок у боротьбу з окупантами вносили бойові частини УПА. Українська повстанча армія в 1940—1950 роках була єдиною організованою військовою силою, яка відкрито виступила як проти гітлерівського, так і сталінського тоталітарно-імперіалістичного окупаційного режиму з лозунгом за повну самостійність і соборність України. Клич ОУН-УПА «Воля народам, воля людині!» був таким близьким і зрозумілим усім, що під його прапором поряд з українцями стало ще півтора десятка окремих військових підрозділів і груп різних націй тодішнього СРСР, в тому числі нації єврейської.

Через формування УПА, територіальні підпільні мережі ОУН та її симпатиків серед широких верств населення, зокрема в західному регіоні України, протягом 15 років бойових і політико-

пропагандистських дій пройшло не менше семисот тисяч добровольців — справжнього цвіту української нації. А якщо врахувати, що кожного повстанця і підпільника одягало і харчувало принаймі 4-5 українських селянських і робітничих родин, представників інтелігенції, служителів релігійних культів, то загальна кількість учасників руху Опору фашистам обчислюється мільйонами.

Вагомий вклад у перемогу над німецьким фашизмом у роки другої світової війни вніс трудовий народ України. Він розгорнув рух за створення народних збройних формувань, які діяли протягом усієї війни. У сотнях полків і дивізій народного ополчення, винищувальних батальйонах і тисячах груп сприяння їм, а також у загонах місцевої протиповітряної оборони, за неповними даними, налічувалось понад 1,9 мільйона чоловік. Разом з регулярними частинами вони із зброєю у руках захищали міста і села, будували оборонні споруди, виловлювали ворожих диверсантів і шпигунів, підтримували порядок у населених пунктах, на залізницях, у прифронтівій смузі, охороняли військові та господарські об'єкти, перешкодили до саботажу та партизанської боротьби у ворожому тилу.

Пліч-о-пліч з представниками усіх народів колишнього СРСР українські воїни від початку і до кінця війни виявили масовий героїзм і самопожертву у боях з ненависним ворогом. Серед бійців й офіцерів, які здобули високе звання Героя Радянського Союзу при штурмі Берліна, було понад 100 синів і дочок України. Вони увійшли в безсмертну книгу Пам'яті великих подвигів героїчного українського народу.

Вагомий внесок у перемогу над німецьким фашизмом зробили трудівники тилу України. На воєнний лад було переведено народне господарство України з перших днів війни. Під загрозою окупації робітничий клас України здійснив евакуацію 550 крупних промислових підприємств. 3,5 мільйона українців були евакуйовані на Схід, які і там кували перемогу. Було також евакуйовано майно МТС, колгоспів та радгоспів. Грандіозне перебазування промисловості України на Схід — Урал, Західний Сибір, Середня Азія, Казахстан, Поволжя — викликало подив і захоплення в усьому світі.

Під відкритим небом, в надзвичайно важких умовах, терплячи голод і холод, люди в короткий термін відновлювали роботу оборонних заводів. Українські трудівники робили все, щоб забезпечити фронт бойовою технікою, одягом, продовольством. При активній участі українців на Сході була створена військово-промислова база: нові прогресивні методи виробництва, що сприяли

швидкому розвитку економіки краю. Тут плідно працювали евакуйовані на Схід Академія наук УРСР, науково-дослідні інститути, вузи, культурно-мистецькі заклади. Науковці й митці України всю свою діяльність спрямовували на допомогу фронту.

Велике значення для Перемоги мала відбудова народного господарства України після визволення її території від німецьких окупантів. У 1943—1945 роках в Україні було видобуто близько 4750 тисяч тонн залізної руди, до 50 мільйонів тонн кам'яного вугілля, 343 тисячі тонн нафти, вироблено понад 2252 тисячі тонн чавуну, 1880 тисяч тонн сталі, 1322 тисячі тонн прокату, близько 4800 тисяч тонн коксу, 4423 мільйони кіловат-годин електроенергії тощо. В 1945 році в Україні відновили роботу майже та сама кількість колгоспів, радгоспів і МТС, що була до війни. За період з 1943 по 1945 рік колгоспники України заготовили і здали державі понад 825 мільйонів пудів хліба.

22 жовтня 1993 року Верховна Рада вільної України прийняла Закон «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», що стосується також громадян, які під час війни працювали в тилу на підприємствах, в установах, колгоспах, організаціях, в тому числі й християн-рятівників, їм надано такі ж права і пільги, як учасникам війни.

Немеркнучий ратний подвиг українського народу в роки другої світової війни, в час визволення рідної землі від фашистського окупанта житиме у віках. Честь і слава визволителям.

К. КИДРАТ

УКРАЇНЦІ У БОЯХ З ФАШИСТАМИ У ПЕРШІ ДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У незалежній Українській державі історикам і політичним діячам доводиться наново відновлювати і заповнювати так звані «білі плями» в історії України. Зокрема, це стосується участі українських вояків у боях з фашистами з самого початку другої світової війни на теренах Польщі в 1939 році.

Перед нами академічна книга польського автора Ришарда Торжецького «Поляки й українці» — «Справа українська під час Другої світової війни на теренах другої Річсполитої», яка вийшла з

друку у науковому видавництві Польщі (Варшава, 1993 р., 350 сторінок). З цієї книги дізнаємося, що вже в перші години нападу фашистів на Польшу в 1939 році українські бійці — жителі західних областей України, які служили у польській Армії, проявили високі бойові якості у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками.

Напередодні нападу фашистів на сусідню з Україною Польшу у вересні 1939 року, з якого розпочалася друга світова війна, Польська Армія налічувала мільйон солдатів, у якій було від 150 до 200 тисяч солдатів-українців, мобілізованих у березні того ж року перед початком війни. Служили українці майже у всіх видах військ.

У зв'язку з антиукраїнською великодержавною політикою щодо національних меншин найменше їх число було у престижних родах військ: авіації і морському флоті, в підрозділах зв'язку... Зате найбільше наших земляків служило в кінноті і піхоті. Це, насамперед, Волинська кресова бригада Кавалерії, яка з перших днів віроломного нападу фашистів на Польшу взяла участь у кровопролитних боях армії «Лодзь».

Українські вояки пліч-о-пліч з польськими жовнірами відважно воювали з фашистами в 21-ій дивізії піхоти, в 24-ій дивізії, в 11-ій дивізії «Карпати», в 9-ій дивізії Підляській, яка вела запеклі бої в Примор'ї, а також у 5-ій Львівській дивізії, яка вела кровопролитні бої за столицю Польщі Варшаву. Українські офіцери і солдати, як свідчать, за словами Ришарда Торжецького, поляки — учасники боїв, воювали самовіддано і відважно, за що були представлені до бойових відзнак і нагород держави.

Відважно обороняв Варшаву генерал війська Польського Самійло Манько. Серед оборонців столиці були не лише військові, а й українські політичні в'язні — Григорій Мартинюк і Нестер Рябенко, які вивезли з поля бою смертельно пораненого високого представника польської Армії М. Бичка.

Багато вояків-українців за військову доблесть і відвагу були відзначені наказами по війську. Серед них солдати з Волині, які служили в 7-му полку Великопольських Стрільців Кінних, 2-му Грубешівському полку. Підполковник Павло Шандрук вивів з німецького оточення (котла) між Грубешовим і Замостям військову частину 20-ї бригади піхоти.

Ришард Торжецький на основі численних свідчень співвітчизників — поляків стверджує, що немає офіційних матеріалів і повідомлень, які говорили б про ганебну поведінку українських вояків у боротьбі з фашистськими окупантами. У листі до генерала Сікорського учасник боїв Юрій Стеліновський пише, що ці жовніри, тобто українці, поводити себе по-військовому відповідально і гонорово.

Така загальна позитивна оцінка участі українців у боротьбі з фашистськими загарбниками в перші дні другої світової війни. Вона потребує дальшого вивчення і висвітлення не лише з боку польських друзів, а й українських істориків, щоб заповнити «білі плями» в історії українського війська в час другої світової війни проти фашизму.

Польська Армія, у якій переважала кіннота і піхота, озброєна старою зброєю, шокована підлим і несподіваним, без попереднього оголошення війни, нападом, не могла довго протистояти до зубів озброєній сучасною військовою технікою німецько-фашистській армادі.

Фашисти взяли в полон сотні тисяч поляків, 100 тисяч українців. А радянські війська, які за змовою Молотова-Рібентропа пересікли раптом кордон Польщі зі Сходу, у свою чергу полонили близько 20-25 тисяч воїнів-українців, які служили в польській армії. Багато з них загинуло в концтаборах. Серед них православний капелан Війська Польського Симон Федоренко. Три його сини також загинули у боях з фашистами: поручник, пілот Олександр — в Англії, а В'ячеслав і Орест Федоренки — у варшавському повстанні проти фашистів.

Відомо, пише Р. Торжецький, що інтерновані радянською владою українці, які служили в польській армії і брали участь у боях з фашистами, під час війни фашистської Німеччини з Радянським Союзом, вступили в польське військо, яке було організоване на території СРСР. У дивізії Тадеуша Костюшка за станом на 5.07.1943 року було понад 200 українців — 18 офіцерів, 15 підофіцерів, 176 солдатів, які в результаті пройшли довгий бойовий шлях у боротьбі проти фашистів. Значна частина українських вояків знаходилася також у сформованих Польських силах збройних на Заході.

Слід вважати, що немало українських вояків, які воювали з перших днів розв'язаної фашистами другої світової війни, влилися в різні партизанські загони, в загони УПА на Волинських і Галицьких землях. Отже, українські воїни брали участь у війні проти фашизму протягом семи років — з 1939 по 1945 рік.

А. ТЕНЕНБАУМ (19Х

ВИПРОБУВАННЯ ВІЙНОЮ

(Єврейський народ у Великій Вітчизняній війні)

Однією з безсоромних вигадок, найбільш мерзенним накладом, які поширюють антисеміти всіх мастей, є те, нібито євреї не брали

участі в бойових діях на фронтах Великої Вітчизняної війни, що вони, мовляв, «воювали в Ташкенті».

У період тоталітарного режиму, який благословив державний антисемітизм, сама участь євреїв у війні замовчувалась, не кажучи вже про їхні подвиги. Ніяких книжок з цього приводу не видавалось, отож лише тепер, у демократичній, незалежній Україні ми маємо можливість розпочати вивчення цієї несприятливої теми, яка так потрібна для всіх нас і наших нащадків.

Вивчення документів, що стосуються Великої Вітчизняної війни, в тому числі урядових, а також мемуарів, довідників, газет, розповіді самих учасників війни переконливо свідчать про найактивнішу участь євреїв у боротьбі проти фашизму. Щоб не бути голослівним, наведемо деякі цифри. Так ось: до війни на території колишнього Радянського Союзу проживало 3,2 млн. євреїв. Менше половини, точніше, близько 1,5 млн. з них залишилось на окупованих землях.

27 процентів євреїв добровільно пішли в армію. Безпосередньо ж у бойових діях на фронтах брало участь більше 500 тисяч радянських євреїв. З них загинуло 200 тисяч, ще 180 тисяч чоловік було поранено. Крім того, півтора мільйона євреїв воювали в діючих арміях країн антигітлерівської коаліції, а 50 тисяч в партизанських загонах і в русі Опору.

ГЕНЕРАЛИ

За підрахунками Героя Радянського Союзу генерал-лейтенанта у відставці, професора В. Петренка, під час війни в Червоній Армії 34 генерали-євреї командували дивізіями, бригадами, 12 — корпусами. Серед них Герой Радянського Союзу Семен Кривошеїн, Борис Лев, Симон Кремер, Євсей Вайнруб, Давид Драгунський, генерали М. Курковський, А. Кронік, А. Хасін, В. Хусід, Є. Райнін, М. Йоффе та інші.

Дев'ять євреїв командували арміями. Один з найбільш відомих — Яків Крейзер, якому звання Героя Радянського Союзу було присвоєне вже на другий місяць війни. Він потім командував 51-ю армією, а після війни генерал армії Крейзер очолював ряд військових округів. Колишній унтер-офіцер старої російської царської армії, герой війни в Іспанії, генерал-полковник Володимир Колпакчі командував 69-ю армією у Вісло-Одесьській операції, одержав звання Героя Радянського Союзу. Нагороджений трьома орденами Суворова I ступеня, двома орденами Кутузова I ступеня. Після війни генерал армії Колпакчі теж командував військовими округами.

Вісім євреїв були начальниками штабів фронтів чи флотів. Серед них генерали А. Кацнельсон — начальник штабу Калінінського фронту, Л. Сквірський — начальник штабу Карельського фронту та ін. Ще 15 євреїв очолювали штаби армій чи флотилій. Згадаємо лише деяких начальників штабів: 12-ї (згодом 46-ї армії) генерал М. Бірман, 3-ї ударної армії генерал В. Бейлін, 2-ї танкової армії генерал Г. Прейсман, 6-ї танкової армії генерал А. Штромберг, 39-ї армії генерал М. Сіміновський, 28-ї армії генерал С. Рогачевський, 8-ї армії генерал М. Головчинер...

ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Генерал В. Петренко підрахував і таке: виявляється, звання Героя Радянського Союзу удостоєні 133 воїни-євреї. За іншими даними — 168. Справа в тому, що в офіційних довідниках не завжди правильно вказувалась національність. Наприклад, про Ц. Кунікова, В. Колпакчі та інших написано, що вони росіяни.

Відомо, що 44 євреї удостоєні найвищої бойової відзнаки посмертно. Серед них уродженець м. Славути Хмельницької області рядовий Лазар Паперник, одесити молодший сержант Семен Гельферг і старший лейтенант Рафаїл Лев, уродженець с. Софіївки з Херсонщини лейтенант Григорій Гардсман, киянин капітан Борис Вайнштейн, уродженець м. Хмельницького молодший лейтенант Володимир Вайсер, уродженець м. Умані Черкаської області гвардії підполковник Леонід Бердичевський, уродженець с. Стара Котельня, що на Житомирщині, рядовий Лев Маргулян та інші євреї.

У Збройних Силах колишнього Радянського Союзу два євреї — генерал-лейтенант авіації Яків Смушкевич і полковник танкіст Давид Драгунський були удостоєні звання Героя Радянського Союзу двічі. Трагічно склалася доля першого з них — генерала Смушкевича, який був командуючим Військово-Повітряними Силами. В жовтні 1941 року, коли німці стояли біля стін Москви, його розстріляли разом з іншим євреєм — генералом Г. Штерном, Героєм Радянського Союзу, активним учасником боїв у Іспанії і на Халкін-Голі. Рже посмертно обоє були реабілітовані.

Євреї-воїни Збройних Сил разом з представниками інших національностей воювали з ворогом з перших трагічних днів Великої Вітчизняної війни.

На четвертий день війни, 26 червня 1941 року, в білоруському небі капітан Олександр Гастелло направив свій палаючий літак на колону німецьких військ. Того ж дня на тому ж фронті його подвиг повторив євреї Ісаак Прессайзен.

Лейтенант Йосип Бумагін повторив подвиг Олександра Матророва, за що був посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Навіки залишиться в історії героїчна оборона Брестської фортеці, одним з організаторів якої був полковий комісар Юхим Фомін. Він загинув у фортеці. Мужньо боронили її воїни-євреї Гуревич, Ровиш, Хайкін, Лерман та інші.

Влітку 1941 року в смугі головного удару німецьких армій вміло і мужньо керували військами генерал Рагозний, полковники Бланк і Крейзер. Під командуванням згадуваного вже командира мотострілецької дивізії полковника Якова Крейзера бійці 12 днів стримували на ділянці від Борисова до Бобруйська броньовану армаду головного теоретика танкового блиц-крігу генерала Гудеріана.

На могильовському напрямку в липні 1941 року стояв на смерть артилерійський дивізіон Бориса Хігрини, посмертно удостоєного звання Героя Радянського Союзу. Це був перший Герой Радянського Союзу з 13-ї армії, яка визволяла Рінненщину. В цих перших боях відзначився також артилерійський полк, яким командував капітан Абрам Ботвинник.

13 липня 1941 року в контрнаступ під Бобруйськом перейшов 25-й механізований корпус під командуванням героя Іспанії генерал-майора Семена Кривошеїна. Згодом він був удостоєний звання Героя Радянського Союзу, дійшов із своїм з'єднанням до Берліна.

8 і 9 серпня 1941 року в складі першої групи наших важких бомбардувальників взяв участь у першому і другому бомбардуванні Берліна капітан Михайло Плоткін, удостоєний 12 серпня 1941 року звання Героя Радянського Союзу. На жаль, він не дожив до Перемоги, загинув смертю героїв.

Мужньо воювали в роки війни і рядові солдати. Під Москвою знищив 7 німецьких танків, за що удостоєний звання Героя Радянського Союзу, рядовий Ю. Дискін.

В знаменитому домі сержанта Павлова в Сталінграді воювали солдати різних національностей. Серед них рядовий єврей Хаїт, прах якого назавжди залишився в цій священній землі. А заступником командуючого 2-ю (потім 8-ю гвардійською) армією В. Чуйкова, яка на смерть стояла в місті на Волзі, був Матвій Вайруб. Після війни він закінчив службу генерал-лейтенантом на посаді заступника командуючого Київського військового округу. Його брат, полковник Євсій Вайруб, командував танковою бригадою. Цікаво, що звання Героя Радянського Союзу було присвоєне обом братам одночасно — 6 квітня 1945 року. Золоті Зірки Героїв їм вручав прославлений полководець маршал Г. К. Жуков.

В 13-й армії, яка визволяла Рівне і Рівненщину від німецько-фашистських загарбників, було 6 євреїв — Героїв Радянського Союзу. Ми вже згадували одного з них — капітана Бориса Хігрини. Він, а також молодший лейтенант Володимир Вайсер і капітан Залман Віхнін були удостоєні звання Героя посмертно. Старший лейтенант Семен Дрізовський, підполковник Борис Лев і капітан Рафаїл Павловський стали Героями за життя. Одним із з'єднань, які відзначилися при визволенні Рівного і одержали найменування Рівненських, стала 7-а штурмова інженерно-саперна бригада, якою командував полковник Мойсей Бараш.

МОРЯКИ

В серпні першого воєнного року потопив німецький транспорт уродженець українського міста Кіровограда командир підводного човна М-172 Північного флоту капітан-лейтенант Ізраїль Фісанович. В числі перших трьох командирів підводних човнів радянського Військового Флоту він був удостоєний звання Героя Радянського Союзу 3 квітня 1942 року. На бойовому рахунку І. Фісановича 14 потоплених німецьких кораблів і транспортів, він нагороджений вищою американською військово-морською нагородою «Військово-морським Хрестом США».

Крім І. Фісановича Героями Радянського Союзу стали командири підводних човнів Щ-310 Самуїл Богорад і уродженець с. Надежне, що в Запорізькій області, командир підводного човна Л-3 Володимир Коновалов, який згодом став контр-адміралом. Одним з подвигів Коновалова є успішна атака і потоплення на Балтиці німецького транспорту «Гойя», що перевозив майже 10 тисяч німецьких солдатів і офіцерів. Успішно воювали на Балтиці і в північних морях командири підводних човнів Г. Гольдберг, І. Кабо, Р. Лінденберг, І. Юдович.

Мужньо боролися з фашистами на Чорному морі і загинули під час бойових дій разом зі своїми екіпажами командири підводних човнів Щ-210 І. Зельбст, А-5 Г. Кукуй. Капітан 3-го рангу О. Каутський загинув разом із славетним екіпажем гвардійського підводного човна Щ-402 Північного флоту.

Надводними кораблями Військово-Морського Флоту успішно командували офіцери А. Ратнер, Е. Ефет, Л. Шик, Г. Гінзбург, М. Кауфман, І. Каневський, І. Четверкін, А. Шанцберг та інші. Всі вони удостоєні високих державних нагород. Наприклад, капітан 1-го рангу А. Ратнер був нагороджений чотирма орденами Бойового Червоного Прапора, а також орденами Ушакова і Нахімова. Командир загону торпедних катерів Балтійського флоту капітан 1-го рангу Абрам Свердлов потопив 7 ворожих кораблів, за що був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Золотими літерами вписане в історії минулої війни легендарне ім'я командира окремого десантного загону морської піхоти майора Цезаря Кунікова, який захопив у лютому 1943 року і утримував на південь від Новоросійська плацдарм, що називався «Мала Земля». Він загинув і посмертно був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Сміливо командували десантними частинами морської піхоти Чорноморського і Балтійського флотів бойові побратими Кунікова офіцери Неймарк і Лейбович.

Уродженець м. Кременчук Полтавської області О. Блувштейн, командуючи парашутно-десантним батальйоном, захопив у німецькому тилу плацдарм і забезпечив наступ наших військ на Черкаси, за що був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

ЛЬОТЧИКИ

Перші свреї-льотчики, які стали Героями Радянського Союзу, воювали в небі Іспанії. Під час Великої Вітчизняної війни їх уже було багато. Удостоєні були цієї найвищої бойової відзнаки офіцери Г. Гофман, В. Левітан, Б. Левін, М. Галлай, М. Плоткін, В. Хасін, П. Гельман, А. Баршт, Я. Верніков, Х. Гопнік, С. Гурвіч, В. Корсунський, О. Летучий, П. Стратієвський, Ш. Корданський та інші.

Так, командир винищувальної ескадрильї капітан Володимир Левітан збив 23 німецькі літаки, стільки ж — командир винищувальної ескадрильї капітан Віктор Хасін. Старший лейтенант Борис Левін і капітан Генріх Гофман зробили більше 130 бойових вильотів кожен, штурмуючи ворожі позиції. На рахунку старшого лейтенанта Вольфа Корсунського — 152, старшого лейтенанта Натана Стратієвського — 232, майора Баршта — 365 бойових вильотів на розвідку і корегування артилерійського вогню. Але всіх перевершила колишня студентка, старший лейтенант, уродженка м. Бердичева Житомирської області Поліна Гельман — вона зробила 860 бойових вильотів. Гвардії майор у відставці, доцент одного з московських вузів Поліна Гельман — єдина свреїська жінка-льотчик, яка удостоєна звання Героя Радянського Союзу і нагороджена ще 6 орденами.

Назавжди залишиться в нашій пам'яті подвиг уродженця України льотчика мінно-торпедного полку Чорноморського флоту капітана Шика Корданського. Він зробив у ході війни 85 успішних далеких бойових вильотів, завдаючи бомбові і торпедні удари по ворожих кораблях і військових об'єктах. 28 вересня 1943 року Ш. Корданський зробив свій останній бойовий виліт. Він точно вивів свою ескадрилью на ціль і потопив торпедою ворожий транспорт

біля румунського порту Констанца. Але в бензобак його літака влучив зенітний снаряд. І тоді Шика Корданський спрямував паляючий літак з бомбами на палубу другого судна. Ворожий транспорт пішов на дно. Довгий час товариші по зброї клопотали про посмертне нагородження Ш. Корданського за цей подвиг. І врешті-решт 4 жовтня 1990 року Шика Абрамович посмертно був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

РОЗВІДНИКИ

Як видно з документів і мемуарів, євреї відігравали помітну роль у розвідувальній роботі. Напередодні війни був розстріляний видний радянський розвідник начальник розвідувального управління Червоної Армії комкор С. Урицький — євреї за національністю. Під час війни заступником начальника розвідки в штабі маршала Г. К. Жукова був генерал М. Мільштєйн, на посаді начальника розвідки Балтійського флоту перебував полковник Н. Фрумкін. Багато євреїв були військовими розвідниками в полкових, дивізійних, армійських розвідках, очолювали розвідувальні підрозділи. Серед них майбутні письменники Е. Казакевич, О. Ржевська, повний кавалер ордена Слави Ю. Мінкін та інші.

Ряд здібних євреїв, які вільно володіли іноземними мовами, після відповідної підготовки працювали за кордоном, виконуючи складні і небезпечні доручення Центру. Дехто з них власним життям заплатив за цю необхідну для Батьківщини роботу. Саме таким видатним розвідником, який створив за кордоном розгалужену агентурну мережу, був полковник Лев Маневич (агентурна кличка Етьєн). Він похований під чужим ім'ям на чужині, в австрійському місті Лінці в травні 1945 року, а звання Героя Радянського Союзу йому присвоїли лише у лютому 1965 року. На жаль, прах Героя і досі не перенесений.

Прикро, але факт: якщо про Миколу Кузнєцова знають всі чи майже всі, то нашій громадськості зовсім мало відомо про діяльність одного з найталановитіших радянських розвідників Лєопольда Треппера, якого за життя шанобливо називали Грандшеф, тобто великий шеф, а його розвідувальну мережу охрестили «Червоною капелою». Натомість на Заході про роботу його європейської розвідувальної мережі знають з книг, кінофільмів, безлічі статей, історичних досліджень про другу світову війну.

У Швейцарії радянською агентурою керував Ш. Радо — угорський євреї. Сам Ален Даллес, перший керівник ЦРУ, у своїй книзі «Мистецтво розвідки» вказує, що «опсрації, здійснені групою Зорге, «Червоною капелою» і «Люсі» — (швейцарська мережа

Ш. Радо — А. Т.) є найбільш відомими досягненнями радянської розвідки у воєнні роки. Інформація, яку з допомогою секретних операцій змогли роздобути радянські розвідники під час другої світової війни, сприяла військовим зусиллям Рад і представляла собою такого роду матеріал, який є предметом мрії будь-якої розвідки».

А ось як оцінив діяльність радянської розвідки начальник гітлерівської політичної розвідки генерал СС В. Шелленберг. У своїх мемуарах «Лабіринт» він писав: «Червона капела» — російська шпигунська мережа, що діяла на всій території, яка знаходилась в той час під владою Німеччини, а також у тих країнах, які продовжували залишатись нейтральними. Ця мережа, яка нарахувала багато нелегальних короткохвильових радіостанцій, розгорнула свою діяльність від Норвегії до Піреней, від Атлантичного океану до Одера, від Північного моря до Середземного». До речі, німецька контррозвідка так свого часу і не змогла дізнатись, що «Жільбер», «Лео», «Червоний маркіз» — це керівник розвідувальної мережі Л. Треппер.

Шеф німецької військової розвідки — абверу адмірал Канаріс сказав, що «діяльність «Червоної капели» коштувала Німеччині двохсот тисяч солдатських життів».

Трагічна доля дісталася цим видатним розвідникам. Замість високих нагород їм випала Луб'янка і тюремне ув'язнення після війни на 10 років. Після реабілітації Треппер і Радо виїхали на Захід. В 1981 році головний диригент «Червоної капели» розвідників Л. Треппер помер в Ізраїлі, Ш. Радо пішов з життя професором Будапештського університету. Видатний італійський вчений-атомник євреїв Бруно Понтекорво був також одночасно видатним радянським розвідником.

Більше 20 років віддала радянській розвідці німецька єврейка Урсула Кучинська, псевдонім Соня, якій дав його перший учитель — сам Ріхард Зорге. Вона працювала з ним у Китаї, потім самостійно в окупованій німцями Польщі, створила окрему мережу в Швейцарії, а потім в Англії дістала ще під час війни копію британського проєкту атомної бомби.

Цій єврейській Мата Харі зараз 88 років. Вона самотньо і бідно доживає свій вік в околицях Берліна, але з гордістю показує іноземним журналістам свої два ордени Бойового Червоного Прапора. Німецька письменниця Р. Вернер написала про неї книгу «Соня рапортує. Подвиг розвідниці», яка вийшла в Союзі у 1980 році. Лише тоді ми дізнались про існування і подвиг цієї талановитої, але забутої розвідниці.

Видатним радянським розвідником у Німеччині і Англії був Семен Ростовський. (Ернст Генрі).

А життя і смерть скількох розвідників-патріотів досі лишається таємницею! Розвідник — професія героїчна, це люди мовчазного подвигу. Часто-густо про смерть їхню знають лише вцілілі архіви та ще інколи напис на стіні у камері смертників, як це було із співробітником гестапо, рядовим радянської розвідки в Донбасі Леонідом Дубровським, розстріляним німцями 22 вересня 1943 року в тюрмі м. Дніпропетровська. Пам'ятником йому стала документальна книга Героя Радянського Союзу Г. Гофмана «Співробітник гестапо».

МЕСНИКИ ГЕТТО І КОНЦТАБОРІВ

Поширеною серед антисемітів і громадян, які не знають справжньої історії, є точка зору, що, мовляв, євреї давали себе вбивати в гетто і концтаборах без усякого опору, що вони завжди йшли на смерть з покірністю овцець.

Вивчення багатьох документів, книг, свідчень очевидців переконує у брехливості цієї тези.

З документальних джерел колишнього Союзу відомо, що в Каунаському, Вільнюському та інших гетто діяли підпільні антифашистські організації, які влаштовували групові втечі. В ряді гетто мали місце антифашистські збройні виступи: м. Клецьк Мінської області, липень 1942 року; м. Глибоке Вітебської області, липень 1943 року; м. Вільнюс, липень 1943 року; м. Кременсць Тернопільської області, серпень 1943 року.

Але ж були, були повстання та антифашистські збройні виступи в інших гетто! Згадаймо всесвітньвідоме повстання в Варшавському гетто весною 1943 року, повстання і втечу євреїв з Каунаського, Мінського гетто, згадаймо інші повстання в гетто на території України і, зокрема, в Рівненській області.

З німецьких документів воєнного періоду ми дізналися про героїчне повстання євреїв у гетто Львова і Рогатина. Групенфюрер СС Катцман у звіті про придушення повстань в гетто «дистрикту Галичина» вказував, що «чим менше залишилось євреїв, тим сильнішим був їх опір». Боротьбу героїв львівського гетто очолив єврейський поет Яків Шудрих. Відомий український письменник Я. Галан писав про нього: «Я не можу також забути мого друга Шудриха... Він міг вмерти тільки так, як вмирає солдат».

У бродівському гетто створена єврейська бойова організація. Майже всі її члени загинули. Про трагедію цього гетто розказав один з небагатьох вцілілих його мешканців Самуель Вейлер.

Повстало і загинуло в бою у липні 1943 року гетто міста Белостока на чолі з Данієлем Братштейном.

Ми майже нічого не знаємо про повстання євреїв у Мізоцькому, Лунінецькому, Луцькому гетто, адже мертві мовчать, а німецькими архівами про придушення повстанців ніхто досі не цікавився. Відомо лише, що повстання в Лунінецькому гетто очолив місцевий рабин. Так що ця поки що мало відома сторінка героїзму і трагедії єврейського народу ще чекає свого дослідника.

Євреї піднімали повстання не тільки в гетто, але й у концтаборах, щоб з гідністю, не на колінах, а стоячи зустріти смерть.

2 серпня 1943 року повстали в'язні концтабору Треблінка, запалили будівлі, втекли в ліси, але живими з них майже ніхто не залишився. Після Треблінки 14 жовтня того ж року повстав Собібор — концтабір, також спеціально призначений для знищення євреїв. Пропускна здатність газових камер цієї фабрики смерті забезпечувала знищення до 8 тисяч людей на добу. Не допомогли гітлерівцям чотири ряди дроту, рови. Повстання очолив лейтенант Червоної Армії євреї з Ростова Олександр Печерський. Йому вдалося з групою бійців досягти Білорусії і продовжити боротьбу в партизанському загоні ім. Щорса. Але, на жаль, він помер після війни невідомим героєм.

ГЕРОЇ ТИЛУ

Під час Великої Вітчизняної війни радянські євреї брали активну участь у роботі на оборонних заводах, в конструкторських бюро, де все було підпорядковане одному гаслу: «Все для фронту, все для перемоги». Серед них звільнений з підвалів Луб'янки у жовтні 1941 року нарком боєприпасів генерал Б. Ванніков, тричі Герой Соціалістичної Праці, який згодом став одним з організаторів створення атомної і водневої зброї. До речі, її «батьками» були крім академіків І. Курчатова і А. Сахарова євреї тричі Герої Соціалістичної Праці академіки Ю. Харитон і Я. Зельдович.

Директором танкових заводів під час війни, а потім наркомом танкової промисловості працював Герой Соціалістичної Праці генерал І. Зальцман. Всю війну на посаді наркома по будівництву працював С. Гінзбург. Директорами і головними інженерами великих військових заводів були Л. Гонор, Я. Шифрін, А. Фільштейн, Б. Канєвський, Б. Фраткін, М. Длугач, Ю. Рубінчик та інші.

Багато євреїв своєю творчою працею як конструктори перетовари зброї внесли помітний вклад у створення нової могутньої радянської бойової техніки. Скажімо, одним із конструкторів

грізного винищувача МІГ, який назавжди «прописався» у радянські Військово-Повітряні Сили, є доктор технічних наук Герой Соціалістичної Праці професор М. Гурсвич.

Головним, а потім генеральним конструктором літаків-винищувачів був двічі Герой Соціалістичної Праці член-кореспондент Академії наук СРСР генерал С. Лавочкін. Його винищувачі Ла-5 з успіхом брали участь у Сталінградській битві, битві на Курській дузі. Літак Ла-7 був одним з основних винищувачів у завершальний рік війни. Саме на винищувачах Лавочкіна збив 62 німецькі літаки неперевршений повітряний ас, син українського народу тричі Герой Радянського Союзу І. Кожедуб.

Великий доробок у гарматне озброєння авіації, що допомогло завоювати панування у повітрі, вніс генеральний конструктор двічі Герой Соціалістичної Праці А. Нудельман. Стали лауреатами Державної премії за створення нових видів мінометів конструктор З. Гурсвич, за створення тяжких танків — С. Хаїт і Я. Віхман. Як конструктори торпедних апаратів підводних човнів і надводних кораблів плідно працювали І. Йоффс, Ф. Брун, А. Гейро, І. Лібенштейн.

ТРАГЕДІЯ ПІСЛЯ ВІЙНИ

Після закінчення війни доля багатьох євреїв, які займали високі посади, стала трагічною. Репресували колишнього міністра І. Зальцмана, звинувативши у злочинних зв'язках по так званій «ленінградській справі». Генерал Л. Гонор, один з керівників ракетобудування, був заарештований по звинуваченню у шпигунстві і зв'язках з членами Єврейського антифашистського комітету. Були звільнені з займаних посад у зв'язку з єврейським походженням майже всі офіцери органів державної безпеки і розвідки, працівники партійних і радянських органів, багато офіцерів, керівників, вчених. 12 серпня 1952 року в підвалах Луб'янки було розстріляно 13 діячів єврейської культури — І. Фефер, П. Маркіш, Л. Квітко та інші, обвинувачені як зрадники і шпигуни. Сотні євреїв були кинуті за ґрати. Персважна більшість з них була учасниками війни.

Апофеозом політики державного антисемітизму сталінської системи стала так звана справа «московських лікарів». Персважна більшість цих лікарів була євреями, генералами і полковниками медичної служби; активними учасниками Великої Вітчизняної війни, кавалерами високих бойових нагород, лауреатами державних премій. Нічого не допомогло, ніщо не бралось до уваги! Обвинуваченими як шпигуни і «вбивці в б'лих халатах» були головний терапевт Радянської Армії генерал-лейтенант медичної служби М. Вовсі, професор Е. Гельштейн, який під час війни був

головним терапевтом Ленінградського фронту, професор Я. Рапопорт, під час війни головний патологоанатом Карельського і 3-го Прибалтійського фронтів та інші. Первісно планувалося їх повісити, а все єврейське населення СРСР висселити у концтабори. Та смерть Сталіна зірвала цей диявольський, другий після гітлерівського план «остаточного вирішення єврейського питання». Всі лікарі і діячі культури були реабілітовані, деякі помертно.

Але і в постсталінський період продовжувалась політика державного антисемітизму: євреї були позбавлені своєї культури, релігії, мови, їх не приймали у престижні вузи, партійно-радянський апарат, державну безпеку, розвідку, суди, Міністерство закордонних справ. Подвиги євреїв на війні замовчувались.

Одним з проявів державного антисемітизму в так званій період застою було незаконне позбавлення євреїв бойових орденів і медалей при їх виїзді на постійне проживання в Ізраїль, США та інші країни. І хоч закону про позбавлення нагород при виїзді не існувало (та й не могло існувати), їх відбирали. Більше того, позбавляли навіть звання Героя Радянського Союзу, як це було вчинено по відношенню до Героїв Радянського Союзу Михайла Грабського, котрий виїхав у США, Мілі Фельзенштейна, котрий виїхав до Ізраїлю, і Анатолія Гітмана. Всі вони неодноразово звертались у вищі інстанції колишнього Радянського Союзу, згодом Росії, в тому числі до президентів М. Горбачова і Б. Єльцина, але все було даремно. І лише звертання до Президента України Л. Кравчука дало позитивні наслідки.

Герой Радянського Союзу М. Фельзенштейн у своєму листі до Президента України Л. Кравчука, зокрема, писав: «2 березня 1993 року в Ізраїлі, у відділенні Спілки ветеранів другої світової війни мені були вручені Золота Зірка Героя і орден Леніна, яких я був незаконно позбавлений при репатріації з УРСР в Ізраїль у листопаді 1974 року...

Дозвольте мені висловити Вам, пане Президент, гарячу подяку за надання допомоги в справі торжества справедливості».

Зараз Єврейська рада України займається питанням повернення нагород Героя Радянського Союзу М. Грабському, громадянину США, і А. Гітману, на жаль, уже покійному.

В демократичній, суверенній Україні євреї встали з колін. Завдяки політиці уряду вони відтворюють свою культуру, мову і бойову історію. Велике місце в цьому духовному процесі займає внесок єврейського народу у Великій Вітчизняній війні, яким по праву можуть пишатися всі євреї України.

ПОЛЯКИ У БОЯХ З ФАШИСТАМИ

1939-1945 роки війни — один з найбільш трагічних періодів в історії польського і українського народів, їх спільного проживання на теренах Західної України. саме тоді, на етнічних землях України, заселених представниками різних національностей, зіткнулися німецький і російський націонал-шовінізм, а також інспірований ними український і польський націоналізм. Посіяна імперськими силами ворожнеча, кривава і безкровна боротьба, насильна масова депортація, ув'язнення, переслідування досі порізню посягнувалися поляками й українцями. Але наслідки цих трагічних подій все ще залишаються незагоєною повністю раною на тілі двох народів-сусідів.

Історик чи публіцист, який займається цими проблемами, нерідко дотримується або пропольської, або проукраїнської версії, що однаково призводить до образ тієї чи іншої сторони. А взаємні образи, звинувачення ведуть у нікуди. Метою досліджень міжнаціональних відносин, без яких неможливо рухатися до взаємного зближення, повинно бути пізнання істини тих подій і розуміння умов того складного в історичному контексті часу. Це дозволить забути всі образи і навести нові мости між українським і польським народами.

Потрібно також бачити в цьому історичному процесі роль третіх сил, що діяли за принципом «розділяй і владарюй». Але чи можна максимально об'єктивно уявити собі історичну правду? На нашу думку, можна лише за тих умов, якщо буде можливий доступ до всіх документів того часу. Хоча, на жаль, невідомо, що було задокументовано, а що ні, які документи збереглися до наших днів, а які знищені.

Польща — перша держава, яка сказала Гітлеру рішуче «ні!» До 28 серпня 1939 року німецький рейх зібрав біля польського кордону 1,8 мільйона озброєних до зубів солдатів, близько 28 тисяч танків, 11 тисяч гармат, 2,1 тисячі літаків. Польські мобілізаційні сили складали тільки половину живої сили ворога, 20 відсотків його технічних засобів. Оборонялися поляки 37 днів. Польська Армія, у якій нараховувалося 150-200 тисяч українців — жителів Галичини і Волині, провела за цей час 1500 битв, бойових операцій і сутичок з фашистами.

Згідно з військовими даними, втрати фашистів у Польщі становили 45 тисяч, поляків — 200 тисяч убитих і поранених. Фашисти полонили до 400 тисяч польських солдатів і офіцерів. У Румунії, Литві і Латвії знаходилося ще близько 85 тисяч інтернованих польських солдатів, а 200 тисяч захопили радянські війська. Фашисти втратили в боях у Польщі 993 танки і бронемашини, майже 300 літаків, 11 тисяч транспортних засобів. Поляки позбулися 300 літаків (ще 100 було інтерновано в Румунії), а також усіх танків (за винятком інтернованих танків 10-ї бригади генерала Станіслава Мачка).

Агресія проти Польщі виявила справжні плани гітлерівської Німеччини щодо світового панування і дала поштових до створення антигітлерівської коаліції. Втрати гітлерівців у Польщі були достатньо відчутними — настільки відчутними, що на якийсь час затримали подальші агресивні дії в Європі. Як відомо, 28 вересня 1939 року Німеччина руками Ріббентропа і Молотова підписала «Пакт про кордони і дружбу», який підтвердив поділ Польщі і стер з карти Європи поняття «Польська держава».

Польська Армія одразу після окупації держави перейшла на нелегальне становище. Була створена Головна Політична Рада, до якої ввійшли представники усіх партій Польщі. Генерал бригади Михайло Карашевич-Токажевський, згідно з наказом маршала Едварда Ридза-Смілого, організував бойову одиницю — Службу перемоги Польщі, яка після 25 грудня того ж року, згідно з наказом генерала Владислава Сікорського, була перейменована в Союз збройної боротьби, а з 14 лютого 1942 року стала називатися Армією Крайовою. Коли генерал Токажевський по дорозі до Львова був заарештований органами НКВД, його обов'язки перейняв легендарний герой Польщі генерал Стефан Ровецький. Для поляків війна не закінчилася, а прийняла нові, надзвичайно важкі форми опору окупантам.

На радянській території західних областей України, захоплених Червоною Армією, розпочалися масові арешти і депортації. Між 8-10 лютим 1940 року вивезено 250 тисяч чоловік, 13-15 квітня — ще 300 тисяч, 20-25 червня — вже 400 тисяч, а 18-22 липня — ще 230 тисяч. Через арешти пройшло 300 тисяч поляків. Загалом було депортовано чи заарештовано 1,8 мільйона поляків, котрі були переселені в північні райони СРСР — Комі, Архангельськ, Колиму, Сибір, Далекий Схід, а також у південні республіки Союзу і на Поволжя. 31 жовтня 1939 року на сесії Верховної Ради В. Молотов назвав похід Червоної Армії на територію

Польщі «ударом», який разом з німецьким призвів до розгрому Польської держави. При цьому він заявив, нібито «німці прагнуть миру, а Англія і Франція хочуть розпочати війну», яку одразу ж назвав як імперіалістичну. Зрозуміло, все це не могло не посилити вороже ставлення поляків до радянського уряду, його політики.

Серед насильно переміщених і депортованих із західних областей України першими стали близько 200 тисяч жовнірів Польської Армії, 20-25 тисяч з яких становили українці (в т. ч. до 9 тисяч офіцерів і 12 генералів). Крім них були депортовані працівники прикордонної служби, поліції, чиновники польської адміністрації. Точне число депортованих поляків у табори Козельська, Старобільська, Осташкова та інші поки що нам невідомі, бо, на жаль, ці дані загубилися в архівних сховищах.

Більшість польських офіцерів була розстріляна катями з НКВС. В ямах Катині були знайдені останки 4100 польських офіцерів. Ті ж, хто розминувся зі смертю, в липні 1941 року вступили в Польську Армію, створену на території СРСР і підпорядковану еміграційному польському уряду в Лондоні. Багато висланих поляків працювали у промисловості, сільському господарстві. Нарешті, 150 тисяч польських жовнірів були мобілізовані в Червону Армію і працювали на будівництві оборонно-захисних споруд.

Після нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз для поляків розпочався новий етап у боротьбі з фашизмом. На території Рівненщини сформувалася 27-а дивізія Армії Крайової, яка складалася з патріотів різних політичних напрямків. Для організації округу «Волинь» був направлений генерал Ровецький. Перші організаційні роботи проводив майор Бруно Рольке, який був комендантом до жовтня 1942 року. Після його арешту керівництво перейшло до поручика Заблоцького, а після його смерті — полковника Дем'яна Бомбинського. Дивізію по чергово очолювали: полковник Філіповський, підполковник Ян Ківерський (загинув 18.09.1944 р.), майор Тадеуш Штумберк-Ріхтер.

На території Рівненщини діяли підрозділи так званих батальйонів хлопських. Командував ними спочатку Банах Липовський, а після його смерті Зигмунд Румель і Чеслав Задрожний. Поступово польський рух Опору фашистам розростався, міцнів. Помітну роль в 1941-1943 роках у ньому відіграв окремий розвідувальний підрозділ — група «Вахляжа», яка, сформувавшись на Волині, діяла на всій території окупованої України.

Станом на 1942 рік на території Волині залишалось близько 170 тисяч польського населення. Весною того ж року у Рафалівському районі була організована група «Макса», яку очолю-

вав Юзеф Собесяк. Але вже в 1943 році для польського населення розпочався вкрай важкий період боротьби з фашистами. Зиновій Матла, член проводу ОУН-СБ, головний учасник у переговорах з поляками до серпня 1943 року, стверджував, що провід ОУН не приймав будь-яких рішень, які б свідчили про наміри оунівців до біологічного знищення поляків. Але цій заяві суперечили перші масові вбивства поляків і підпали їх осель на волинській землі, що мали місце, зокрема, вже у другій половині лютого 1943 року в Сарненському районі.

Треба підкреслити ось що: першими атакували не поляки. Це підтверджують не лише польські і німецькі архівні документи, про це свідчить і той факт, що на початку 1943 року на Волині тільки 5-7 відсотків сільського населення становили поляки. Перед війною ця цифра була значно вищою — 14-16 відсотків. Отже, на мою думку, неважко зробити висновок, що полякам, як меншості, довелося оборонятися, а не нападати. Адже ряд загонів бойовиків проводив антипольські акції — нищив цілі польські села. Як на мене, швидше всього метою цих акцій було вигнати з території західних областей України польське населення, а не знищити його. Що це було саме так, підтверджують численні випадки взаємодопомоги і рятівництва по обох конфліктуючих сторонах. Прикладів взаємодопомоги і толерантності багато, так само, як багато прикладів спільного мирного проживання українців і поляків у багатьох населених пунктах в цей буремний воєнний час.

Сьогодні, з висоти піввіку, доводиться інкодувати про ці трагічні для обох народів події «домашньої війни» того часу, якими вміло і підступно користувалися і гітлерівці, і більшовики. Бо і перші, і другі з далеким прицілом підливали «у вогонь масла», підкидали зброю одній і другій стороні. І фактом залишається, що, на жаль, це була кривава «громадянська війна», у якій емоції засліплювали розум, а звідси виникала і помста, і відплата, у якій крайній націоналізм збирав свій кривавий урожай.

Близько 5 тисяч поляків Рівненщини, рятуючись від переслідувань, вступили у радянські або польсько-радянські загони опору. Було створене польське партизанське з'єднання під керівництвом Роберта Сатановського, яке об'єднувало три загони: ім. Костюшка, ім. Ванди Василевської і «Смерть фашизму». Це з'єднання провело 350 боїв, у ході яких знищено було 10 залізничних ешелонів, 72 вагони, 4 тисячі метрів залізничного полотна, багато ліній зв'язку, підірвано 3 залізничні мости, вбито 811 окупантів. З'єднання взяло участь у визволенні від фашистів Польщі, після чого було розформовано, а бійці призвані у Польську Армію генерала Берлінга. Офіцери Армії Крайової

інтерновані.

Внесок поляків у Перемогу над фашизмом у другій світовій війні справді важко переоцінити. Досить сказати, що в Берлінській операції разом з Радянською Армією на першій лінії вогню боролись 180 тисяч воїнів Війська Польського. На західних фронтах у битвах з фашистами брали участь 109 тисяч жовнів. У партизанській війні на території Польщі в Армії Крайовій, Армії Людовій, батальйонах хлопських і т.д. воювало 500 тисяч поляків.

У Варшавському повстанні брали участь 47500 бійців. Більше 50 тисяч поляків брали участь в Європейському русі Опору, в тому числі близько 36 тисяч у Франції, майже 12 тисяч — на окупованій території СРСР.

Війна для Польщі продовжувалась найдовше — 5 років, 8 місяців і 8 днів. Весь цей неймовірно важкий час поляки на різних фронтах боролись за свободу Вітчизни, зазнавши мільйонних втрат. Досить сказати, що з усіх країн, які боролись з фашистськими варварами, Польща зазнала найбільших людських втрат з розрахунку на 1000 жителів. Для порівняння приведемо такі цифри: Польща — 220 чоловік, СРСР, — 124, Югославія — 108, Голландія — 22, Франція — 13, Англія — 8, Норвегія — 3. США — 1,4, Данія — 0,3.

Історія антифашистського руху Опору на Рівненщині, зокрема, його національний склад чекає своїх дослідників. Масмо надію, що із становленням вільної Української демократичної держави відкриються записані тасмниці архівів і тоді ми з цікавістю прочитаємо сторінки спільної боротьби поляків і українців проти фашистських окупантів у роки другої світової війни.

К. ЗАКАЛЮК У ЛАВАХ НЕСКОРЕНИХ

У роки другої світової війни тисячі і тисячі патріотів об'єдналися у лавах народних месників. Разом з українськими побратимами у бій з нацизмом включилися білоруси, росіяни, грузини, казахи, вірмени. Серед поліських партизанів були також іспанці, болгари, німці, греки та представники інших європейських народів.

Певний внесок у боротьбу з нацизмом внесли також євреї. За свідченням Єрусалимського інституту катастроф і героїзму Яд Вашем у лісах Полісся, Волині і східних районах окупованих регіонів України боролись від 25 до 30 тисяч єврейських партизанів.

Та до останнього часу про єврейських партизанів мало говорили і писали. В десятках монографій, дисертацій, наукових праць з історії Великої Вітчизняної війни ми не знаходимо жодного слова про участь євреїв в русі Опору.

Насправді історія антифашистської боротьби нараховує безліч прикладів героїзму синів і дочок єврейського народу. Одним з перших на Рівненщині був партизанський загін, створений побратимами українцем Максимом Місюрою та євреєм Фроїмом Бокальчуком. У ньому, за твердженням Антона Бринського — командира партизанського з'єднання «дяді Петі» — налічувалось 70 партизанів-євреїв. Про цей загін написано багато, але жодного разу немає посилання на те, що це був «єврейський партизанський загін». Надзвичайною відвагою і хоробрістю в ньому відзначились Мойсей Бромберг, Нахман Зільберфарб, Фроїм Бокальчук і інші.

На чолі одного із загонів «дяді Петі» був єврей Борис Якович Базикін. Тут також було багато єврейських партизанів, які відзначилися у бойових операціях проти фашистських загартників.

Та чи не найбільш відомим в історії антифашистського руху на Волині був партизанський загін «Крука» — Миколи Конищука, який карателі називали «жидівським». Він був створений 28 липня 1941 року, коли Конищук вивів з гетто 200 євреїв. Конищук неодноразово проникав за колючий дріт гетто і кожного разу йому вдавалось залучати до партизанської боротьби з фашистами все нових і нових бійців. В загоні були цілі сім'ї: родина Цвібелів із шести чоловік, Бланштейнів — із п'яти бійців. Групу євреїв до загону привели також брати Хонон та Шимон Ковалі. Згодом у загоні налічувалося майже 700 чоловік і більшість з них були євреї.

Особливо відзначилась у боротьбі з ворогом родина Бланштейнів. Розвідник Абрам напоровся на засаду німців. Бій був нерівним, та Абрам тримався доти, доки його не поранили. Гестапівці піддали його жорстоким тортурам, але він не виказав, де знаходиться «жидівський загін» і загинув смертю героя. У сутичці з карателями поліг його брат Гершель. Наймолодший з них, Йосиф, помстився за братів — підірвав ряд ешелонів з технікою, кілька автомашин та танків. Їх сестра Мара, яка була сміливою розвідницею, брала участь у багатьох диверсійних операціях. Вибухівку для загону готувала Олена Бланштейн.

Багато славних сторінок в історію цього загону вписали також Володимир Цвібель, який загинув при мінуванні залізничної колії, Абе Клорман, Іне Купергал, командир взводу Бер Лобер, та сімнадцятирічний Іцик Шафран. Розвідниками були Шая За-

рецький і Вова Аврух. Здобувши зброю у бою з німцями, до загону приєднався Ізраїль Пухтик. Один із організаторів цього загону Шімсон Вальфер врятував не одну групу євреїв від смерті. Йому вдалось вирвати з неволі 35 полонених, які також стали бійцями «єврейського загону».

Слід зазначити, що верховне командування партизанським рухом категорично виступало проти створення окремих єврейських загонів, вважаючи, що партизанські об'єднання повинні формуватися за територіальним принципом. Та життя вносило до цих розпоряджень поправки. Іцхак Арад, директор Єрусалимського інституту Яд Вашем, стверджує, що єврейські партизанські заго-ни розформовувалися, їх бійців розподіляли по загонах несєврейських. Були випадки, що у них відбирали зброю, в заго-ни не включали, залишали обеззброєними на поталу жорстокої долі в лісі. Були й жорстокіші акції, які мали місце в загонах Ковпака і Медведєва, коли, щоб де демаскувати їх з'єднань, євреїв роззброювали і розстрілювали.

«Під час рейду по північних районах Рівненської області, — згадує І. Федоров у книзі «Партизанские версти», — в одному з них, Рокитнівському районі, партизани натрапили на місце, де переховувалися євреї. Несчасні люди жили в жахливих умовах. Голодні й обірвані жінки, старці, діти були подібні на ходячі скелети. Харчувалися вони тим, що могли розшукати в лісі або на городах, які були поблизу нього. Як існували взимку, важко уявити. Серед них було чимало молодих людей. Коли вони побачили нас, відразу виявили бажання воювати з окупантами та їх посібниками. Ми зарахували їх до нашого з'єднання. На партизанських харчах молоді бійці швидко зміцніли... до визволення Ровенської землі вони бились добре».

Такої ж думки про своїх єврейських побратимів і Юзеф Собєсьяк, відомий польський партизанський командир «Макс». У своїх спогадах «Земля горить», «Бур'ян» багато уваги присвятив партизанам-євреям. З теплою він пише про Моніка Беренштейна, хороброго партизанського диверсанта, на рахунок якого багато знищених ворожих ешелонів. Його диверсійна група з особливою хоробрістю відзначалася у боях за визволення м. Рівне. Хоробро бились з ворогом у загоні «Макса» також Мікель Брат, полковник Бєрек й інші євреї-партизани.

Ще один заїгн народних месників очолював Борис Гіндін. Цьому єврейському юнакові було лише 19 років. На фронт він потрапив з випускного вечора в училищі. Молодший лейтенант Гіндін із своїм взводом брав участь в обороні Мінська, там потрапив у вороже оточення, та не скорився ворогу. Створив партизанську

групу, а згодом у партизанському загоні Бринського очолив взвод партизанів, який повністю складався з євреїв. Пізніше Гіндін став заступником командира партизанського з'єднання у Конищука, а згодом очолив штаб у загоні Логінова.

Не можемо не згадати й про ребе з містечка Лунінськ — Ліпе Тедрессовича Іоселевича, духовну особу з автоматом у руках, якого партизани називали просто Ліпе. Вони говорили про нього, що це «Бог помсти». Ліпе володів добре українською, російською і польською мовами. Було йому приблизно 35 років — середнього зросту, широкоплечий, з густою темною бородою, в кожусі, баранячій шапці, з гранатою за поясом. Таким він запам'ятався товаришам по зброї. Ліпе з'являвся часто в гетто, закликав євреїв до боротьби, та свою родину ця мужня людина не встигла врятувати. Його дружина і діти були знищені катami.

Антон Бринський призначив Іоселевича командиром взводу: знав що Ліпе не підведе. І не помилився. Одного разу карателі несподівано наскочили на партизанський загін. Та партизани змусили ворога відступити. Ребе-партизан був важко поранений. Літаком хороброго командира відправили на Велику землю.

Серед партизанів було чимало єврейських дівчат та жінок. З українським парубком Петром Кравченком Ліза Ляндерос під виглядом наречених пробралась у розташування ворога. Тут «молодята» зняли вартових і підпалили складські приміщення. Вісім кілометрів переслідували їх гітлерівці, та катam не вдалося схопити сміливців. З повагою колишні народні месники згадують Рену Гуз, Мусю Бернштейн, Раю та Іду Брат — старшій з них було дев'ятнадцять, а молодшій — шістнадцять років. Загальною улюбленицею партизанів була чотирнадцятирічна Люба Меломедик, яка завжди була готова прийти на допомогу старшим.

Серед дітей-месників варто згадати й про Семена Кагановича, одного з наймолодших партизанських десантників. Сьомо чудом врятувався від смерті, коли знищували рівненське гетто. Переховувався в українських родинах до тих пір, поки не присєднався до партизанів. Ставши бійцем диверсійної групи «Вибух», громив нацистів не лише на землі рідної України, а й в Словаччині та Польщі. Юнакові Месеру Айзенштейну вдалось втскти під час «акції» з Людвипільського гетто. Його ловили, кидали за колючий дріт, а юнак раз за разом тікав і знову ставав до лав народних месників. Не залишав Месер поля бою і після кількох поранень, зумів вирватись на волю з концтраційного табору смерті. Пристав до воїнів Радянської Армії, які визволяли Угорщину. В одному з боїв потрапив під прицільний вогонь фашистів. В останню хвилину єврейського хлопчика, а було йому в ту пору 14 років,

прикрив своїм тілом його командир Костриченко. Важко пораненого Костриченка підбрали санітари. Месер не сподівався, що його рятівник залишиться в живих і вирішив у пам'ять про цю дорогу для нього людину взяти його ім'я. Так Месер Айзенштєйн став Михайлом Костиченком.

У багатьох партизанських загонах були створені так звані «цивільні табори», у яких жили ті євреї, яким вдалося вирватися з гетто й уникнути смерті з рук катів. Вони не лише рятувалися від загибелі, а й допомагали партизанам у їх господарській діяльності, а також у ремонті зброї, виготовленні вибухівки...

Євреї бились з ворогом не лише в партизанських загонах, а й боролись в підпільних організаціях, зокрема, на хмелефабриці у Рівному, в госпіталі в селі Тютьковичі, в Дубнівському госпіталі. Мойсей Губерман з перших днів гітлерівської окупації створив підпільну організацію в селі Межирічі. Про деяких єврейських бійців створені кінофільми, написані книги. Наприклад, про розвідницю Марію Фортус (Фаєрман) написано декілька книг, створено кілька фільмів, які прославляють її подвиги в час гітлерівського лихоліття.

Не вивченими і не висвітленими залишаються факти, які пов'язані з діяльністю євреїв у загонах Української повстанської армії (УПА). Однак відомо немало прикладів того, що євреї в загонах цієї Армії були не лише медиками, а й бійцями, які показували приклади самовідданої боротьби з німецько-фашистськими окупантами. Та це окрема тема, яка потребує серйозного наукового вивчення.

Ми навели лише окремі приклади бойових дій, розповіли про деяких героїв єврейського народу, які брали активну участь у боротьбі з нацизмом в лавах руху Опору. Всього не перелічити, про все не розповісти, бо і сьогодні, через п'ятдесят років після закінчення другої світової війни, ми багато чого не знаємо. Треба сподіватися, що й ці «білі плями», як і багато інших в нашій історії, врешті-решт зникнуть і те гучне гасло — «Ніщо не забуде, ніхто не забутий» — справді стане дійсністю.

І. ДУБОВСЬКИЙ

К. ЗАКАЛЮК

БУНТІВНИЙ ТУЧИН

З незапам'ятних часів у Тучині мешкали євреї, які працювали в численних та різноманітних майстернях або торгували. На початку другої світової війни у Тучині було понад три тисячі євреїв.

Як і в інших селах та містах України, весь тягар окупаційного режиму — розбій, погроми та пограбування нацисти та їх поспіаки спрямували в першу чергу проти єврейського населення.

Влітку 1942 року для євреїв містечка було утворене гетто. Його відгородили високим дерев'яним парканом, обнесли колючим дротом. Район був невеликий. Невільників поселили на кількох вулицях. Зігнали до нього не лише місцевих євреїв, а й з навколишніх сіл. В гетто було так тісно, що багато його мешканців змушені були спати просто на вулиці під відкритим небом. Страчувати євреїв у Тучині почали ще в липні 1941 року. Як свідчать документи матеріалів Нюрберзького процесу, першими жертвами геноциду стали 20 єврейських громадян, яких забили 5 липня.

Німецький гарнізон у Тучині був невеликий. Боячись партизан, гітлерівці жили в окремому кварталі. Навколо нього було викопано рови з великим валом, збудованим із соснових пенків, засипаних землею та опутаних дротом. У валах були зроблені бійниці, бункери. Цілодобово чатувала посилена охорона.

Місцеве населення — поляки, українці, як могли, допомагали євреям. Та попри все, становище невільників у гетто було жахливим.

Коли стало відомо про масове знищення євреїв у рівненських Сосонках, це викликало тривогу і в тучинських євреїв. Вони жили передчуттям неминучої загибелі.

У Тучині діяло добре організоване польське підпілля Армії Крайової, яким керував еміграційний уряд Польщі у Лондоні. Тучинських підпільників очолював доктор Антон Бортовський. Це був відомий лікар, котрий користувався пошаною серед населення. Це була відважна і рішуча людина, яка багато чого зробила, аби полегшити долю євреїв. Однак поляки, не менше за євреїв, боялися за своє життя. Коли довідалися, що недалеко від містечка копають глибокі ями, що до Тучина прибула команда есесівців та допоміжної поліції, люди в гетто стали збиратись біля невеличкого будиночка в якому знаходився «Юденрат». Натовп зростав.

Заступник голови «Юденрату» Мєср Гіменфельд — шкільний вчитель, якого поважали в гетто за ясний розум та розсудливість, раз у раз дивився у вікно, сидів глибоко замислившись. Потім Мєср вийшов на ганок. Тисячний натовп гомонів у тривозі і страшому передчутті.

Гіменфельд розумів, що людей потрібно заспокоїти, та не знаходив для цього слів. Та й що ж можна було сказати їм, коли над головами кожного з них нависла кривава загроза. В його очах була відчуженість і невимовне горе. Він розумів, що цього не повинні бачити люди і він оволодів своїми почуттями... Гордо підвів голову, в очах спалахнули вогники рішучості. Запрошуючи до тиші, він підняв вгору руку. Натовп завмер, чекаючи, що стане говорити вчитель.

— Наступають останні хвилини нашого життя. Сподіватися нам немає ні на що, — карбуючи кожне слово, говорив Меср. Його голос був твердим і владним.

Зітхнув на повні груди, ніби звільняючись від вантажу нерішучості, глянув на людей, які ловили кожне його слово, і продовжував свою промову:

— Не схилимо, благаючи пощади, голови перед катями. Не впадемо перед ними на коліна. Не дамо ворогам насолоди бачити зломленою нашу гідність!

Натовп напружився, немов би морська хвиля, яка ось ось має вдарити об берег. І знову завімер.

— Нехай кожний приготує у себе пальне. Коли розпочнеться акція — підпалюйте свої домівки, паліть усе навкруги.

Він спинився на мить, знову підняв руку, поправив непокірну чуприну і продовжував:

— Коли наші хати запалають, коли все обійме вогонь, виривайтесь на волю, до лісу. Там наш порятунок. Поліські діброви та болота врятують кожного, хто прийде в їх обійми...

Есесівці вкупі з поліцаями пізно уночі увірвалися до гетто. Здавалося, що все спить навкруги. У будинках тихо, ні вогника. Есесівський офіцер собачим гавканням наказав мешканцям гетто залишити будинки і всім вийти на вулиці. Він був впевнений, що мешканці цих темних будівель мовчки та негайно виконають його наказ. Він ще раз прокричав його, та з будиночка вийшов лише один згорблений дідусь, і, поглядаючи на офіцера, посміхнувся йому просто в очі...

— Всі! Всі! Аллес! Аллес! — репетуючи від злості, стискаючи в руках автомат, горланив есесівець. Але його голос тонує, ніби у ваті!..

У відповідь — тиша. Смертельна тиша. Раптом справа від нього, немов блискавка, спалахнув яскравий вогник. За ним ще один. Запалав будинок Месра Гіменфельда. За ним ще один — сусідський, а за ними почали горіти все нові і нові будинки...

Офіцер відчув щось недобре. Схопивши автомат, кинувся в зловісну темряву на протилежний бік вулиці. Але й тут, ніби, насміхаючись над ним, запалали будинки, обдаючи його запахами горілого бензину.

Есесівець із злістю щось гаркнув на солдат та поліцаїв, котрі розгублено тиснулися один до одного, і мерщій побіг до будинку «Юденрату». Та не встиг він пробігти і кілька метрів, як все гетто запало суцільним вогнем. У густому полум'ї та диму метушилися люди. Вони кинулися до високих парканів, а звідки на околицю...

Офіцер зрозумів, що в цій, заздалегідь спланованій та організованій акції, в'язні гетто звальять паркан і вирвуться на волю. Шаленіючи, він заверещав на солдат і почав строчити з автомата

по людях, які бігли біля нього. Солдати почали також стріляти, а за ними, перелякані на смерть побаченням, поліцаї. У вогні і в диму євреї звалили паркан і суцільним натовпом, як вода, що прорвала греблю, неслися щодуху далі і далі від цього заклятого місця. Солдати поливали втікачів вогнем «шмайсерів». Люди мовчки падали. По їх мертвих тілах бігли інші. Всіх гнала геть смерть і бажання вирватись на волю. Люди бігли до Горині, ховалися у кушах, поспішали до лісу.

Полум'я вогню, зойки людей, автоматні черги розбудили Тучин. Антін Бортновський, який тієї ночі чергував у лікарні, не розуміючи, що сталося у містечку, вискочив на ганок.

Нарешті зрозумів: палає гетто. Гул голосів, автоматні черги свідчили, що це єврейський погром. Він стояв ніби приголомшений. Серед єврейської інтелігенції у нього було багато близьких друзів. Де вони? Що з ними тепер?

Важкий стогін за рогом лікарняного корпусу примусив його отямитися. Здригнувшись, він підбіг до молодої жінки, котра впала простреленою поблизу лікарні. Простягаючи руки вперед, вона уткнулась лицем у землю, здавалась мертвою. Тільки кров, яка фонтанчиком біла з під правої лопатки, свідчила, що порансна ще дихає. На мить лікар розгубився.

— Ванда! Стефа! — гукнув він, вскочивши до ординаторської.
— Швидко ноші і за мною!

Поранену занесли до операційної.

— Хто у нас чергує сьогодні, — спитав лікар Ванду.

— Ми із Стефкою, Ядвіга та Олеся.

— Олеся не потрібно. А ви ідіть і подивіться, може ще хтось лежить поблизу. А якщо прийдуть самі, або хто-небудь приведе поранених — влаштовуйте їх у старій черговій кімнаті. Треба, щоб ніхто про це не довідався. Зрозуміли?

Медсестри розгублено подивилися на лікаря. Вони знали, за переховування євреїв загрожує смерть.

— Ідіть, ідіть, — посміхнувся до них лагідно Бортновський. — Клятву Гіппократа пам'ятаєте? Так, ото ж! Медицина — це не політика. А єврейському народу, гонимому віками, ми зобов'язані допомогти, хоча б своїм милосердям...

А за вікнами займалася зоря нового дня — 22 вересня 1942 року. У цей день у бунтівному Тучині полягла мученицькою смертю тисяча євреїв. Майже дві тисячі вирвалися на волю. Розбіглися по лісах, ховалися у добрих людей. Та не всім судилося пережити ті лихі дні. Більшість втікачів були переловлені фашистами і поліцаями і знищені.

Ті, що залишилися жити, написали книгу — спомин, яка нещодавно вийшла друком в Ізраїлі, але ще не перекладена на українську мову. А скільки жадливого та повчального висвітлено на її сторінках. Сподіваємося, що незабаром ми зможемо прочитати про це.

Розділ III. ТРАГЕДІЯ УКРАЇНСЬКОГО І ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДІВ

Ч. ХИТРИЙ БІЛЬ СТАРОГО СЕЛА

Гортаючи архівні документи, я натрапив на акт про звірства німецько-фашистських загарбників у селі Старе Село Рокитнівського району. Скоюючи страшенні злочини щодо мирного населення, зі спокоем професійних убивць і погромників, кати з однаковою байдужістю розстрілювали дідусів і бабусь, жінок, матерів та їх немовлят, які ще навіть не встигли відчувти радості життя. За що ж, питається, клятий фашист знищував навіть їх?

Втім, звернемося до згаданого акту, що зберігається у фондах державного архіву області.

«22 червня 1943-го року ми, нижчепідписані партизани, склали цей акт про таке: восени минулого року згряя гітлерівських бандитів із загону «СС» вдерлась у Старе Село і скоїла страшну розправу над мирним населенням. Оточивши село, осканенілі фашисти заганяли в хати і хліви жінок, стариків, розстрілювали їх з автоматів. Забитих і живих ні в чому не винних людей палили в хатах і клунях. У вогонь кидали малесньких дітсй. Пограбовано і спалено церкву. Варвари також спалили в хаті родину Пушнюк — загинули чоловік, жінка і п'ятеро дітсй. Мерзотники замордували і спалили священика місцевої церкви Миколу Пижевича, його жінку і троє дітсй.

Велике, багате і квітуче село налічувало понад 200 дворів. Німці спалили всі будівлі. На місці села тепер чорніють лише одні руїни. З двох тисяч населення фашистські кати спалили 560 чоловік, решту розстріляли, замордували і погнали до Німеччини на каторжні роботи.

Схиливши голови над братськими могилами, ми закликаємо партизан до помсти над озвірілим ворогом.

Акт склали: (партизани) Кудояр, Кавера, Яковенко, Смирнов, Мельник».

РЕМЕЛЬ, 17 БЕРЕЗНЯ...

Біда прийшла у Ремель на світанку 17 березня 1943 року. Люди ще спали, а навколо села замкнулося зловісне коло німецьких карателів. В уніформі з емблемою смерті кати, наче круки, впали прямо з ночі на беззвинних, безборонних жителів: на жінок, чоловіків, дідів і дітей. Нікого не милували.

Ось як про цей трагічний день пише в листі до редакції завідуюча бібліотекою села Нова Українка Рівненського району Ганна Іванівна Трофимчук: «Від хати до хати пішла звістка про те, що село оточене. Дехто з людей став шукати, де б заховатись, а багато думали зовсім інше: ми ж нічого німцям не зробили, чого ж вони нас будуть стріляти. І не стали ховатись. Моя мама, Дацюк Оксана Никифорівна, розповідає: «Удосвіта свескор вийшов на двір, прийшов у хату і говорить, що ми оточені німцями, то я взяла свою дитину, дворічну Валю, і пішла надвір, дивлюся, де б заховатись. І залізла знадвору під підлогу, там колись сиділи кури. Сиджу і чую, що в хаті вже стріляють німці. В хаті залишилась свескруха, чоловік і чоловікового брата жінка з трьома дітьми. Всіх їх постріляли. Свескор заховався на дворі під дровами. Коли я вийшла зі схованки, було під обід, з дитиною на руках і з страхом в очах я йшла, куди очі дивились, бо не було де дітись, все навкруги горіло, всі хати, школа, там чути крик: «моя мамочко-о»; там «мій таточку-у-у». Ішла прямо, несподалік стояв гурт німців, вони стали кричати, кликати. Підійшла з дитиною на руках, яка спала. Вони між собою поговорили і шуцман взяв мене за плечі, за одесжу і шкіру і веде в огонь, де горіла хата. То я оглянулась назад і гукнула: «Пани, я не з цього села», а шуцман каже: «Іди, ви всі не з цього села». Але перекладач сказав німцям, і вони завернули мене назад. Кажу, що я із Забороля (я була в Ремлі замужем) і німець говорить «Забороль — іди». Одну людиночку вони відпустили з тою маленькою Валсю. Я іду з дитиною, і не віриться, що вони відпустили, здається, що пустять у спину кулю. Як підійшла я до лісу, то всі заборольці стояли біля лісу і дивились на цю пожежу, забрали в мене дитину і кожний розпитує за своїх родичів, які жили в Ремлі».

Нечипорук Катерина Талимонівна також вийшла з того вогняного села, вона розповідає: «Я зібралась іти в школу, а батько мене не пустив, говорить, по селу стріляють, в школу не йди». Батько Нечипорук Талимон забрав трьох дітей і заховався в льосі. У льох заходили разів п'ять німці, але нас не побачили за бочками і так ми остались живі. В обід німці поїхали в гетто на обід. І тоді

ми вийшли з схованки і пішли в Козлин, а тоді в Котів. Мама наша осталась в хаті, то її забили німці. І сестра Тоня, 18 років, заховалася надворі в соломі, її побачили і теж убили».

А ще ціла вулиця людей заховалась у великому льосі (де були вулики) Максимчука Талимона, але німці побачили під обід, що там є люди, і кинули туди гранату, то деяких людей убили, деяких поранило, а ще трохи людей осталось. Рано діти прийшли в школу початкову, їх також всіх побили».

Дивом вдалося врятуватися сім'ї Максимчуків. Актору Львівського театру ім'єні М. Заньковецької, заслуженому артисту України Святославу Максимчуку було сім років, коли німці паляли і розстрілювали Ремель. Дитячі враження того жахливого березневого ранку уже піввіку живуть у пам'яті митця, не дають йому спокою. Щороку навідується у рідне село. 17 березня, в п'ятдесяту річницю він приїхав з творчою групою Львівського телебачення, щоб зняти фільм про трагедію Ремля. Сказати правду про Ремель раніше було неможливо, адже пропаганда комуно-тоталітарної системи замовчувала те, що німецьких загарбників би-ли і бійці Української повстанської армії. А фашисти покарали Ремель саме за участь його молодих жителів в УПА, за розгром повстанцями комендатури в Олександрії.

Все село повністю спалили, замучили його жителів, дітей, стариків, багато з них згоріло в палаючих хатах. Тільки декому вдалося втекти через туман і річку Горинь, переслатись на другий бік.

Після того трагічного дня 17 березня небагато лишилося ремельців. Їм дали притулок люди з сусідніх сіл, їх переховували, бо фашисти шукали вцілілих жителів Ремля. Серед них у майбутньому телефільмі буде розповідь жінки, сім'ю якої врятувала родина Кравчуків з Великого Житина, дід і батьки першого Президента.

Ремельці свято беруть пам'ять про загиблих односельців. У центрі села знаходиться братська могила, у якій вічним сном сплять замордовані односельчани. 300 чоловік лежить у цій братській могилі, замучених німецькими головорізами.

В. КОМАРОВСЬКИЙ

МАЛИН — УКРАЇНСЬКЕ ЛІДІЦЕ

Село Малин Млинівського району... У Чехії його називають Лідіце волинських чехів. І коли автобуси з чеськими друзями під'їжджають до Малина, важко вгамувати хвилювання: стільки

людей висипає на вулиці, так широко, так сердечно вітають вони гостей. Назустріч своїм українським землякам виходять всім селом, і коли і гості, і господарі змішуються, коли схвильовано тиснуть один одного в міцних обіймах і розцілюються, коли, дивлячись у вічі, повні сліз, стануть розпитувати про життя-буття, спільних знайомих, — отоді справді кожен з присутніх відчуває пронизливо, як тісно переплелися тут долі двох народів, як багато у них спільного, як воедино вони здружені і збратані!..

Колись це було непорушне правило, обов'язкова традиція, свосвідний ритуал — зрештою, називати можна по-різному, бо суть одна. А полягала традиція в тому, що найчастіше у травні або перед жнивими, коли в селі менше роботи, приїздили з усіх-усюд Чехії на Рівненщину гості. І ми звикли до їхніх щорічних приїздів, з нетерпінням чекати їх, звикли до спільних траурних мітингів біля братської могили жертвам малинської трагедії, до зворушливих зустрічей і розмов, що починалися на вокзалі, а продовжувалися в готелі, в автобусах дорогою в Малин, під час екскурсій по Рівному, за домашнім столом... Звикли так, що здавалося, інакше й бути не може. Бо справді в тих зустрічах ми пізнавали один одного, розуміли один одного, ставали ще ближчими. І коли одного року вони не приїхали ні весною, ні влітку, взагалі не приїхали, не знаю, як кому, але мені особисто здавалося, що ми всі втратили щось дуже дороге, потрібне, святе.

Втім, так здавалося не тільки мені. Міхал Краковський, підполковник у відставці, мій давній знайомий і приятель з Нового Малина на Моравії, писав два роки тому у своєму листі: «Ти знаєш, одне вже зруйноване, друге ще тільки народжується. Країна в пологових персеймах, болі яких відчуває майже кожен з нас без винятку. Сьогоднішній час міняється на очач, і його міняють люди. Але й він теж міняє людей, так що вчорашній друг не завжди виявляється другом сьогоднішнім. А ким він буде завтра, те нерідко навіть передбачити важко. Але знай, що головні цінності моєї сім'ї не змінилися, що радість і успіх у твоїй родині — так само, як біль чи труднощі, не будуть байдужими в нашій сім'ї. І ще знай: все мусить перекипіти, осісти; пройде час, і ми знову будемо зустрічатися у вас і в нас, в Малині і Новому Малині. Бо ці зустрічі вимагають трохи часу і грошей, так, зате дають стократ більше...»

Розумний, дуже теплий, виключно ширий, як сам Міхал, його дружина і діти, лист. Але, подумалось мені тоді, можливо, Міхал — виняток, а тепер, коли багато цінностей і понять у наших країнах пересомислено і переоцінено, все раз і назавжди перекреслено?

На щастя, ні. Бо після кількарічної перерви знову приїздять у Малин волинські чехи вклонитися отчій землі і покласти квіти до нового бронзового пам'ятника на братській могилі, а разом і до хреста, встановленого недавно, через стільки років замовчування, неподалік від цієї могили, на місці поховання кільканадцяти во-яків УПА, які в той страшний липневий день сорок третього намагалися попередити малинців про біду, зі зброєю в руках спробували захистити Малин і всі полягли в нерівному бою з карателями. І ті, старші з них, хто ходив по Малину ще босими дитячими ногами, обов'язково згадують прості і зворушливі слова вірша одного із своїх земляків — волинських чехів:

Лети, лети, соловейку,
Лети на Україну,
Де покинув я маленьку
Рідную хатину.
Лети, лети, соловейку,
Та сядь на калині,
Неси туди мою думку —
Привіт Україні.
А як зійде ясний місяць,
Зберуться дівчата,
Скажи їм, що Україну
Тяжко забувати.

...Через село проходило партизанське з'єднання Сидора Артемовича Ковпака.

Це було як сон, як щось нереальне, неможливе: тут, за лічені кілометри від Острожця, де на правах єдиного і «довічного хазяїна» порядкував шеф німецької районної управи Фрідріх Фогель з жандармами і поліцейськими; тут, у ворожому тилу, густо нашпигованому німецькими гарнізонами; тут, де впродовж двох нестерпних років окупації люди аж через верх пізнали каторжний «новий порядок», — тут раптом ціла партизанська армія...

У ліс, де партизани зупинилися на відпочинок, село під обід прислало своїх представників.

Староста села, Йозеф Крамський, ступив крок уперед. Сказав, твердо вимовляючи слова і дивлячись прямо у вічі партизанському командирі:

— Ми, чехи, маємо стару приказку: кде є шеди влас, там є моудри глас. То значить, де сиве волосся, там мудрий голос.

— Виходить, не застарий ще воювати? — засміявся Сидір Артемович. — Ну, що ж, раз так, буду ще фашистам боки м'яти! В мене он скільки молодців!

Малинці схвально закивали, відчули себе ще вільніше.

— Ми люди прості, але серце масмо чесне, — зробивши належну в усяких урочистих моментах паузу, продовжував Крамський. — Ви б'єте швабів і за свою, і за нашу свободу. Ми хочемо, щоб ви добрим словом пам'ятали чехів і українців з Малина. Там, у селі, ми зібрали для вас білизну, там чекає на вас борошно і сир. Від серця просимо прийняти це для ваших славних партизанів...

За провізією та одягом Ковпак послав командира одного з відділень Петра Стратовича і його бійців, а сам ще довго розмовляв з малинцями про становище на фронті, окремі бойові епізоди рейду його з'єднання. До вечора партизани встигли обміняти в селі частину коней, а місцеві майстри дотемна ремонтували їм упряж і розбиті довгою дорогою вози...

Партизанська тема владно відтіснила на задній план думки про недалекі жнива, додала усім віри, розправила плечі. Щасливців, які розмовляли з Ковпаком, по кілька разів на день заставляли повторювати кожну його фразу, кожне слово...

Тим часом над малинцями фашисти вже заносили дамоклів меч страхітливої кари.

Коли фашисти довідалися про допомогу малинців партизанам Ковпака, в погоні за якими вже який раз спіймали облизня, вони нітрохи не вагалися в тому, як саме покарати «винних». Зрештою, коли палець лежить на спусковому гачку, для них було однаково, проти кого відкрити вогонь — партизанів чи дітей.

Вівторок 13 липня 1943 року... Після двох днів проливних дощів нарешті зійшло сонце. День обіцяв бути по-літньому погожим, і малинці не гаючись взялися клепати коси, гострити серпи, рихтувати жатки...

І раптом блискавкою від хати до хати полетіла тривога: до села наближається німецьке військо! За якийсь час уже всі знали, що попереду колони кілька мотоциклів, за ними легкові машини з офіцерами, а далі — гестапівці з автоматами і кулеметами. Тривога наростала, мов грудя снігу з гори...

Фашисти ще ввечері, 12 липня, почали стягуватися у навколишні села. Вранці наступного дня ще затемна на сорока вантажних автомашин рушили на Малин. Після дощу рухалися повільно, за кілька кілометрів від села спішилися... За короткий час Малин був у пастці. На всіх дорогах, на кожній стежці були виставлені патрулі з кулеметами. Ніхто з малинців уже не мав права покинути село.

Свідчення Й. Рс: «Ми тоді жили за якийсь кілометр від Малина, у Кнерутах. Бачимо, щось недобре діється в селі. Цікаво стало мені, підкрався я тихенько до околиці, дивлюся — біда: на польовій дорозі два карателі з кулеметом стоять, як пам'ятники, у Ма-

лин людей пускають, назад — нікого. Пірнув я у жито, поповз обережно додому...»

Ніхто, однак, з малинців не здогадувався, яку каїнову справу задумали фашисти. До того ж напередодні і в Малин, і в інші села були розіслані накази, де населення застерігалось: всі, хто буде втікати від німецьких частин зі своїх сіл, вважатимуться за бандитів і ворогів, тому солдати з ними будуть і відповідно поводитися. Ті ж, хто виконував усі розпорядження німецької влади, нічим не провинився, можуть спокійно працювати.

Причина такого наказу була дещо незрозумілою, зміст викликав у людей різні догадки, але скоро про нього забули. Тепер, побачивши, як розгортаються події, про недавній наказ усі згадали, як про щит, гарантію своєї безпеки. Старші, посилаючись на нього, розсудливо заспокоювали інших: треба zostаватися усім дома, це буде якась перевірка. Боятися нам нічого, вини за собою не чуємо, і коли з'ясується, що всі жителі на місці, нас відпустять до роботи, як і було сказано в офіційному повідомленні.

Тим часом фашисти під багнетами почали зганяти малинців на сільську площу, групами по 30-50 чоловік відводячи в Український Малин. Там чоловіків відділили від жінок і дітей. Хворих і старих привезли на возах.

Команда офіцера:

— Всіх перерахувати!

Ніхто не знає німецької мови, перекладачів фашисти не привезли, і люди тільки можуть здогадуватися про зміст офіцерських розпоряджень за тим, що виконують солдати.

Офіцер дивиться в записну книжку (воістину диявольська пунктуальність): він знає, що все село має бути знищене, і хоче виконати наказ буквально! Махає рукою. Тепер до малинців біжить інший фашист. Ламаною російською мовою він говорить, щоб усі приготували документи. «Таки перевірка!» — полстгшено зігхають люди. Але фашист чомусь розділяє чехів, українців і поляків на окремі групи. То одного, то другого в'їдливо запитує:

— Ви живьете инкогнито! Их не понимайт фаш документ! Ви где его взяль?

— Який нам дали німці, такий показуємо, — чути у відповідь старий розважливий голос.

— Молчать! — репетує фашист. Нарешті перевірку закінчено. Всі чекають, що тепер відпустять по домівках. Марно! Жирний ессівець зі свастикою на рукаві забавив 15-20 дужих хлопців. Бризкаючи слиною, став пояснювати: вони повинні запрятитися у підводи, повернутися в Чеський Малин, забрати з домів найцінніше, пригнати всю худобу. Якщо наказ не буде виконано,

всіх їх розстріляють. Якщо хоч один утече — розстріляють 50 жінок і дітей.

А через годину розстріляли не п'ятнадцять хлопців. І не п'ятдесят жінок і дітей. Розстріляли і спалили все село!

Шестирічний хлопчина Ярослава Стухлого, вирвавшись з материнських рук, плакав і благав фашистського офіцера:

— Не вбивайте мого татуса, не будете, добре? Не вбивайте його, будь ласка, не вбивайте!

Офіцер бридливо відвернувся. Це його просити про помилування! Його! «Офіцери відповідальні за те, щоб поводження з цивільним населенням було безпощадним», — повелівала йому інструкція німецького верховного командування «Поводження з цивільним населенням і з полоненими противника», і він вірний був цій інструкції до останнього параграфа.

Ні немовлят, ні дівчат-наречених, ні батьків, ні старих, ні хворих — не пошкодовано було нікого!

Коли забрано було все, що можна було забрати, — 442 корови, 130 коней, до тисячі свиней і овець, коли розграбовано було весь найцінніший скарб, тоді людей групами погнали в пустуюче село, щоб зачинити в школі, церкві, клунях, облили бензином і підпалили. Щоб, забавляючись, кидати гранати, розстрілювати палаючі жертви з автоматів і кулеметів.

Нелюдська, холодна жорстокість, з якою карателі розправилися з Малином і малинцями, в усій повноті показує звіряче обличчя фашизму.

Свідчення Б. Вашати: «Ковалем я був у Малині, так що люди завжди були у моєму дворі. Того дня так само. Говоримо про одне, друге, коли зирк у вікно — німці! Хто був у мене — тікати! Жінка моя до мене: тікай і ти, мене з дітьми не займуть. Побіг і я. З хати в садок, а далі? Куди сховатися? Дивлюся, а за картоплею повалений вітром ячмінь. Заповз я під колоски, лежу, не дихаю. До вечора там пролежав. Зовсім близько на польовій стежці стояв з кулеметом німець-патруль: я чув його кроки, чув, як він черкав сірником. Ще чув, як димом запахло, тоді стрільнина зчинилася. Так і звечоріло. Піднявся я — село горить! Я щодуху до хати своєї, давай гасити вогонь. Аж бачу, що біля нашого колодязя лежить дитяча ніжка в черевичку. Побачив — і нічого, спочатку не задумався, немов розум втратив, усе бігаю з відрами і каструлями, щоб хату врятувати. Загасив. Сів весь мокрий, не знаю вже, від поту чи від води. І тут згадав про те, що я побачив біля колодязя. Волосся на голові піднялося. Боже, а де ж усі люди? Де всі малинці? Кинувся в село — нема села! Згоріло! І людей нема, як дрова, усі попалені».

Свідчення Н. І. Ващук, у минулому кращої телятниці колгоспу «Авангард»: «Корови я пасла тоді. І я, і ще пастухи. Приїжджають за нами ці, з хрестами на касках. Щоб, значить, забрати. Ми й не пробували тікати, — вини ж за собою, як і всі малинці, не чули. Мені двадцять років було. Загнали нас карателі у хлів. Сказали полягати. Соломи принесли. У дверях кулмет поставили. Що далі було, не пам'ятаю. Пам'ятаю тільки як через сон, що Надя Холод, років вісімнадцяти дівчина, просилася у фашиста: »Паночку, за що ви нас убиваєте, згляньтєся!" А той копнув її так, що впала, і багнетом пробив... Потім вогонь пам'ятаю, пекельний вогонь, і люди кричали страшно, а знадвору в нас стріляли... У хліві тому клітки дротяні були для кролів, вихід мали надвір; залізна я в таку клітку, дихати не могла, бо дим був такий, що ножем ріж. Одна нога моя була пробита кулєю, а вся я горіла, як ото горить сухе поліно. Потім вилізла через клітку зовсім з того хліва, вся страшно попечена. Був тоді у мене гачок з дерев'яною ручкою, я ним хустини в'язала, то ручка на мені геть згоріла, а залізо, дротяний гачок, впав у чобіт, так не загубився. По цей день тримаю його в хаті. Уже мені ого скільки років, а прийде 13 липня — цілий день серце тріпочеться...»

Свідчення Й. Крамського: «Нас, чоловік сорок, німці загнали спочатку в сад. Десятьох забрали худобу гнати. Потім ще п'ятьох, мене між ними. Всі ми після і повтікали. Батько, староста села, у церкві згорів. Мати спалена в клуні. Ще в одній клуні, Івана Мокія, знайшов я свою Гелсню з малими синочками. З усіх малинців, які були спалені, тільки її можна було пізнати. Гелсна діток собою накрила, врятувати хотіла. Тільки ноги обгоріли в неї. Синочки під нею від диму задихнулися: лежали так, якби позасинали. Вацлав шість років мав, а Володя ще не ходив навіть...»

Свідчення В. Голомічека: «Я в Луцьку того дня був. Коли це стрічаю там знайомих поляків. »Пане Вацлавс, німці Малин палити поїхали» — вони мені. «Палити? За що палити? — «А що Ковпака підтримували». Я на коней, назад лечу. Смеркало, коли приїхав. Малин горів. Ніде ні душі. Ніч очей не склепив. Удосвіта прийшли люди з Кнерут. Дивимося, біля колодязя в Алоїза Мінаржіка, схилившись голова до голови, сидять на лавці бабка Мінаржікова і дід Йозеф Мішск. Обоє хворі були, йти, видно, не могли, їх карателі вивели до лавки, посадили і постріляли. Біля хати Беджіха Чінки лежало півсотні людей, усі на животі, усі постріляні ззаду в голову...»

Свідчення — ще і ще. Ми наводимо їх, щоб показати з усією страхітливою правдою ту варварську розправу, яку вчинили в

Малині фашистські нелюди. Не було в них співчуття до старих і немічних. Не було милосердя до юних. Не було жалю до найменших. Була нелюдська жорстокість. Було смакування муками невинних жертв...

Лібуша Кубічкова, мати двох маленьких синів, зовсім ще молода, на колінах просила зглянутися не на неї — на діток. Побачивши сльози на материнських очах, заплакав старшенський Венюшек. Хлопчєня розмазувало по щічках сльози і, дивлячись на найближчого до себе фашиста, просило тоненьким голоском:

— Панс, не вбивайте нашу маму, не вбивайте нашу мамочку! Пан справді не вбив матір. Він тільки... штовхнув її у палаючий хлів. Потім, насадивши на багнет меншого, Мірка, кинув його слідом за матір'ю. Так само зробив по тому з Венюшком...

Ще страшніше розповів Я. М. Рудишко — один з небагатьох малинців, яким пощастило уникнути дикої розправи:

— Коли ми збирали обгорілі кості, щоб поховати їх у могилі, — плачучи говорив Ярош Мусійович, — знайшли грудне дитя з роздертими ніжками. Дитя тримала мати, обгоріла і прострєлена трьома чи чотирма кулями. То була або Люба Ре, або Люба Зе-ман, бо вони мали таких діток і таке волосся. Несчасна благала змилюватися над дитям, а каратель на її очах роздер його...

Ще свідчення, розповіді, спогади. Спогади про те, як у таких умовах знаходилися рятівники.

Вацлав Угліж чудом врятувався з палаючої школи. «Коли стемніло, — згадує він, — я поповз до найближчої української хати, яку обминув вогонь, і там втратив свідомість, будучи пораненим. Я втратив багато крові, тому довго не приходив до себе і не чув, як вночі повернувся хазяїн хати, українець, як він перев'язував мене, а потім переносив на спині у безпечне місце в сусідні Кнерути. Той українець врятував мене від смерті...»

А ось лист Ахмеда Ахмедова та Івана Клиньського до житєля Малина В. Мендліка. У Малині в роки війни знайшли притулок два десятки бійців Червоної Армії. Потрапили вони сюди порізному: одні — виходячи з оточєння, інші — поранєні в боях чи знесилєні від хвороб — були залишені тут для лікування. Жили як члєни сімей і в українців, і в чєхів. В. Голомічєк згадує, що один з них, у званні молодшого лейтенанта, без ноги, жив у його сестри, Марії Бештової, по два — у Йозєфа Доброго і Володимира Мендліка. Хворого бійця виходила Т. І. Статєвич, двом іншим червоноармійцям дали притулок брати Карпо і Маркіян Рудишки; у покійної А. Я. Фєщук був лейтенант, родом із Чернігівської об-

ласті, якого звали Леонідом; червоноармієць-узбек жив у М. Я. Парфенюк...

Вони врятувалися під час трагедії 13 липня. Втім, не всі: разом з хазяйкою, К. Д. Радько, в якій жив, згорів рядовий на ім'я Микола. Але живі потім воювали у діючій армії, добрим словом згадуючи гостинних малинців.

Свідченням цього є згадуваний лист від 1 червня 1944 року Ахмеда Ахмедова та Івана Клиньського, у якому написано: «Добрый день, дядя Мендлик, шлем вам свой сердечный привет и желаю наилучших пожеланий. Нас, хлопцев из Малина, осталось только двое — я и Ванюша Клиньский (Добрый), остальные переведены в другие подразделения. Дядя Мендлик, мы очень часто вспоминаем за вас, за весь Малин. За тех добрых людей, которые для нас были родными отцами, матерями, сестрами, братьями... Вашу ласку к нам будем помнить всю жизнь. И если даст Бог, что переживем войну, то обязательно присоединимся к Малина, где вновь встретимся, как старые друзья...»

Доля розпорядилася так, що колишній командир партизанського відділення Петро Стратович, той самий, якого С. А. Ковпак послав по припасену малинцями для партизанів провізію та одяг, назавжди пов'язав своє життя з повосним Малином. Тут не один десяток літ віддав роботі в місцевому колгоспі «Авангард», був обраним заступником голови правління.

Не поставили своєю жорстокістю на коліна живих малинців фашисти. У 1944 році, після визволення Рівненщини, вони пішли на фронт, щоб відомстити за своє закатоване село. Більше сорока українців з Малина воювали у Білорусі і Прибалтиці, добивали ворога у його лігві. За вбитого карателями батька, за спалений і розстріляний Малин не шкодував себе у боях П. А. Рудишко, повернувся додому інвалідом. За спалену неньку, кров односельців мстив фашистам М. М. Слепенюк. В одному з останніх боїв Великої Вітчизняної війни, далеко від рідного села, його скосила ворожа куля. Не пошкодували життя заради Перемоги В. Т. Войтюк, П. А. Вегера, Ф. Б. Парфенюк, В. М. Радзивіл, П. Н. Саврук...

Славний шлях під командуванням генерала Л. Свободи пройшли дорогами війни і чехи-малинці: Йозеф Кехрт, Віктор і Вацлав Голомічки, Борис Кінст, Вацлав Пелішек, Йозеф Крамський, Ярослав Дедек — тридцять дев'ять рядових війни, солдатів свободи.

13 липня 1947 року село Франкштат, що біля Шумперка на Мораві, де по війні поселилася більшість живих малинців-чехів,

було урочисто перейменовано на честь спаленого Малина в Новий Малин. Заступник міністра національної оборони генерал Ярослав Прохазка передав представникам Нового Малина Чехословацький бойовий орден, який досі зберігається в Новому Малині. В той же день був відкритий пам'ятник — чотиригранний пілон на постаменті з рельєфними картинами, що розповідають про минулу війну.

Несподалік від нього — бульвар. Тут ще один пам'ятник жертвам Малина, який відкритий 13 липня 1973 року. Пам'ятник простий і суворий: чорного мармуру обеліск — то символ скорботи по спаленому Малину. Білий обеліск поряд — то Новий Малин, життя, що перемагає смерть. Внизу збоку — ніша у терновому вінку: тут капсула з малинською землею.

Пам'ятники ці — найсвятіші місця у Новому Малині. Точно так само найсвятішим місцем нашого Малина — відбудованого, заново відродженого по війні з попелу і руїн — є пам'ятник і братська могила малинських мучеників.

М. КАМІНСЬКИЙ

ЯМА

У дореволюційний час територія, на якій розташоване село Нова Українка із землями навколо неї, була військовим полігоном. Тут вправлялися у влучності артилеристи, а після кожного навчання козлинські хлопчачки бігли до місця розривів снарядів і збирали «льотки» й здавали свинець у крамницю. Ще й зараз, якщо пройтися після доброго дощу полями за Безоднею, то можна назбирати гранистої шрапнелі.

А невдовзі після того, як було укладено Ризький мирний договір і до Польщі відійшли західноукраїнські землі, ці місця польський уряд заселив військовими поселенцями — осадниками. Так виникла Креховецька осада.

Не було б потреби робити екскурс у минуле з приводу назви села, якби вона не мала нічого значущого в долях багатьох людей — живих і мертвих, якби із зникненням його первісної назви не почала зникати й пам'ять про події, яким місце не лише в історії села, чи області, чи держави, а й усього світу. Бо колись, понад 50 років тому, тут було скоєно злочин проти людства, проти людяності.

Восени 1943 року тут, поблизу нинішнього приміщення сільської Ради і контори колгоспу, німецькими фашистами було спалено живими сотні наших співвітчизників, а в урочищі «Яма»

розстріляно і спалено теж кілька сотень в'язнів концтабору. Це були здорові, дужі чоловіки — військовополонні і жителі нашої області. Були тут чоловіки з Бугрина Гощанського району, здається, з Верховою Острозького району. Були з Білорусії. З Київщини.

Всі вони використовувалися як робоча сила у місцевому «радгоспі» — німецькому господарстві. Радгосп був заснований в 1939 році, а коли прийшли німці, вони всі його виробничі структури використали для постачання своєї армії продовольством, лісоматеріалами.

Чоловіків на роботу виводили колонами, фашистські охоронники з вівчарками йшли по боках. Не сховася, не втечеш. «Радгосп» починався там, де тепер село Котів, простягався до Шубкова. Тому, певне, і концтабір в офіційних документах називався Шубківським. А в народі його називали просто «гето» — із фрикативним «г» і з одним, замість двох, «т».

Ішли бранці до праці і впродовж усього шляху співали одну і ту ж пісню:

Гей, гей, доле моя,

Де ж ти з водою попливла?..

Співали усі разом, українці, євреї, росіяни.

Розказують люди, що концтабір два рази визволяли партизани, передаю дослівно те, що чув від очевидців: «Один раз визволяла совєцька партизанка, а раз українська партизанка». І, видно, в обох «партизанках» були командири, які однаково добре знали військову справу, бо ті і ті, станковий кулемет встановлювали в одному і тому ж місці. А непомітно туди притягнути його послали першого і другого разу одного і того ж хлоп'яка — Славка Баніта. Його мачуха вивчила систему охорони концтабору і свої розвіддані передала «хлопцям у ліс».

На жаль, зусилля визволителів і першого, і другого разу були марними, бо в'язні концтабору... відмовились йти на волю. Справа в тому, що перед тим німці самі інсценували «визволення» і розстріляли на очах сотень людей всіх, хто кинувся в обійми «визволителів». За весь час існування концтабору втекти з нього вдалося лише кільком. Один із втікачів — Важкевич — живе, здається, на Лисусі.

Восени 1943 року святкового (на Михайла) дня геть усіх в'язнів знищили. Місцевих шуцманів, щоб вони, бува, не повстали, дивлячись на страту своїх співвітчизників, фашисти відправили в Турчин на влаштовані там спортивні змагання.

До місця розстрілу людей возили машинами прислані з Рівного есесівці, зганяли в ту яму і викошували з автоматів і кулеметів.

«Яма» — це глиняний кар'єр завширшки 10-12 і довжиною до 100 метрів. Круті схили та й глибина до 3 метрів і більше. Тут брали глину для цегельні пана Підгорського. Чи могли подумати господар і його наймити, що копають могилу для сотень людей?

За що ж їх розстріляли? Адже вони не будували якийсь секретний військовий об'єкт, а працювати на полях і фермах? Чому б, відступаючи, німцям не відпустити їх або хоча б просто не покинути напризволяще? А все просто — німці їх розстріляли тому, що знали: ці дуже чоловіки, що натерпілися стільки лиха в концтаборі, якщо залишаться живими, то будуть мобілізовані у Червону Армію і з лютою ненавистю гнатимуть їх, фашистів, не тільки до Берліна, а й до Ла-Маншу.

Коли вже дно ями було завалене людськими тілами, а жертв живих було ще багато, фашисти почали спалювати трупи. Облиті бензином, обійняті полум'ям мертві корчилися, а живі зводилися і кричали страшним криком. Від горілої людської плоті йшов нестерпний сморід і навіть за півкілометра від місця страти причиняв людсь, що тут жили, до блювання. Неподалік жив підполковник колишньої царської армії Непомнік. Він пройшов першу світову війну і надивився різних страхів, але коли із балкона свого будинку побачив, що чиниться на Ямі, то враз посивів.

Велика група в'язнів, зрозумівши, що вивозять їх не на роботу, а на страту, зачинилися на другому поверсі дерс'яного бараку і не вийшла. Німці обілляли барак бензином і підпалили.

— Люди страшно кричали, так кричали, що аж було чути у нас під лісом. А потім все раптом стихло, — розказувала мені Надія Данилівна Остапович.

Не знаю чи була на Ямі державна комісія, яка по війні розслідувала злочини, вчинені на території області фашистами. Більше всього, що ні. У сорокові, в п'ятдесяті роки сюди приходив священик із Козлинської церкви, справляв належний обряд по безсвинно загиблих. Приїжджали в Осаду Креховецьку люди з усіх усюд, накривали столи на подвір'ях господарів, чий садиби поруч з Ямою, поминали рідних.

— Одна жінка через багато років після війни тут, біля Ями, навіть шапку знайшла свого чи то сина, чи чоловіка. Так ридала, так голосила, — допомагає у спогадах своєму чоловікові Андрієві Надія Зойковська. І вона, Дай Надія Іванівна, і чоловік її були в ті воєнні роки дітьми, але добре чули і запам'ятали ту пісню, з якою вивозили щодня на роботу в'язнів концтабору. З цією пісню вони приїхали і до Ями.

— Я пас коні на Мельниковому і чув, як вони співали. Але раптом замовкли, і почалася стрілянина, — розповідає Андрій

Іванович. Ми з ним обходили всю Яму, він показав, де найбільше лежить людей.

Андрій Іванович і сам постраждав через той радгосп, де працювали люди з гетто. Не було б того німецького «радгоспу», то і його доля, може, склалася б інакше. Справа в тому, що його, хлопчика, послали «дядьки» пригнати в ліс вівці. Вівці були «радгоспні». Він їх пригнав, а старшини УПА розподілили між своїми підрозділами. Після війни, коли досяг повноліття, засудили на 10 років Андрія за те «пособництво» бандерівцям. Сталося, як у тій журливій пісні: «Як був малий, то ти гляділа, а як підріс — кати взяли»...

Стояв колись над Ямою хрест. Упав, бо ж не вічний. Петро Ліверук зробив нового. Але і цей уже упав згори в яму, як колись падали розстріляні люди...

На дні Ями, на самій могилі, стоїть хрест. Він теж давно впав би, але підтримують його, немов руками, гілки калини, яку хтось посадив колись поруч з ним. Великий і густий виріс кущ, а в ньому той хрест.

Ось двос, хто береже пам'ять про загиблих, — калина і хрест.

Ю. УДОДІК

МІЙ ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ НА КАТОРЗІ

Мені довелося залишити своє рідне село Жобрин і прийти в Рівне. Це рішення я прийняв після того, як моя мати Марія пішла доїти корову і знайшла у хліві записку, де писалося: «Юхиме, тікай!»

Я тоді — до голови української управи Костянтина Гавриловича (чоловік він був добрий, я дружив з його сином Борисом). Кажу йому: мені нічого не залишається, як піти у ліс до Тараса Бульби у «Поліську Січ». Голова сказав: «Ти ж був у комсомолі... Жди кращих часів, більш спокійних днів».

І все-таки я вирішив залишити рідне село.

Іду вулицями поневоленого і сплюндрованого Рівного, читаю всілякі оголошення, щоб десь влаштуватися на роботу. Це викликає підозру у поліціанта, жандармів, вони мене затримують. Покажи, кажуть, аусвайс. Я їм — «Довуд особисти» (польський паспорт). Німці забрали цього документа. Але мені вдалося влаштуватися на роботу в «сухарівці» (біля залізничного вокзалу), де пекли хліб. За царя тут сушили хліб-сухарі для російських солдатів.

Звичайно, хліб я не випікав, а рив поблизу траншеї і рови. Пекарі вкрадки викидали мені та іншим робітникам по кусочку хліба. Тут я мучився впродовж двох місяців.

Одного ранку мене і моїх друзів по муках оточили німці з автоматами і погнали нас на вокзал до вагонів. Затянули у товарняк і повезли у бік Ковеля. Народу у вагоні було багато. Давали нам у дорозі по кавалочку хліба і склянку води. Аби з ніг не попадали.

Прибігла провожати мене мама Марія — серцем почувала біду. Плакала. Відтоді я вже її не бачив — вмерла.

Була спроба до втечі. Але сміливця тут же «пришили» з автоматів і всіх нас, рабів, повели, щоб ми подивились на те, що з нами буде, якщо намагатимось втікати.

Власне, везли нас у Німеччину, як худобу.

Нарешті загнали нас у місто Мюнстер, що біля Ганновера. Там було люду тисяч з 20. І всі голодні та холодні. Литовці, естонці, українці, росіяни, італійці — з усього світу сюди загнали фашисти людей.

Звеселяв нам душу грою на скрипці італісець, якого ми називали «наш Паганіні». Та один здичавілий охоронець потоптав чобітьми його скрипку. Ми плакали.

Нас годували супом з бруквою і піском один раз на три дні і кавалочком хліба з якихось житніх відходів.

Потім почали нас продавати всіляким багатіям. Мене, вірніше буде сказати, обмацав мої м'язи і купив внук засновника компанії «Грюнцвей унд Гартман», біля Дюсельдорфа.

Так потрапив я у справжнісіньке пекло. На груди і на спину мені нашито було латки з написом «Ост». Я, кіровоградсець Богун, росіянин, поляк та інші працювали у мокрій шахті, копали смердючу мокру сірку, подавали її на світ Божий і сушили.

У 1943 році компанія продала мене підземному заводу, де виготовляли авіабомби. Тут я і сотні невільників заливали розплавленою вибуховою речовиною бомби. У цьому пеклі люди довго не витримували — вмирали, харкаючи кров'ю.

Серед рабів цих були і німці, навіть жінки. Запам'ялась Клара Гайдсрай — горбата каліка. Вона сміливо проклинала Гітлера і фашизм. Майстрами у нас були скалічені німецькі офіцери, які вже побували на фронті і взнали, почім ківш лиха. Більшість з них нормально ставились до нас, невільників з поневоленої Європи. Але не могли вони нам допомогти, тим паче, врятувати від смерті.

Добре, що хоч не називали нас «русіше швайн». Я щоденно бачив, як гинули в цьому пеклі люди. Мені вдалося вижити...

З НАМИ ПОВОДИЛИСЬ, ЯК З ТОВАРОМ

Приблизно в березні 1942 року мене і моїх подруг із села Клесова викликали в управу, яка знаходилась у приміщенні лікарні. Нас, молодих дівчат, приблизно 145 чоловік, з зброєю у руках привели поліцаї в управу. Хто з нас пробував втекти, того силою повертали назад. Одночасно попередили, що якщо хтось втече, то його господарство спалять, а сім'ю знищать. Перед тим нас попередили, що треба взяти з собою їжі на 5 днів.

В управі перед нами виступив німець, прізвища його я не знаю. Після цього виступив голова і секретар управи. У своїх виступах вони повідомили, що нас направляють на роботу в Німеччині, що там нас будуть добре годувати, одівати.

Після цього навантажили в товарний поїзд — біля 40 вагонів, частина яких була вже навантажена людьми. Нас повезли в Сарни, а опісля в Рівне. Вагони закрили на замок. Виставили варту. На початку квітня нас привезли у Берлін і загнали усіх у шопу. Їсти по дорозі нам не давали.

Через два дні із Берліна нас повезли в Росток. Направили в табір, начальником якого був німець Ранке. Через день у табір почали приїжджати німці, які відбирали для робіт молодь. З нами поводитися як з товаром: торгувались, купували і відвозили на каторгу. Мене і ще одну дівчину, жительку Клесова, направили працювати на завод, який був розташований за 8 км від м. Росток. Завод знаходився під зсмілю.

Доводилося працювати при світлі. З 6 годин ранку до 10 годин вечора. Кожний день туди і назад ходили пішки. На день давали по 200 грамів хліба і 2-3 картоплини, а в обід декілька грамів кінського м'яса. Багато з нас від такого харчування хворіли і вмирили, а деякі кінчали життя самогубством.

Фашисти знущалися над нами. По дорозі, коли ми йшли на роботу або з роботи, німецькі хлопчики плювали на нас, називали «рус» і пускали на нас собак. На роботі нас били ремнями і батогами. Ми не досипали, а тому коли були на роботі, то часто засинали біля машин, які нас захоплювали і калічили.

Такий випадок стався і зі мною. Я задрімала і машина захопила мене за волосся. Завдяки дівчатам, які рятували мене, вони не допустили того, щоб я була захоплена і роздушена. Тих дівчат, які спробували пред'являти свої людські права — вимагали чого-

небудь, а також за інші «провини», фашисти карали. Заганяли в цементний підвал, пускали холодну воду, у якій змушували стояти або били батогами.

Де кілька раз на завод приїжджали інші німці, відбирали красивих дівчат і везли з собою. Кожна з нас воліла смерті, ніж так жити. У серпні 1942 року я несла великий вантаж заліза, посковзнулася, упала і розбила голову. Мене помістили в лікарню, у якій не краще було, ніж на заводі. Погано лікували, виписували хворих і направляли знову на роботу. В період бомбардування міста нас залишали в бараках, а німці ховалися в бомбосховищах. Харчування було погане і хворі часто вмирили. Лікарня була власністю заводу, де я працювала, а завод був власністю німця Хейнскеля.

А. СУПРУНЮК

ЄВРЕЇ НА РІВНЕНЩИНІ

На території нинішньої Рівненщини в 20-30 роки проживало чимало представників різних націй, але найбільше значення серед цих меншин відіграла єврейська община.

Проникнення і розселення євреїв на території краю відноситься до X—XI століть, їх чисельність особливо збільшилась після Люблінської унії. Вони часто згадуються в документах періоду селянсько-національних повстань і воєн. В XX столітті кількість євреїв інтенсивно збільшувалась за рахунок природного приросту, а також завдяки продовженню еміграції з Польщі. Розселення їх на Рівненщині було на першому місці у всіх тодішніх повітових центрах за винятком Здолбунова.

Переважна частина євреїв проживала в містечках, лише невелика група жила в сільській місцевості. Найбільше їх у той час проживало в місті Рівне. За переписом 1921 року їх було 21 тисяча, а вже в 1931 році — 23 тисячі з 40 тисяч всіх жителів.

У 1928 році частка євреїв у структурі населення міст становила: в Рівному — 83, Корці — 81, Костополі — 42, Березному — 93, Дубні — 69, Радивиліві — 48, Острозі — 36, Здолбунові — 17 процентів. У повітах частка євреїв була значно нижчою, бо переважну більшість населення у сільській місцевості становили українці. Так, зокрема, в Рівненському повіті їх налічувалось до 24 відсотків, Здолбунові — 13, Дубнівському — 1-, Костопільському — 8.

Єврейська громада на Рівненщині, як і у всій Польщі, мала закритий характер. Цьому сприяли відмінні риси її культури. На перший план висувалася релігійна віра, пов'язане з нею існування

релігійної організації. Послідовники іудейської віри об'єднались в релігійні гміни, якими керували обрані представники громади. До компетенції відносилось: організація і утримання рабінату; утворення і утримання молитовних будинків, синагог, ритуальних купалень, цвинтарів; керівництво релігійним вихованням молоді; турбота про забезпечення єврейських громад необхідним майном; керівництво гмінним майном і фондами, а також різним реманентом і закладами, які належали гміні.

Згідно розпорядження гміна повинна також здійснювати контроль за благодійними акціями, опікуватись за своїми релігійними організаціями, які діють на її території; мала право наглядати і збирати податки від членів гміни, призначати і звільняти керівників її. Саме релігійні гміни були важливим центром активності єврейських громад, а черговим виборам до керівництва, як правило, передувала довга виборча кампанія, навіть більш напружена, ніж перед виборами до парламенту.

Крім релігійних гмін важливу роль в громадському житті євреїв відігравала мережа власних культурних і громадських організацій. У Рівному найбільш популярним було товариство «Тарбут» — освітня організація, яка ставила за мету необхідність введення в єврейських школах старосєврейської мови (ідіш) і утримувала мережу власних освітніх центрів. Відділення товариства існували у всіх великих общинах на Рівненщині.

Іншими загальнопольськими організаціями, відділення яких були у більшості єврейських громад, були товариства опіки над єврейськими сиротами та залишеними дітьми, а також Товариство охорони здоров'я. Важливим елементом громадського і політичного життя їх були профспілкові організації. Власники великих промислових організацій і торговельних закладів об'єднувалися в спілках купців і промисловців, наприклад, Рівненська у 1931 році налічувала 300 членів. Дрібні купці, ремісники, власники нерухомого майна мали свої об'єднання. Діяли профспілки найманих робітників різних галузей. Профспілкові об'єднання були місцем постійної боротьби політичних партій, які намагалися поширити там свій вплив, часто виступали як окремі політичні угруповання під час виборів до керівництва релігійних гмін чи міського самоврядування.

Єврейська громадськість Рівненщини, з політичного погляду, була досить різноманітною, але загалом поділялась на два ворожих табори: ортодоксальний та сіоністський, між якими постійно точилася політична боротьба; сіоністи мали у своїх руках всі організації, які підтримувалися американськими фондами; ортодоксали мали дуже великий вплив серед «темних» єврейських мас.

Найсильнішими політичними партіями на Рівненщині в 20-30 роки були сіоністські організації. Найбільше значення мала одна з них у Рівному. В 1931 році її члени мали вплив в таких об'єднаннях, як «Тарбут», об'єднання купців та промисловців, спілка дрібних єврейських купців, а також у молодіжних організаціях.

З 1928 року почала свою незалежну діяльність група сіоністів-революціонерів, вплив якої швидко зростав. У більшості міст Рівненщини існували також організаційні центри Бунду, для якого головною базою впливу на маси були профспілки.

В 20-х роках велику роль відігравала Єврейська народна партія. Мозаїку єврейських політичних партій, які діяли на території Рівненщини, доповнював «Союз Ізраїлю», навколо гуртувалися прихильники ортодоксалів. Він не проводив традиційної організаторської роботи, а лише відстоював своїх кандидатів на виборах до керівництва релігійних гмін та міського самоуправління. Про вплив окремих угруповань свідчать результати виборів до керівництва релігійних гмін. Так, у 1928 році в керівництво Рівненської гміни було обрано 6 сіоністів, 9 представників господарського списку, 2 члени Поале-Сіон (Права) і по одному від Бунду і Мізра.

Через 5 років соціалістична організація здобула 6 мандатів, сіоністи-революціонери мали 1 мандат, «Союз Ізраїлю» — 1, господарники — 10. Громадські організації, профспілкові, культурні чи політичні, які діяли на території Рівненщини, були в основному відділеннями загальнопольських навіть міжнародних організацій.

На початку 20-х років вся торгівля і ремесло знаходилися у руках євреїв. Вони були також власниками більшості квартир, призначених для найму в містах. В цей період і розпочинаються дії християн (католиків і православних) по обмеженню ролі, а тим самим і доходів євреїв. Найважливішим ефектом було утворення спілки селян з одного боку і споживачів — з другого, які продавали і скуповували сільськогосподарські продукти без посередництва єврейських купців. Великою підтримкою з боку клієнтів користувалися створені християнами промислові заклади і ремісничі майстерні. Додатковим ударом по єврейських ремісниках було кустарне виготовлення продукції селянами. Так, наприклад, у гміні Гоцца в 1934 році було 80 нелегальних селянських майстерень кравців-селян.

Боротьба проти позиції євреїв в економічному житті Рівненщини не привела в 20-ті роки до серйозного обмеження їх ролі, але знижувала їх життєвий рівень. Іншим ефектом цієї компанії було розповсюдження пресою, громадськими діями ан-

тиврейських лозунгів, які часто були далекими від економічних потреб.

Ефектом широкомасштабної, підтримуваної державними органами пропаганди за ліквідацію або хоча б обмеження торгівлі і ремесла євреїв було поширення думки про негативну роль, яку відіграють євреї в громадському і економічному житті краю, причому цій пропаганді сприяли як поляки, так і українці.

Отже, з усього вищесказаного ми можемо зробити висновок, що євреї відігравали значну роль в економічному житті краю, в значній мірі і в суспільно-політичних процесах, посідали важливе місце в структурі народонаселення, бо на території сучасної Рівненської області в ті часи проживало майже 120 тисяч євреїв. В подальшому доля десятків тисяч осіб цієї національності була трагічна: вони по-варварському знищені німецько-фашистськими катями і їх прислужниками.

Тлінні останки їх прийняла наша спільна земля. Вони заслуговують на нашу повагу і шану. Наближається 50-річчя Перемоги над гітлерівською Німеччиною, а тому ми повинні встановити на місцях масових розстрілів осіб єврейської національності пам'ятники скорботи.

В. БАРАЦ

ЯК ВСЕ ПОЧАЛОСЯ ДЛЯ ЄВРЕЇВ

Варвара Йосипівна Барац — колишня жителька Рівнегс. Вона написала книгу спогадів «Втеча від дол», яка вийшла з друку в 1993 році у московському видавництві «Арт-Бізнес-Центр». В нарисах, що ввійшли у цю книгу, описано страхотливі злочини фашизму на Рівненщині, важкі людські долі, а також зраду, підлість душ одних наших земляків і, разом з тим, благородство, безкорисливість і самопожертва українців-рятівників.

У нарисах, які публікуємо у перекладі М. Каміцького, відображено події, що відбувалися на Рівненщині і в м. Рівне. Сім'ї Варвари Барац пощастило — вона, її чоловік, дочка і син залишилися живими. А Яків Сухенко, який врятував Варвару Барац і її дочку (Марю) та декого з рівненських євреїв, був схоплений фашистами і страчений. Варвара Барац померла у Варшаві в 1959 році, а її дочка Марія Рицер живе в Ізраїлі.

У перші дні війни з Польщею в Рівне ринула хвиля біженців із Варшави, Лодзі, Кракова та інших міст Польщі. Люди боялися нашествя німців, і паніка росла з кожним днем і з кожною годиною. З нашого міста багато сімей виїхало на схід, а ж на-

полягала на тому, щоб лишитися на місці. І ось з неймовірним почуттям страху і жаху ми чекали, що принесе нам доля.

17 вересня 1939 року, о другій годині дня, несподівано передали по радіо промову Молотова, який заявив, що Червона Армія займає Західну Україну і Західну Білорусію, і вже о четвертій годині в Рівне вступили перші частини радянських військ. Становище різко змінилося.

Для нас, жителів цих територій, війна фактично закінчилася. Життя моєї сім'ї стало майже нормальним: чоловік працював бухгалтером-ревізором на будівництві шосейної дороги Київ-Львів, а діти вступили до Львівського університету.

Я залишилася в Рівному, чекаючи переїзду до Львова. Це було дуже важкою справою, що вимагала немало часу (ми так і не дочекалися того).

У ніч з 21-го на 22-е червня 1941 року почалася війна: гітлерівська Німеччина напала на Радянський Союз. Не дивлячись на те, що в останній час у Європі відчувалося велике напруження, звістка про війну приголомшила, як грім з ясного неба.

Я була у відчай, оскільки виявилася відрізаною від сім'ї і від батьків, що жили в Дубні, тобто залишилася зовсім одна. Навіть думати про поїздку до дітей і батьків вже було нічого. Кинулась на пошту, надіючись телеграфно чи по телефону зв'язатися з Львовом, але там панував такий хаос, що зробити це було неможливо. У сльозах я повернулася додому, стала кидатися з кутка в куток лише через дві години, трохи заспокоїлась, змогла обдумати своє становище. Зрозуміла, що чоловік і діти будуть намагатися приїхати до мене хоча б тому, що Рівне знаходиться далі від фронту, ніж Львів. Треба набратися терпіння і чекати.

Через добу, тобто 23 червня, приїхали мої діти. Вони вибралися зі Львова вночі, не захопивши із собою нічого із своїх речей, а дочка приїхала навіть без панчіх, у туфлях на босу ногу. Досить печальним було те, що її чоловік, перебуваючи тоді на військовій службі, не мав змоги побачитись із своєю дружиною.

Діти привезли таке розпорядження мого чоловіка: спакувати всі цінні речі і бути готовими до від'їзду, оскільки його установа повинна була наступного дня евакуюватися в Київ і по дорозі затриматися в Рівному, щоб забрати сім'ї службовців.

Хоч і важко було залишати насиджене гніздо, я зраділа цьому плану. Щоб забрати все майно, не могло бути й мови. Ми упаковали тук з м'якими речами і наклали в корзину їжі.

Я нашвидку пошила для кожного члена сім'ї рюкзак, вклала туди кожному предмети першої необхідності для дороги і, хвилюючись і турбуючись, почала чекати чоловіка.

Між тим третій день війни (вівторок) був уже дуже тривожним. Над містом з'явилися ворожі літаки, однак, коли поширилися чутки про успішний наступ радянський військ, нас це трохи підбадьорило. Увечері вже було заборонено виходити на вулицю, і тому ніхто з жителів не знав, як розвивались події. Тільки вранці, 25 червня, у середу, ми дізналися, що вночі працівники НКВС і міліції виїхали з міста, залишивши жителів напризволяще.

Настало повне безладдя. Біля другої години дня почалося бомбардування міста, з'явилися перші жерви.

Наша квартира знаходилася в центрі міста, дуже близько від головної пошти, важливого об'єкту, і залишатися дома було небезпечно. Наші друзі настоювали, щоб ми сховалися у когось із знайомих, що мешкали на краю міста. Спочатку ми пішли до одного з них — інженера Неменського. У нього ми пересиділи години дві, але коли господарі вирішили тікати з міста, щоб сховатись у якомусь селі, ми перемістились на вулицю Галлера до однієї мосі родички (її звали Ганна). Вона теж лишилася сама з дочкою, оскільки її син-студент був тоді у Львові.

Чуючи вибухи бомб і стрілянину, ми проймалися таким страхом, що вирішили не чекати чоловіка і щоб там не було тікати із Рівного. Син мій Вова пішов до міста шукати який-небудь транспорт. Коли через годину ми з дочкою здалека розгледіли вантажну машину і на ній Вову, наша радість була безмежною. Вова нам повідомив, що водій може забрати тільки одного його, і стверджує, що жінкам взагалі не слід їхати, оскільки всі дороги запружені біженцями і труднощі великі: доведеться ночувати прямо в полі, на землі.

Тоді ми вирішили прямо так: хай Вова вибереться з міста, бо ж йому, молодому чоловікові, загрозувала найбільша небезпека, а ми з Мірою удвох залишимося тут. Ми ще надіялися, що радянські війська відженуть німців і всі біженці зможуть повернутися на свої місця. Так ми розлучилися. Прощання з сином, не дивлячись на надію, яка ще залишалась, було важким, роздирало душу...

Бомбардування, що почалося знову о другій годині дня, стихло лише до сьомої години вечора. Ми надумали повернутися в нашу квартиру, щоб подивитись, в якому вона стані після нальотів авіації. Все було на місці, лишень у дворі, як і сусідньому готелі, який ще зовсім недавно був переповнений людьми, вже не було жодної живої душі.

Ми зайшли до себе, зачинили віконниці, виключили світло, забрали з собою чемодан, у який я зранку уклала найбільш цінні

речі, взяли ще з собою старе пальто, передбачивши, що вночі, можливо, доведеться ховатися де-небудь в саду. Але не встигли ми зачинити за собою двері, як поблизу розірвалася бомба. Це було несподівано і страшно. Ми так перелякалися і так розгубились, що дочка моя Міра, знепритомнівши, не могла втримати у руках чемодан і кинула його біля дверей. Довелося знову повернутися на вулицю Галлера до Ганни, наче там була гарантована безпека. Тепер ми бігли по купах скла від битих вікон, а на дорозі побачили кількох убитих. До Ганни ми з Мірою добралися благополучно і влаштувалися в коридорі, притиснувшись одна до одної.

Бомбардування тривало цілу ніч. Це була кошмарна ніч. Через вікна було видно пожежу у багатьох місцях міста, і мені навіть здавалося, що і на нашій вулиці горять будинки. Вранці, у четвер 26 червня, прибігши до нашого дому, ми побачили лише руїни, у яких щось продовжувало горіти. Побачивши це, ми буквально скам'яніли.

Але в мене не вирвалось навіть стогону і не з'явилась сльозинка, хоча я одразу зрозуміла, що ми в одну мить стали злиденними і бездомними. Мене тоді більше всього тривожила думка про долю чоловіка і сина...

У суботу, 28 червня, німці зайняли Рівне. Небачний страх і паніка охопили всіх, але чомусь у нас жевріла надія, що радянські війська ще повернуться...

З перших днів окупації міста жити в ньому стало нестерпно тяжко і страшно. Спочатку німці зажадали від усіх жителів негайно здати радіоприймачі. Всі поспішили виконати наказ, терпляче вистояючи у величезній черзі. Але німці не задовольнилися цим послухом і ходили по будинках у пошуках схованих приймачів. Після цього німці наказали населенню здати велосипеди. Через кілька днів почали ловити на вулицях сврсів, знущались над ними, забирали в тюрму і змушували виконувати найбруднішу фізичну роботу (прибирати двори, чистити вбиральні).

Військові частини німців безперервно продовжували входити у наше місто, деякі рухались далі, інші залишились у Рівному... Німецькі солдати розтягували радянські склади, переповнені продовольством. Місцеві військові і чиновники у своїй панічній втечі не тільки нічого не встигли забрати з цих складів, а й навіть у своїх власних квартирах залишили абсолютно все і втекли в тому, в чому були.

В опустошенні продовольчих складів брало участь і голодне населення міста. Декому перспало навіть по мішку муки, вермішелі і по цілому ящику масла... Через декілька днів були оголошені нові заборони: з восьмої години вечора не виходили на вулицю і ввечері не запалювати світла.

Восьмого липня зранку якась самозвана українська міліція у кількості трьох осіб почала обходити і вести перепис населення. Увечері того ж дня, після восьмої години, коли вже люди зачинялися у своїх неосвітлених квартирах, у багато будинків, де жили євреї, увірвалося декілька груп українців і німців (причому, переважали українці) із зброєю і ліхтарями в руках. Мовчки, без всяких пояснень, вони почали витягувати чоловіків. Не дивлячись на ще не пізній час, багато людей, ослаблених голодом, лежало вже в постелі.

Не даючи їм можливості одягнутись, отак, в одній білизні, без головних уборів і босих, їх кудись повели. Так почалися звірства окупантів. Вони шукали жертв під ліжками і одіями. Ніхто не знав і не розумів, у чому справа. Кожен бачив перед собою смерть і при вигляді цих озвірілих облич позбавлявся мови...

Того вечора німці захопили близько чотирьохсот чоловік і загнали їх на нічліг у двір державного банку, а вранці через вікно ми бачили, як цю партію під німецькою охороною повели по одній із головних вулиць міста. Слідом за ними везли два кулемети, але нікому й в голову не прийшло, що це першу партію євреїв ведуть на розстріл і що ми нікого з них більше не побачимо. Ми були впевнені, що їх погнали кудись на роботу, і це припущення ще довго вселяло надію у свідомість рідних і близьких цих людей. Лиш пізніше виявилось, в той же день на міській околиці були розстріляні перші жертви єврейського геноциду.

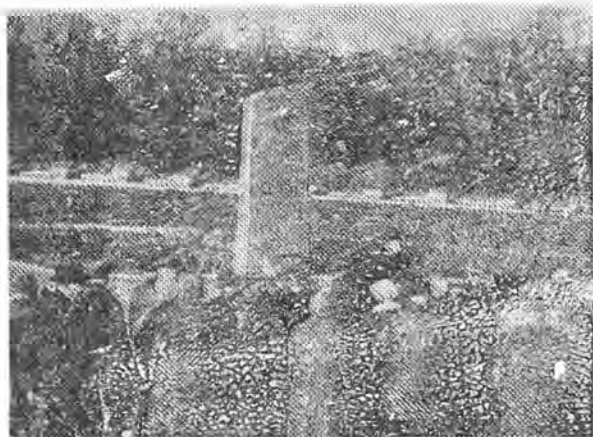
В. БАРАЦ СОСОНКИ — РІВНЕНСЬКИЙ БАБИН ЯР

Пішли чутки, що нібито нас будуть висилати у якийсь концтабір. Але після переговорів між представниками «Юденрату» і німецькими властями це переселення відкладалося і замінювалося новою контрибуцією.

В останніх числах жовтня Міра, повернувшись якось з роботи в «Юденраті», куди була влаштована одним знайомим, сказала мені, що пан Р., настоює, щоб вона всю ніч пропрацювала у нього в кабінеті. Потрібно було підготувати списки спеціалістів-євреїв для передачі в німецький «Арбайтсамт».

Вранці я пішла в «Юденрат», щоб занести Мірі що-небудь поїсти. При вході у приміщення мене вразили крики і сварки серед прибулих євреїв, і я не відразу могла зрозуміти, що там

відбувається. Коли Міра вийшла з кабінету Р., вона мені шепнула, що тут йде боротьба за отримання посвідчень, які нібито мають велике значення, і за них люди готові платити великі гроші. Природно, що найперше їх отримали люди багаті, справжні ремісники діставали їх з трудом, звідси і та нервова обстановка в «Юдспраті», коли там іноді доходило до бійки...

Меморіальний комплекс у Сосонках біля Рівного.

Провели ми, звичайно, безсонну ніч у роздумах і в розмовах про те, куди і навіщо свєрєв вивозять і що буде з тими, які залишаються у місті.

Наступного дня о шостій ранку на вулицях міста з'явилися натовпи свєрєв. Всі виглядали нещасними: з мішками і вузликами на плечах, з

дітками на руках, вони в колясках взяли навіть паралізованих людей і дуже спішили до призначеного місця, боячись спізнитися.

Ми, «щасливі» власники трудових посвідчень, сиділи зачинені в наших квартирах, переповнені страхом через невідомість про нашу подальшу долю тут, у місті. Повинна при цьому зауважити, що я була впевнена в тому, що посвідчення видане Мірі, дійсно буде також і для мене, але все було не так, і Міра це приховала від мене.

Протягом дня ессєвці ходили по будинках, перевіряючи, чи не залишився хто-небудь у місті без дозволу; якщо таких знаходили, то їх моментально розстрілювали. Тут нам пощастило: наш будинок минули. Лише після цієї трагедії ми здогадалися, чому не зайшли у наш будинок. Справа в тому, що квартири фронтовиків у цьому домі до того часу були зайняті виключно не свєрєями, які виставили у вікнах ікони як знак, що в цьому домі проживають тільки християни. Бідна Міра ще більше від мене хвилювалася через те, що я незаконно залишилася у місті. Якби мені було відомо, то я, звичайно, пішла б у Сосонки разом з усіма...

Погода в той день була жахлива, дув сильний, поривчастий вітер разом із снігом і дощем, немов небо оплакувало нещасних євреїв. Не дивлячись на негоду, до нас прибігла Ліда (яка дружила з дочкою), виправдовуючись, що вчора вона пізно повернулась додому і через комсндантську годину не змогла за нами прийти.

Вона повідомила, що недалеко від її будинку зібрали всіх євреїв і оточили їх кільцем німецької і української міліції. Один її знайомий караульний передбачав, що зібраних людей вишлють в одне з ближніх сіл, де колись були царські казарми. Це повідомлення було для нас втіхою; ми сподівалися на те, що життя цих людей у таборі якось налагодиться і, можливо, навіть можна буде туди поїхати і допомогти страждальцям...

У місті стояла повна тиша: людей зовсім не було видно, вони боялися навіть підходити до вікон і іноді обережно відхиляли занавіску і виглядали на вулицю, але там ніби все вимерло.

О третій годині дня хтось постукав до нас у двері. Ми завмерли від страху, але не відчинити побоялись. Виявилось, що це знову Ліда. Але перші слова Ліди були такими: «Кріпійтеся і знайте, що ви нікого із відправлених в Сосонки більше не побачите — їх розстрілюють всіх поголовно: мій будинок від пострілів так дрижить, що в ньому страшно сидіти». До цього вона ще додала, що до неї на квартиру приходили єссівці перевіряти, чи не сховала вона кого-небудь.

Як можна описати наші почуття після такого повідомлення? Хіба є слова, щоб ними це передати?! Ми не могли повірити почутому і уявити собі, як можна розстріляти біля двадцяти тисяч беззахисних, невинних людей — жінок, дітей і стариків? Пан Шехтман, сусід наш, навіть підскочив і викрикнув: «Це брехня, і тільки така дурспа може мовити такі дурниці!»

На велике наше горе ця нечувана трагедія виявилась правдою. Так, два дні тривало це винищення людей. Жертви попередньо були примушені роздягатися наголо, і тоді в них залпами стріляли і тут же скидали мертві тіла у приготовлені ями, про які німці раніше говорили, що це окопи.

Ніхто з євреїв, що залишилися у місті, протягом цих двох днів не з'являвся на вулицях...

Важко уявити картину, яка постала перед нами в «Арбайт-самті»: тут було близько двохсот чоловік, які, звичайно, вже знали про загибель своїх близьких. Вони плакали, рвали на собі волосся. Як виявилось серед загиблих були і ті, хто мав робочі посвідчення («аусвайси») і могли залишитися у місті, але пішли добровільно у Сосонки, вважаючи, що в обіцяному німцями таборі їм буде краще. Між іншим, тут розповідали про якусь наречену,

яка мала право залишитися з батьками у місті, але ті, не бажаючи розлучати її з нареченим, самі послали її в Сосонки і тим самим присудили її до смерті. Можна уявити собі відчай батьків.

Розігрувалися й інші душєроздираючі сцени, але коли хто-небудь починав дуже вже голосно плакати, то німецькі солдати криком і погрозами заставляли людей мовчати. Ой, навіть відчай і голосний плач були заборонені. До цих пір не могу зрозуміти, як після безжалісного розстрілу близько двадцяти тисяч чоловік німецькі солдати могли дивитися в очі тим, хто залишився живим. Убивці були спокійними і трималися так, ніби нічого особливого й не сталося.

В. БАРАЦ

РІВНЕНСЬКЕ ГЕТТО

У грудні вийшов наказ про переселення євреїв у гетто. Для цього було відведено дві-три вулиці на околиці міста. Почалася гонка за володінням квартир у цьому районі. Зрозуміло, що найкращі квартири у ньому відразу зайняли люди, у яких були гроші або зв'язки. Дійшло до того, що залишилися удвох у порожній квартирі нашої приятельки. Навколо нас жили тільки українці і німці. Вдень ми з Мірою були на роботі, але коли наставав вечір і ми залишалися у нашій кімнаті, то неможливо собі уявити, який страх і який жах проймав нас при найменшому шелесті і підозрілих звуках.

Останній день, даний на переселення в гетто, наближався, а ми все ще квартири там не знайшли. Але ось і настав цей день — і хоч на вулиці залишайся. У цей момент мама Риви змилювалась над нами і запропонувала тимчасово поселитись у них. Ми охоче скористалися люб'язною пропозицією мадам Тов і зібралися переїхати до неї в гетто.

Моя приятелька мадам Франкштейн, відправляючись у Сосонки, залишила мені все своє господарство і продукти. Але в гетто я не могла все забрати з собою. Мадам Тов сама займала одну кімнату із спільною кухнею у квартирі пана Б. Її сім'я складалася з чотирьох дорослих (вона, син і дві дочки), а з нами було вже шестєро.

Тоді я звернулася до Ліди Тришичєвої з проханням забрати до себе наші речі і продукти на зберігання. Звичайно, нічого цього ми вже більше не бачили: через якийсь час Ліда прийшла до нас і сказала, нібито її друг хворів тифом. Після чого в її будинку зробили дезинфекцію, і всі продукти і речі було зіпсовано... Лише

диван, шафу і кілька стільців я все ж вирішила забрати з собою в гетто...

Мадам Тов прийняла нас дуже привітно, показала ліжко, на якому ми з Мірою будемо спати. Два чемодани ми поклали під ліжко, а продукти лишили в холодному коридорі.

Після листопадової акції ті, що залишилися живими, зрозуміли, що далі їх існування залежить від їх необхідності для німецьких властей. Завдяки ініціативі пана Р. на початку грудня в гетто організували майстерні різних спеціальностей — кра-вецькі, шевські, білизняні, панчішні і по в'язанню светрів. Я вирішила вступити в таку майстерню. За два літра олії вдалося придбати необхідну кількість вовни, і я почала там працювати — в'язати светри. Тоді це вважалося великим досягненням, бо кожен працівник одержував «аусвайс», зареєстрований у німецькому «Арбайтсамті»...

Працювали ми до п'ятої вечора не розгинаючи спину з півгодинною перервою на обід. Хто жив близько, міг встигнути на кілька хвилин забігти додому. Ми жили на протилежному кінці вулиці, так що додому я не встигала ходити. Іноді тільки заходила за своєю пайкою хліба у магазин, що був неподалік. Отримували ми по півкілограма на добу. Що стосується Міри, то вона була на роботі до сьомої-восьмої вечора, і ми зустрічалися пізно. Якщо мадам Тов заради люб'язності щось для нас варила, то ми, звичайно із вдячністю і з великим апетитом з'їдали. Якщо ні — напивалися чаю і голодними лягали спати. Лежачи в ліжку, ми тихо ділилися враженнями дня.

Так день за днем минав час. Ми відчували, що обтяжуємо сім'ю Тов. Більше всього нашим перебуванням тут був незадоволений господар квартири Б., у якого мадам Тов квартирувала. Тижнів через два недалеско від них звільнилася квартира, яку покинули власники-неєвреї. У місті тоді залишалася маса єврейських квартир, добре умебльованих, так що неєвреї могли собі вибрати будь-яку. Квартира, яку знайшов нам Б., була з кімнати і кухні, правда, вікна були без скла, грубку не можна було напалити, але нас це не зупиняло, хоча вже були морози, — настільки сильним було бажання нікого не притісняти і мати свій куток.

У квартирі був страшенний холод, і ми з Мірою спали, не роздягаючись, притиснувшись одна до одної. Ми задоволені були хоч тим, що вдень на роботі перебувало у теплих приміщеннях.

Після двох днів нашого «розкошування» з'явився єврейський міліціонер з наказом від «Юденрату», щоб ми цю квартиру звільнили: вона надто простора і комфортабельна для двох.

При появі міліціонера я вже не могла володіти собою і зі злістю заявила, що цю квартиру я знайшла сама собі і з неї не піду. Міліціонер настрахав мене насильним виселенням. Я знала, що

його погроза — не жарт. Треба було якось самим шукати вихід із цього становища.

У пошуках виходу із становища я згадала про змішану сім'ю Р. (він росіянин, вона давно охрещена єврейка). Ще тоді, як тільки пішли розмови про гетто, вони просили мене зайнятися їх швагером-євреем паном Г., сім'я якого встигла евакуюватися в Росію, а він, будучи інвалідом, не міг за ними встигнути і залишився. Вони мене запевняли, що в господарському відношенні цей пан буде нам дуже корисним. Я ж боялася його інвалідності і тому розмову на цю тему зам'яла.

Після візиту міліціонера я подумала, що, якщо пан Г., буде моїм квартирантом, тоді, можливо, «Юденрат» залишить мене у спокої. Сподівалась також, що у випадку нових затруднень його російські родичі зможуть нам допомогти.

І ось в неділю, вільні від роботи, ми відправилися до цієї сім'ї з пропозицією звернутися з цього приводу в «Юденрат». Як я й передбачала, справа закінчилася успішно. Через кілька днів пан Г. у нас поселився. Оскільки його майно вціліло, то він перевіз у гетто багато господарських речей, і передусім дрова.

Через інвалідність наш квартирант був звільнений від будь-якої роботи і цілими днями сидів дома, охоче займаючись господарством. Він запросив муляра, який поправив нам грубку, і скляра, щоб засклити вікна. Дроворуби нарубали дрова, і коли ми з Мірою повернулися з роботи, то в кімнаті було тепло і навіть світло. Жителі гетто були позбавлені електрики, але оскільки в нашій квартирі раніше жив українець, то йому електрику не відключали. Щоб не видати себе, ми вечорами щільно завішували вікно.

Мої заняття після роботи полягали в тому, щоб принести воду і дрова і приготувати якусь їжу на наступний день. За всім іншим вже слідкував пан Г.

Якби не вічний страх в очікуванні нових переслідувань від німців, якби не постійні випадки безслідного зчезання людей, то наше життя в гетто було б майже терпимим. Ми часто між собою говорили, що в таких умовах можна було б витримати ще кілька років, лиш би дочекатися розгрому гітлерівської армії. Газет і радіо у нас, звичайно, не було, і фактично ми були відірвані від світу.

В. БАРАЦ

ЛІКВІДАЦІЯ РІВНЕНСЬКОГО ГЕТТО

На початку липня в гетто з'явилась німецька комісія. Вона обійшла всю його територію, щось оглядала і замірювала. З цього ми зробили висновок, що напевне, гетто будуть закривати. У де-

яких містах гетто були обнесні мурами або якою небудь огорожею, і євреї не могли в ніякому разі з нього виходити і мати зв'язок з «арійською» стороною. Наше гетто вважалося відкритим, тому що майже всі жителі ходили на роботу на «арійську» сторону.

11 липня якийсь польський залізничник зустрів знайомого єврея і сказав йому, що на вокзал прибули закриті вагони з ярликом «Відділення по переселенню євреїв». Ця звістка блискавично рознеслась по гетто; висловлювалася думка, що цей поляк просто антисеміт і хоче посіяти серед євреїв паніку. Але все ж «Юденрат» послав на вокзал одного єврейського міліціонера перевірити цю чутку. Все виявилось правдою, але «Юденрат» запевнив, що все спокійно, що нема ніякої небезпеки.

13 липня в гетто чомусь почали проводити електрику, і це викликало у нас підозру. Один з «Юденрату» пішов на електростанцію дізнатися, в чому справа. Російський завідуючий електростанцією сказав, що німці йому доручили перевірити стан міської мережі і цю роботу почати з єврейського району.

Люди, які працювали на «арійській» стороні, нічого не знали і були спокійні, але мешканців гетто охопили невимовна паніка і страх. Але що ми могли заподіяти? Всі ми почувалися наче у пастці.

Було біля п'ятої години дня, і ми сиділи за обідом. На обід був запрошений Яша Сухенко, який допомагав нам у всьому. Раптом вбігає наша сусідка Ройзман, бліда і задихана, і каже: «Мадам Барац! Дуже все погано, сьогодні обов'язково станеться щось страшне»...

Не знаю, що на мене тоді подіяло — чи перелякане обличчя сусідки, чи її слова, чи просто якесь передчуття. Ми вирішили йти з дому. Сухенко почав нас підганяти, не давав нам нічого з собою брати, а радив негайно і непомітно вибратися з гетто. Він дав мені ключ від своєї квартири, і я вийшла перша, а Міра і Сухенко повинні були з'явитися пізніше.

Я як була в старій спідниці і блузці й без панчіх, так і лишилася лише накинула на себе літній плащ і поволі рушила в місто. По дорозі у місто я зустріла знайомого єврейського міліціонера Курперфельда, жениха Риви.

Він ніколи раніше не надавав значення всім тривожним чуткам, але зараз, побачивши мене, шепнув мені, що становище справді серйозне. «Я чекаю, — сказав він, — батька з роботи і Риву, і тоді ми всі сховаємось» (він, бідний, вже не встиг!). Багато євреїв у той час верталися з міста із роботи і, побачивши, що я йшла у протилежному напрямку, дивувалися і навіть іронізували

наді мною. (А в той час частину робітників-євреїв німці загнали у приміщення колишнього кінотеатру «Зафра» і зліквідували).

Я благополучно добралася у центр міста до квартири Сухенка... Після восьмої вечора почулися крєки і легкий стук у двері. Увійшли Міра і Сухенко й передали, що в гетто страшний переполох і що, напевне, готується щось нове...

Зачинивши нас на ключ, Сухенко вирішив знову піти в гетто, щоб принести нам хоч частину залишених речей, а також взяти своє пальто. Через півгодини він повернувся і, задихаючись, передав нам, що гетто оточене цепом есесівців і української міліції і що нікого не впускають і не випускають. Легко собі уявити, яке враження на нас справило це повідомлення...

Тихо, намагаючись майже не дихати, ми сиділи і прислухалися до того, що відбувається в іншій частині міста. Міра, по молодості, інколи засинала, а я ж просиділа біля вікна.

Боже! Боже! Що це була за ніч! Небо все в зірках. Здалеку через вікно спалахи ракет над гетто. Звідти доносяться звуки майже безперервної стрілянини. Чулися — а чи це мені вже тільки видавалося? — крики, плач і гавкіт собак. Все зливається в один нестямний гул. А як можна сидіти, бачити, чути все це і усвідомлювати, що зараз там гинуть тисячі невинних людей?! Мені здавалося, що кожна волосина на моїй голові стає дибки. І довелося зібратися з силами, щоб стримати крик у наболілій душі.

І як повна невідповідність з усім цим — внизу у німкені прийом гостей: грають, співають, танцюють, і так до пізньої ночі.

Вранці Сухенко пішов на розвідку в гетто. По тому, як він швидко повернувся і з якою стрімкістю зачинив двері на ключ, ми без слів зрозуміли, що він прийшов із жахливими новинами. Він сказав, що гетто являє собою жахливу картину: двері і вікна скрізь відчинені, квартири залишені напризволяще, а всіх людей з них виволокли і вивезли у приготовлених вагонах невідомо куди. (Потім ми дізналися, що всіх цих нещасних вивезли кудись до Костополя і там їх винищили). В гетто нікого не впускають. Есесівці і українські міліціонери нищпорять по горищах, льохах і бункерах, виводять людей, що там сховалися, і на місці розстрілюють.

Як ми дізналися пізніше, акція по знищенню жителів гетто тривала ще два тижні.

М. ПІНЧУК

ТРАГЕДІЯ У СТЕПАНІ

Єврейське поселення з'явилося в Степані ще в княжі часи. Жили євреї відособлено, займаючи центральну приярмаркову части-

ну міста. Як правило то були непогані ремісники, торговці. Частина єврейського люду, проживаючи в навколишніх селах, займалася сільським господарством.

Розмірене і віками укладене життя цієї общини порушила друга світова війна. З приходом у Степань окупантів розпочалися масові переслідування єврейського населення. У жовтні 1941 року всі євреї були загнані в гетто, яке створили на території синагоги та прилеглих вулиць. Спочатку їх використовували для різноманітних робіт, а згодом, у серпні 1942 року, всі вони (понад 4 тисячі чоловік) були розстріляні фашистами. Про цю трагедію люди згадують досі. Подасмо свідчення деяких очевидців, а також матеріали документів.

«У період тимчасової окупації Степанського району я був свідком таких злочинів німців. Восени 1941 року прибув у Степань комендант жандармерії Бекман, його помічник Франс і інші представники жандармерії (прізвищ їх не знаю). Вони відразу взялися організувати поліцію з місцевих жителів, переважно з українців. А створивши її, начжандармерії наказав збирати золоті речі і цінності. Таким способом єврейське населення зносило золото, але скільки і які цінності, для мене невідомо.

Під керівництвом Бекмана було організоване також гетто, куди жандармерія зганяла євреїв, в тому числі дітей, стариків та жінок. У кінці серпня 1942 року все єврейське населення з гетто було етаповане під Костопіль, де, як я потім дізнався, було розстріляне. Після цього протягом кількох днів було організовано пошук втікачів. Всього заарештували не менше 400 чоловік єврейської національності. Вони також були загнані за село Колєня і розстріляні».

Ці свідчення дав Л. А. Мелюшквич, 1906 р. народження, священик Степанської православної церкви.

А ось податковий інспектор П. Л. Мищєнін та житель містечка О. М. Хайт показали, що найактивнішу участь у переслідуванні та репресіях над мирними єврейськими жителями, крім окупантів Бекмана, Франса, Гемпеля, Енєчка, Розєнфельда, брали й степанські поліцаї, сформовані з місцевого українського населення. Всі вони, як правило, потім зазнали справедливої кари. Один із керівників масового розстрілу євреїв Бекман був убитий воїнами УПА.

Уночі з 21 на 22 серпня 1942 року до гетто зігнали багато селян з підводи. Тут почалася паніка. Тоді німці і поліцаї почали стріляти, впали перші невинні жертви. Деякі з сотням євреїв пощастило втекти. Стариків і дітей, які залишилися, посадили на підводи, інших погнали пішки аж під Костопіль. Супроводжували цей чотиритисячний натовп чотири гестапівці, степанські, а також інші поліцаї з навколишніх сіл. Але навіть й серед цих за-

проданців були порядні люди. Як свідчить житель Степаня О. К. Грофольський, один з поліцаїв біля села Погулянка зіпхнув в підводи двох єврейських дівчаток Марію Бєбчук і Сою (прізвище невідоме), наказавши їм втікати.

Вранці 22 серпня стаповані дісталися села Корчів'є. Зрозумівши, що їх ведуть на вірну смерть, окремі почали втікати. З цього пекла, однак, вдалося втекти небагатьом. Серед них — Віра Вошина, її сестра Соня та брат Михайло.

Після цих подій у Степані почалися облави з метою виловлення євреїв, яким вдалося врятуватися у ту судну ніч. Знову у гетто зігнали сотні чоловік. Тепер їх гнали через міст Оболоннем на Бровар. Так за селом Колєня (нині Калинівка) в урочищі «Звіринєць» була викопана яма довжиною 25, шириною 5 та глибиною 3 метри. На місці злочину прирєчених догола роздягли, їх по п'ять підводили до ями і розстрілювали.

Один з прирєчених (за спогадами жителя с. Калинівка Сергія Наливайка) кинувся втікати вже від самої ями. Йому вдалося пробігти сотню-другу метрів до густих кущів, та він зупинився, оглянувся, і почав кликати дружину. А тут пролунала черга і втікач упав.

22 січня 1945 року слідчий відділу облпрокуратури вперше розглянув слідчі матеріали стосовно злочинів, скоєних німецько-фашистськими загарбниками і їх посібниками на території Рівненської області. Так, на трупах дітей не було виявлено вогнестрільних ран. Це свідчить, що дітей закопували в яму живими. Ще й до наших днів старожили Калинівки розповідають, що земля на ямі після розстрілу ворушилася декілька днів.

При обстеженні могили під Костоподем на місці розстрілу степанських євреїв виявили тіло метері, яка тримала в руках двох малолітніх дітей. Череп жінки був прострєлений, а в дітей вогнепальних ран не виявлено. (Матеріали Рівненського державного архіву. Р.534.Опис 1, спр. 3, стор. 210).

У могилі за селом Калинівка знайшли свій останній спочинок безневинно убієнні 553 жителі Степаня. А скільки тих одиноких і братських могил, ще не встановлено! Як згадують місцеві старожили, поліцаї і гестапівці розстрілювали євреїв і на ямі, де нині хата покійного колгоспного механізатора С. І. Швайки. І поблизу Валу. Вбитих привозили на возах і закопували по західних кутках єврейського кладовища. За видачу єврея окупанти встановили премію — літр гасу (керосину). Але багато хто з місцевого люду співчував і допомагав тим нещасним. У той злощасний день, коли жителів гетто відправляли на розстріл, Ліза (Лєйка) Вошина, притуливши до грудей маленького сина, скочила з горища хати і

побігла вулицею. Її перестріла якась степанська жінка, заспокоїла, зірвала з спини жовту латку, якою позначали мешканців гетто, і порадила, де сховатись.

Допоміг врятуватися Михайлу Вошині і житель Степаня Ф. І. Денисюк. Давши йому на дорогу хлібину, він персвіз його через Горинь. Через десяток років вони зустрінуться, і Михайло Хаймович щиро подякує своєму рятівникові.

Пройшли десятиліття. Сьогодні вдалося встановити лише до двадцяти чоловік, яким вдалося чудом врятуватися з того пекла. На жаль, багатьох і багатьох тих, хто загинув у ті страшні і трагічні дні, ми й досі не знаємо.

Кілька разів у попередні десятиліття автор цих рядків і юні краєзнавці зверталися у відповідні органи з пропозицією впорядкувати братську єврейську могилу за селом Калинівка, але відповіді не дочекалися. Не отримали відповіді і окремі жителі Калинівки та Степаня, які також піднімали це питання.

І лише в останні роки дещо було вирішено позитивно. Значну допомогу у впорядкуванні братської єврейської могили надає виконком селищної Ради народних депутатів, правління колгоспу «Степанський». Впорядковується і старовинне єврейське кладовище, яке по-варварськи було зруйноване вже у повоснні часи.

Безневинно загиблі не повинні бути забутими. За свій власний кошт на місці розстрілу 4 тисяч степанських євреїв поблизу м. Костопіль встановила прскрасний мармуровий пам'ятник В. Х. Шетенкова (Вошина).

К. ЗАКАЛЮК ЖИВІ СТАВЛЯТЬ ПАМ'ЯТНИК ЗАГИБЛИМ

У списку злочинів гітлерівського нацизму проти людства нашому багатостраждальному поліському красві відведене особливе місце. Адже саме тут розпочався фашистський розбій в Україні. Понад 120 тисяч чоловіків, жінок, дідусів і немовлят, котрі навіть ще не встигли зробити перший крок, безневинно загинули.

Уже через п'ять тижнів від початку окупації на Кореччині почалось справжнє полювання на євреїв. Людолови заганяли старих і малих до сараїв. Говорили, що повезуть на роботу. Та

увечері вивезли всіх за два кілометри у бік Новоград-Волинського, примусили копати для себе могили. Потім до одного поскидали до ями і живцем закопали...

Як згадує Яків Булах, повторювалось це декілька разів. У районі Кам'яної Гори, неподалік хутора Шитня на Кореччині закатовано близько тисячі євреїв. Через певний час німці і шуцполіцаї почали знаняти людей з Корця, а також навколишніх сіл у гетто. Невільників тримали під посиленою охороною. В ніч на 21 травня 1942 року тут зчинилася стрілянина. На допомогу катам прибули заплічних справ майстри з Житомира. О п'ятій годині ранку жінок і дітей поставили по один бік, а чоловіків відправили до іншого гурту.

Розповідає Фаня Ведро:

— Мій батько, як і його дід та прадід, працювали весь час у лісі. І от та сама діброва стала для мого батька домовиною. Відібрали серед корецьких євреїв найбільш дужих і відвезли до лісу під Суховоллю нібито на роботу, а там всіх, близько трьохсот п'ятидесяти чоловік, постріляли. Та про це ми дізналися вже згодом. А тоді нас чекала своя доля. Разом зі мною до гурту спеціалістів потрапив і братик Сьома.

Так ми unikнули страти. Я ховалась серед добрих людей-українців, поляків, жила в лісовому таборі під Любомиркою, а братові допоміг один німець. Він виробив для нього паспорт на ім'я якогось поляка. Та не довелося нашому Сьомі вижити, був вбитий з пістолета якимось бандитом уже після визволення Корця Червоною Армією.

Останніх, які не потрібні були німцям для роботи, партіями відправляли за місто у ліс, під село Козак. Тут вже були викопані ями.

Кожна на дві тисячі чоловік. Ставили людей на край могили і стріляли. котрі залишилися живими, засипали землею. Та декому все ж таки вдалось вирватись із пазурів смерті.

І от всі вони, яким пощастило unikнути загибелі, їх рідні та близькі, ті, що живуть в Ізраїлі, Канаді, Німеччині, в іншій стороні, зібралися нещодавно в лісі під Суховолєю. Тут відбувся мітинг-реквієм, живі поставили пам'ятник загиблим.

Цей прскрасний монумент споруджено на кошти подружжя Фані та Лео Ведро.

— Коли я перебувала на Рівненщині з нагоди відкриття пам'ятника в Межирічах, на тому місці, де загинула родина мо-

го чоловіка, — розповідас Ф. Ведро, — він хворів і не міг приїхати. Повернувшись до Канади, я про це розповіла Лео, і ми вирішили на свої заощадження поставити тут пам'ятник усім загиблим.

Так само схвилювано і **Пам'ятник євреям Корця, поставлений на кошти родини Фані Ведро (Канада).**

пристрасно промовляв до гурту, який зібрався на лісовій галявині, і заступник голови Корецької райдержадміністрації Богдан Ярошинський, очевидець тих давніх подій Ньюма Антопольський, інші промовці.

Корець. Єврейське кладовище. Ось так «дбала» тоталітарна система про збереження єврейської культури.

— Горіли свічки, лунали молитви, співали гімни двох держав — України та Ізраїлю. В пам'ятник замурували змелю з міста Єрусалима. Люди закликали до миру і злагоди між народами на вічні часи.

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ФАШИЗМУ

Рясно полита безсвинною кров'ю наша древня волинська земля. Апогеєм цього трагізму стали роки другої світової війни і окупація краю фашистськими заїдами.

Здійснюючи маніачні плани, гітлерівці з перших місяців свого хазяювання почали масове знищення місцевого населення за найменшу їм непокору.

Та найбільша трагедія випала на долю наших співвітчизників євреїв, які за задумами гітлерівців підлягали поголовному знищенню в першу чергу. І слід сказати, що вони скрупульозно, з притаманною їм педантичністю виконували цю кайнову роботу.

Вже через декілька днів і місяців окупації почалося методичне нищення мешканців гетто, створених ними в містах і містечках області, де переважало єврейське населення.

Тисячами гнали стариків, калік, дітей, жінок, як худобу, до найглухіших урочищ і там, після тортур, пограбування, розстрілювали, а то й просто живими з метою економії босприпасів, вкидали в заздалегідь викопані для цього ями.

Сотні братських могил, абияк закиданих землею, залишили після себе загарбники, і як не намагалися варвари ХХ століття замести після себе криваві сліди злочинів — їм це не вдалося. Жахлива правда стала відома світовій громадськості.

Йшли роки, десятиліття, та в умовах тоталітарної системи ці страшні факти замовчувалися, а якщо й говорили про них, то досить стримано, пошепки, в силу чого місця масових захоронень жертв голокосту поступово зрівнювалися з землею, заростали бур'янами.

Та так тривати довго не могло. Громадськість області, особливо активісти обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, все настирливіше подавали голоси про необхідність увічнення жертв геноциду. І найактивнішим був серед них фундатор згаданого товариства покійний нині Григорій Ульянович Гапончук. Саме завдяки його старанням і підтримці деяких посадових осіб розпочалися роботи по впорядкуванню братської могили в м. Рівному в урочищі «Сосонки», де в листопаді 1941 року було по зв'язаному знищено 17,5 тисяч мешканців міста єврейської національності.

Та все ж таки ці роботи йшли надто мляво, без належної практичної підтримки як державних, так і громадських організацій.

Лише з проголошенням незалежності України, як кажуть, крига скресла.

Щоправда, в багатьох районах, зокрема Березнівському, Костопільському, проводилися певні роботи по встановленню пам'ятних знаків на братських могилах жертв голокосту, але це було скоріше винятком, а не правилом. Фінансувалися ці роботи в основному товариством охорони пам'яток, у якого надто скромні для цього можливості.

Сьогодні, коли Україна стала вільною і незалежною державою, до питання увічнення пам'яті полеглих серйозно приступили і державні органи. Так завдяки старанням обласної державної адміністрації в особі Г. Харчука, Управління культури в особі Ю. Нікольченка і міської управи — І. Федіва встановлено меморіальний комплекс в урочищі «Сосонки» в м. Рівне; урочисто відкритий комплекс з участю і при підтримці Корсецької райдержадміністрації та Великомежиріцької селищної Ради, а також внесків євреїв — вихідців з м. Корця, що проживають в Ізраїлі, в селі Межирічі.

Впорядковані місця захоронень безневинних жертв геноциду за кошти адміністрації Зарічненського, Дубнівського, Здолбунівського, Млинівського, Березнівського та ряду інших районів.

Заслужують всілякої підтримки ініціативи по вишукуванню власних коштів для цієї благородної мети селищних Рад Демидівки Млинівського та Степаня Сарненського районів, де встановлені відповідні пам'ятники жертвам голокосту.

Окремо хочеться з вдячністю тут назвати сім'ю Лео і Фані Ведро із далекого заокеанського Канадського міста Калгарі-Альберта, родину Воцини-Шатенкової із Костополя, які вклали власні кошти і поставили пам'ятники на місці вбивства і захоронень своїх рідних і близьких в Корсецькому і Костопільському районах. Їх благородний вчинок заслуговує наслідування.

Та все ж таки і до сьогодні зроблено в цьому напрямку ще далеко не все. Досить сказати, що з відомих нам 43 місць масових розстрілів єврейського населення на Рівненщині увічнено лише трохи більше половини.

Зважаючи на скруту, у якій опинилася наша держава, думається, що в цій благородній справі повинні брати активну участь не тільки адміністрації та громадської організації, але посильний фінансовий внесок мають зробити представники єврейської діаспори.

Минуло понад п'ять десятиліть з початку нечуваного геноциду щодо єврейського населення. Незабаром будемо відзначати

**Пам'ятник на могилі загиблих євреїв у
Людвиполі Березнівського району.**
пам'ять. Це ж потрібно не так їм, як нині суцям.

50-річчя Перемоги над фашизмом, а сотні і тисячі жертв війни до цього часу не увічнені належно, як це прийнято у цивілізованому світі. То ж давайте разом, всім миром докладємо зусиль і в міру своїх можливостей віддамо, хоч із запізненням, належне нашим співвітчизникам і вшануємо їх

М. НАТАНЗОН

Малка — ізраїльська постеса. В 1993 році відвідала Рівненщину, де вцілів від голокосту в роки фашистської окупації її батько Ісраель Менделевич, а також з тим, щоб відшукати людей, які врятували від загибелі її сестру Фаїну і ще восьмеро сиріток.

В ЗЕМЛІ «ЮДЕН-РАЙН»

Потоп огорнув землю поліську
Птах одинокий літав
Од міста до міста
Та не знаходив де б примоститись
Грузнучи на шляхах
Ходив малий птах
По загубленій батьківщині
І не знаходив
Упав малий птах
І сонце нове зійшло
Над землею оповитою димом

Де вирости лани
І монастирі
Поміж долин
Крові

У НАШОМУ ДОМІ СПИНИВСЯ ГОДИННИК

Маленьким братикам, котрих уже нема

У нашому домі спинився годинник
15 еула 1942 року.

Він стогнав

Немов дзвони собору

Нотр-Дам.

Оплакували плин літ

Оплакували самих себе

Померлих

Дитинство

Яке не народиться

В нашому домі

Ніколи.

НАЧЕ КРИК ЦИКЛОНУ

Повернувся до спалсного каміння
Віднайти б хоч однеєнку білу цеглину
Та не знайшов
Тиша оповила ворота
Мов навіжений шукав в ожсредах сіна,
У криницях.
По закутках і погребях
Та не знайшов.
Стікаючи кров'ю, полинув до
краю далекого
Сяє нове каміння,
Щоб не спалити
Не опскти.

Д. ПАВЛИЧКО

ПРАВЕДНИЦЯ

В містечку — фашисти. Облави.
Зганяють євреїв до лісу.
Вітер заповнює житла
Липучим запахом крові.
Пошелки на порозі
Мати говорить із сином.
Очима вони розмовляють
Більше, ніж словами.
Син крижаніє від жаху:
Мати єврейську родину
Потай сховала в пивниці,
А згоди його й не питала.
Ви знаєте, мамо? — Знаю.
Німці вбивають! — Знаю.
За переховок! — Знаю.
Розстріл на місці! — Знаю.
А під підлогою в мряві
Припадають до каменя вуха,
Долоні, лікті, зіниці
В склепіння вростають мов гони
Покільчсної картоплі.
Чує єврейська родина,
Як синові каже мати:
— Щоб не було підозріння,

До німця підеш на службу!
А син їй відповідає: —
«Вже краще замкніть мене, мамо.
З свреями в тій пивниці,
Ніж мав би я йти служити
Катам та гнобителям нашим!"
Та все ж він пішов, щоб не бути
В тій хаті, де з мертвої тиші
Хлипання чути ночами,
І видно крізь піл в темнотях
Криваві єврейські очі.
Та все ж він пішов!..
В печальнім Єрусалимі не знають
Достойниці з «Яд Вашема»,
Що праведницю вітають,
Вітають і всличають,
На честь її древо саджають,
Чого вона гірко плаче,
Закривши обличчя руками.
Та знає єврейська родина,
Пройшовши могильну содому —
Оплакує мати сина,
Який повернувся додому.
Прийшов у німецьким мундурі,
Обернувшись на службі в тління,
І пустив собі кулю в голову,
Щоб не було підозріння.

ДО ЄВРЕЇВ

Євреї! Вічна віра з вами.
І міць Ізраїля зроста,
Хоч ваша кров текла ровами,
Горіла в псчах, як смола.
Створила вас безсмертна книга,
Де з Богом ви взяли союз,
І на крилі архистратига
Писались твори ваших муз.
І тяжко вас карав Єгова
За гордощі та ненасиль —
Жагу до золота й до слова,
Що в небі зорями горить.
В споку темну і криваву,
Коли, здавалось, зрадив Бог,
Ви здвигнули свою державу,

Давидів сонячний чертог.
Побитий підло сатаною,
Зриваючи із серця грузь,
Я перед вашою Стіною
Стою й за свій народ молюсь.

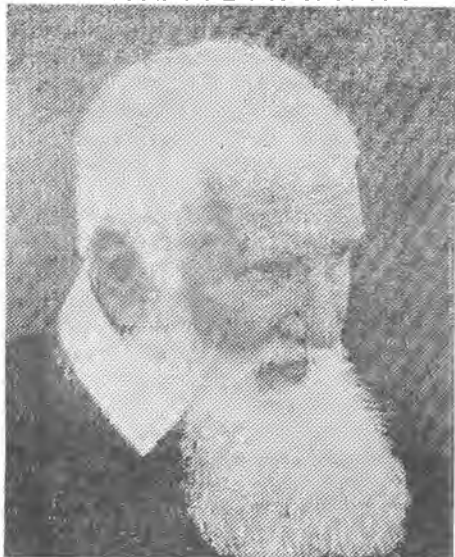
О. ЛІЗЕН

ШАЛОМ, УКРАЇНО!

Дитинство моє — ти повік на Україні!
В білесенькій хаті ясного села,
Де вишні цвітуть, де пісні солов'їні,
Де плине живлюща вода з джерсла.
Дитинство моє — на Україні од віку,
Де вранішній промінь поля золотить,
Де в небі кружляс голодний шуліка,
Де тиша господня тасмно дзвенить.
Дитинство моє — з українського бору,
З діброви, з лсади, де тиша дріма,
Сусід нас запросить на день медобору,
А ми — на мацу: в них такої нема.
У нас оце Пейсах, в сусідів, бач — Паска,
В них свято сьогодні — позавтра у нас.
І божі привіти, і прощена паска
Хай царствують в наших сёрцях повсякчас!
Зі мною брати і молодші сестриці,
Ще немічна мати, а батька нема.
У нас за плечима палають зірниці,
Дитинство ж — у безвість із кручі сторчма.
Що ж трапилось? Те, що траплялося всюди,
Що начеб згубилось у вирі сторіч:
В село налетіли чужинці — не люди,
А звірі, — і гвалтом окривили ніч.
Зловісно крізь ніч палахкочуть пожежі,
В багряному небі кружляння шулік.
Дитинство моє, отакі твої межі,
Дитинство моє, ти скінчилось навік.
Україно моя, повинь стиглого жита.
Все небо в блакиті і сонце сія.
Моя Україно, дощами умита,
Ти чиста й невинна, любове моя!

РОЗДІЛ IV. ЦІНОЮ ВЛАСНОГО ЖИТТЯ

Я. СУСЛЕНСЬКИЙ НЕВИЗНАНИЙ ПРАВЕДНИК

Митрополит Андрей Шептицький.

бранців, і, припавши всім виснаженим тілом до розмоклої землі, поповз до ближнього кута огорожі з колючого дроту. Він ще вдснь запримітив, що саме там кулі, якими охорона скосила групу в'язнів, пересікли дріт, який ще не встигли залатати.

Давидові здалося, що минула ціла вічність, доки він подолав перший ряд огорожі й виплутався з другого. Ось-ось мало вихопити його з темряви світло прожектора, яке невблаганно наближалося, потім донісся гавкіт вівчарки... Давид з головою пірнув у багнюку й завмер... Невдовзі він вибрався й дістався до дерев'яних бараків у передмісті Львова. Звідти подався на гору Юра, до резиденції митрополита Андрея Шептицького, бо вірив — тільки там, за надійною брамою, його порятунок. Коли Давид, знесилений, постукав, нарешті, в цю браму, монах відчинив, відсахнувся й одразу ж грюкнув дверима. Неподалік загупали чо-

Над Янівським концтабором шаленіло небо. Цілий вечір не вшухала злива. Територія табору нагадувала болото, стічні канали переповнилися і клекотіли. Ніби сам Бог прогнівався за осквернену нацистами землю і дав волю природі змити з її лица цей заповідник смерті, де вдснь і вночі гинули безневинні люди лише за те, що народилися свреями. Охоронці шулилися на сторожових вежах з прожекторами й кулеметами, знавіснілі вівчарки приишкли в сухих закутках.

«Це сам Господь дає мені останній шанс на порятунок», — прошепотів Давид Кахане, один з багатьох

боти німецького патруля. Відтак двері знову прочинилися, і вже інший монах втягнув Давида у двір. «Брат Микола ледь не знепритомнів, — пояснив він, — бо вважав вас за привид». Обідраного, брудного, закривавленого втікача з пазурів смерті справді можна було вжахнутися.

Однак Давида у такому вигляді привели до кабінету митрополита, який обійняв його, поцілував і тут же звелів викупати й переодягти в ченця.

І хоч було пізно, Шептицький все-таки дочекався, доки недавньому бранцеві повернуть людську подобу. Душа його розраялась, і він, заплакавши, попросив Давида розповісти про поневіряння у концтаборі. Дві години слухав ту страшну сповідь, потім запросив разом з ним помолитися. Давид допоміг своєму благодійникові звестися з інвалідної коляски і підтримав митрополита, щоб той зміг стати на коліна перед розп'яттям. І кожен з них звернув помисли до свого Бога...

Кахане сховали у приватній бібліотечці графа Шептицького. Туди ж йому приносили і їжу. Тільки вночі він мав змогу виходити зі своєї схованки й гуляти в митрополичому саду. Навесні 1943 року Андрія Шептицького щовечора вивозили на колясці в сад. Він відсилав монаха, і Давид з годину возив митрополита затишними алєями. То були незвичайні прогулянки, під час яких точилися розмови про політику, філософію, теологію... В особі Давида митрополит мав цікавого співрозмовника, адже він до війни служив єврейським військовим капеланом у Львівському гарнізоні, був рабином однієї із синагог і викладачем єврейської теології у вищих міських школах...

Коли Кахане оповідав про страждання свого народу, владика заплакав. «Мені відомо про це, — скрушно вимовив митрополит Шептицький. — Я розіслав кілька листів усім священикам, звелівши прочитати їх парафіянам в усіх церквах. Я попередив свій народ, що кожен, хто буде допомагати нацистам, переслідувати або вбивати євреїв, буде проклятий. Я також надіслав листи всім німецьким офіційним особам, які представляють окупаційну владу, й особисто Гімmlеру з протестом проти використання українців-солдатів в антисєврейських акціях.

Ці молоді українці добровільно пішли боротися з комуністами, але замість відправки на фронт нацисти примушують цих хлопців брати участь у вбивстві беззахисних євреїв. Сину мій, я можу тільки молитися за тебе і за твій народ і сподіватися на те, що моя молитва буде почута. Скажи мені, чим я можу допомогти, крім молитви, і я зроблю все, що зможу».

Кахане попросив митрополита врятувати дітей, батьки яких були вбиті нацистами і на яких чекала неминуча смерть, а також зберегти згортки із синагог.

Митрополит запросив свого брата Климентія, який відав монастирями, а також ігуменю Джозефу, настоятельку жіночих монастирів. Вони відразу виявили готовність допомогти. Та оскільки нацисти проводили перевірки у християнських монастирях, роздавали догола всіх хлопчиків, шукаючи тих, кому було зроблено обрізаня, то вирішили відібрати головним чином єврейських дівчаток для проведення першої рятівної операції.

Її було здійснено вночі 14 серпня 1942 року, коли 100 єврейських дітей, з-поміж яких були й сини рабинів Хамейдеса і Левіна, а також донька Кахане, вивезли з гетто до монастирів. Тут їх сховали й видали їм підроблені свідоцтва про хрещення як українців з відповідними іменами. Згодом їх розмістили по монастирських школах і католицьких монастирях у Львові та довкола нього. Всі ці діти пережили нацистську окупацію завдяки мужності священників і монахів. Ризикуючи своїм життям, вони вберігали їх від німецьких шпигунів і провокаторів.

Ігуменя Джозефа врятувала також дружина Кахане, видавши її за монаха і виклопотавши їй посвідчення особи. Саме через неї Кахане налагодив основний зв'язок між гетто і монастирями. Коли гетто ліквідували, його дружина підтримувала контакти між єврейськими біженцями та керівництвом української католицької церкви.

А тим часом рабин Давид Кахане не полишав свого прихистку на горі Святого Юра і щовечора супроводжував коляску з митрополитом.

По війні Давид Кахане служив полковником у польській армії, мав зв'язки з підпільною сіоністською організацією, через яку допоміг багатьом священникам української католицької церкви, що зазнали переслідувань перебратися до американських окупаційних зон у Німеччині та Австрії. Згодом Кахане 15 літ відав службі у збройних силах Ізраїлю, став головним капеланом військово-повітряних сил.

На початку 60-х років у пресі була опублікована стаття Л. Хеймана «Забутий спос графа Шептицького», з якої взято й фактичні дані про врятування Д. Кахане та його сім'ї.

«Коли я вимовив прізвище графа Андря Шептицького, капелан Кахане помітно пожавішав, — пише автор статті (яка, до речі, супроводжується словами: «Між Боже, я прошу тебе прославити митрополита Андря Шептицького на змлі, як одного із твоїх святих»). У цю хвилину, здалося, час було переведено з липня 1962 року в Ізраїлі на липень 1942 року в українському місті Львів, де нацистські офіцери розважалися вбивствами єврейських дітей. Поклавши праву руку на священну книгу, полковник Кахане мовив:

«Я можу присягнути на цій Біблії, що граф Шептицький був одним з найвидатніших гуманістів в історії людства і найкращим другом, якого коли-небудь мали євреї. Я сказав так не тому, що він врятував мою дружину, мою дитину і мене, а тому, що фактично він організував порятунок від неминучої загибелі для сотень євреїв. Коли я зустрівся з ним, — продовжував Кахане, — йому було близько 80 літ, Шептицький був паралізований, на нього чатувала смерть, але він був незламний духом. Йому не треба було дбати про політичну репутацію. Він знав, що коли нацисти знайдуть євреїв, котрі переховувались у церквах чи монастирях, то вони розстріляють усіх священників і монахів, зруйнують усі будівлі або перетворять їх у бараки.

І якщо митрополит ризикував своїми священниками й церквами, то це було виявом справжнього християнства, любові до нашого єврейського народу, почуттів національної відповідальності. Він знав, що вороги українського народу всю відповідальність за погроми перенесуть на всю українську націю. Таким чином, митрополит розглядав як священний обов'язок кожного українського священнослужителя рятувати якомога більше євреїв. У 1942 році, коли їх душили в газових камерах Аушвіца та Трєблінки, розстрілювали тисячами в містах і містечках Європи, Шептицький провіщав створення незалежної єврейської держави на Священній землі».

«Коли я сказав вам, що Андрей Шептицький був святим, я не перебільшив, — зауважив далі Давид Кахане. — Я — професійний офіцер, 20 років прослужив в армії, з них 5 — у польській армії, а 15 — у збройних силах Ізраїлю. Я рабин, доктор філософії і теології, знаю людську природу й те, що характерні риси, які роблять людину святою, — це дуже велика рідкість. Але граф Шептицький — це виняток, він володів усіма якостями святого.

Крім митрополитового брата Климентія, ігумені Джозефі і сотень представників українського духовенства, які ризикували своїм життям для того, щоб урятувати євреїв, був і батько Марко, сільський священник, котрий вберіг понад 40 єврейських дітей від нацистів. Пізніше я допоміг йому переїхати до Сполучених Штатів, де він і живе понині.

Я уклав список з понад 240 тих священників і монахів, які рятували євреїв від нацистів. Але він не повний».

Свідчення Давида Кахане доповнює Курт Левін, фрагмент статті якого «Архієпископ Андрей Шептицький та єврейська громада в роки другої світової війни» подано нижче:

«До 1939 року у Львові мешкали приблизно 100000 євреїв, членів громади, що бере свій початок з XIII століття. Вона

налічувала багато відомих учених, ремісників та майстрів. Протягом віків ця древня єврейська спільнота у Львові пережила багато історичних катаклізмів: татарську навалу у XIII столітті, козацькі війни в XVII столітті, війну з поляками у 1919 році...

Але другої світової війни єврейська громада у Львові не витримала. Її члени померли в газових камерах Бельзена, були розстріляні в гетто і вбиті у Янівському концтаборі. Тому коли закінчився голокост, залишилось усього 300 чоловік, зареєстрованих єврейським комітетом.

Митрополит Шептицький очолював церкву, яка об'єдналася з Римом у XVI столітті. Нашадок вельможного панства, чий рід починається у XIII столітті, митрополит Андрей присвятив своє життя церковному служінню та добробуту українського народу. Він реорганізував церкву у парафіях своєї спархії і багато зробив для відновлення візантійських традицій, з яких походить греко-католицька церква. Під його сґідою в українські села прийшла освіта. Для народу були збудовані школи та лікарні на кошти з прибуткових статей володінь сім'ї Шептицьких у Галичині. Фактично прибуток від його володінь ішов на освіту та поліпшення умов громади, тоді як володар цієї власності ходив у полагодженому одязі ченця.

На початку XX століття в Галичині склалася небезпечна ситуація, почалися розбрат і тертя, посилилася ненависть між різними національними та релігійними групами. Велика хвиля українського націоналізму була використана пізніше в німецькій політиці для проведення антипольської та антисєврейської пропаганди.

В цій політичній атмосфері митрополит Андрей не обмежував себе духовними обов'язками, він застерігав українських націоналістів, намагався об'єднати українські фракції, прагнувши припинити безнадійне кровопролиття. Ще 1933 року він наказував українцям остерігатися, щоб не стати пішаками в німецькій грі.

Митрополит Андрей завжди був другом єврсів, поважав їх спадщину, співчував їх печалям і стражданням. Єврсї відповідали на це повагою та любов'ю до нього. Коли митрополит приїздив у будь-яке містечко або село, його зустрічала українська громада, яку очолював священник, а також рабин і старшини єврейської громади.

У жажливі роки гітлерівської окупації священники і монахи, виконуючи настанови Андрея Шептицького, допомагали забезпечувати єврсів притулком та їжею. Та найціннішою була моральна підтримка для цих людей, яким надавалась допомога, бо завдяки

їй до врятованих поверталася віра в людяність. Протягом двох років ніхто із сторонніх не дізнався про те, що в кожному монастирі персховувалися євреї, і навіть не тільки там, а й у резиденції митрополита.

Монахи й монахині без зайвих розпитувань виконували накази митрополита Андрія чи його брата протоієрея Климентія. Настоятель кожного з монастирів керував своїми людьми, при цьому панувало шанобливе взаєморозуміння.

Настоятель Марко Стєк був відповідальним за операцію по врятуванню євреїв у монастирях. Для виконання цього завдання він спочатку готував ґрунт для прийому євреїв; інколи він тільки пояснював, інколи проводив серйозну бесіду, а часом навіть закликав до монастирської дисципліни. Потім готувалися необхідні документи і, зрештою, «натуралізовані українці» у супроводі ескорту персвозилися з місця на місце.

... У той час, коли монахи доглядали за чоловіками, дівчат та жінок взяли під опіку монахині на чолі з матір'ю-настоятелькою Джозефою. Неможливо забути і настоятельку Моніку поміж тих людей, які рятували єврейських дітей. У монастирі селища Підмихайлівка мати Моніка приймала хлопчиків та дівчаток, допомагала їм пристосуватися до нових обставин життя. Всі, кому надав притулок митрополит Андрій, пережили війну, незважаючи на постійні облави, провокаторів та інші небезпек.

Необхідно відзначити, що митрополит Андрій та його брат нікого не примушували допомагати євреям. Завдяки митрополитові Андрію було врятовано близько 150 євреїв.

Восени 1942 року Давид Каханє і Курт Левін дісталися до монастиря Святого Джозефа поблизу гори Святого Юра. Через деякий час настоятель, батько Никанор інформував монахів, які зібралися, що відтепер у монастирі з ними залишаться два євреї. Він зазначив, що буде доцільно, якщо хтось один у цьому монастирі візьме на себе всю відповідальність: монахи розуміли, що в цій ситуації вони всі перебувають у смертельній небезпечі, і один з них повинен був ризикувати своїм життям, щоб врятувати людей іншої віри. Батько Никанор, чоловік високого зросту з тихим голосом, який майже два роки провів у німецькій в'язниці, спитав, чи є добровольці. І всі монахи стали поруч з настоятелем — старший брат Варлаам, друкар — брат Єротей, брат Лазар, брат Амброс, брат Патрик, кухар — брат Джозеф, тесляр — брат Модест. Останнім був брат Теодосій, який, крім того, особисто персховував дві єврейські сім'ї на фабриці, де працював.

Після того, як німці відступили, митрополит допоміг урятованим розпочати нове життя. Всі діти були передані тим єврейським сім'ям, які залишилися, але це було зроблено

тільки після схвалення рабином Каханс. Брат Климентій заявив:

— Цих дітей мені довірили їхні батьки, які загинули, тому я можу довірити їх тільки відповідальним людям.

Дуже мало тих, хто залишився живим, зібралися на вулиці Яблунівській, де був організований єврейський комітет. І в цій ситуації митрополит Андрей надавав допомогу: він надіслав їжу, одяг, вовняні ковдри.

Поступово врятовані євреї роз'їхалися. Тепер вони живуть в Ізраїлі і Англії, Сполучених Штатах і Австралії... Але до тих далеких країн вони забрали з собою і пам'ять про митрополита Андрея, його брата, своїх рятівників, і ця пам'ять залишиться в їхніх серцях до останнього подиху.

У ті трагічні часи на горі Святого Юра жила велика і благородна людина. Серце її було сповнене співчуттям до людських страждань. А. Шептицький чесно заслужив право називатися «другом євреїв», як називав він себе багато років до всіх цих подій; він довів своє право на це звання у лиху годину, ризикуючи власним життям. Ім'я митрополита Шептицького назавжди буде записане в аннали єврейської історії».

Подасмо також витяг із статті директора Дослідного центру у справах Росії, Східної Європи і єврейських відносин в університеті Бен-Гуріона доктора Шимона Редліха «Шептицький і євреї» (журнал «Єрусалим пост», 13 грудня 1985 року): «Митрополит Андрей Шептицький, архієпископ Львова, керував українською католицькою церквою більш ніж 50 років (помер у листопаді 1944 року, в 79-річному віці). У різні періоди його життя та змін режимів йому довелося жити поруч з євреями й вирішувати питання зв'язків з ними.

Євреї та іудаїзм стали невід'ємною частиною світу Шептицького. У 20 років він почав вивчати іврит, пізніше, в 1905 і 1906 роках, йому доводилося мандрувати по Священній Землі. З його листа на івриті, якого він написав старійшинам однієї з єврейських громад Галичини, можна дізнатися, що він намагався поширити свою філантропічну діяльність на євреїв.

Шептицького після встановлення фашистського режиму найбільше непокоїв деморалізуючий вплив поведінки нацистів на місцеве українське населення, зокрема на молодь, яку залучали до знищення євреїв.

Особливо чіткі погляди Шептицького на нацистський режим простежуються в одному з його листів до Холлі Сі, датованому 29-31 серпня 1942 року. Слід відзначити, що масова депортація євреїв із львівського гетто відбулася після написання цього листа, в якому автор висловив своє обурення:

«Поступово німецька адміністрація встановила режим нечуваного терору й корупції... — читасмо в ньому. — За минулий рік не було й дня без кривавих злочинів, які творили нацисти... Євреї були головними жертвами».

У відомому пасторському листі «Ти не повинен убивати», написаному у листопаді 1942 року, Шептицький засудив усі форми вбивства. Хоча він відкрито й не згадував євреїв, цілком зрозуміло, що цим листом митрополит застерігав українців не брати участі в нацистській антисврейській діяльності. Під час зустрічі (у вересні 1943 року) з доктором Фредліком, який співробітничав з німецьким міністерством закордонних справ, Шептицький обвинувавчував Німеччину в негуманних діях дощо євреїв.

Завдання історика — висвітлити справжнє обличчя митрополита Андрея Шептицького, при цьому не вдаючись ні до цілком негативного, ні до панегіричного підходу. Він був дуже складною особистістю. Митрополиту — довелось жити і працювати у надто важких умовах. Його життя було пов'язане з нездійсненими мріями, зруйнованими надіями та жорстокими розчаруваннями.

Ставлення Шептицького до євреїв позначалось складними міжнаціональними відносинами. Він намагався налагодити стосунки між людьми різних національностей у той час, коли проводився безпрецедентний голокост, і його слова та дії щодо євреїв свідчили, що братерство між людьми все ж існує.

Група в'язнів Сіону звернулася в «Яд Вашем» з проханням визнати праведником світу митрополита Андрея Шептицького. Цей колективний лист, опублікований у журналі «Єрусалим пост» 12 червня 1985 року, переконує нас, що таке клопотання має під собою міцне підґрунтя:

«Усі ми, хто підписав цього листа, пройшли через радянські в'язниці й табори, наші людські долі перстнулися з долями представників багатьох радянських націй, що боролися за своє національне самовизначення. Серед цих представників чисельність українців завжди була найбільшою.

Ми чули, як українські друзі відгукуються про митрополита Андрея Шептицького, котрий рятував євреїв під час війни, говорять про пам'ятник, який, буцімто, споруджено на честь митрополита в Тель-Авіві. Наші друзі не знають, що в Тель-Авіві немає ніякого пам'ятника, і немає навіть маленького деревця, що розквітало б весною в Алеї праведників світу в «Яд Вашем». Чому? Чому сотні дерев стоять, мов вартові, біля табличок, на яких написані прізвища тих людей, котрі рятували навіть одне єврейське життя (іноді чоловіка або дружини), і немає таблички з ім'ям людини, яка, ризикуючи власним життям, рятувала сотні єврейських життів?

Для того, щоб людина була визнана праведником світу, необхідно з'ясувати два питання: чи ризикував рятуєник своїм життям і якими були мотиви рятування — гуманними чи матеріальними? Ніхто, навіть із тих, хто проти надання високого почесного звання праведника світу Андрія Шептицькому, не заперечує, що мотиви були гуманними. Більше того, його накази та особистий приклад надихали інших українських священиків чинити так само, і за це багато з них заплатили власним життям...

Шептицького звинувачують у тому, що він не став на перешкоді кривавого єврейського погрому у Львові у ті часи, коли німці й націоналісти захопили місто. Але спитаймо себе: хіба міг він зробити це? Хіба можна було зупинити натовп, який побачив тисячі трупів щойно вбитих українських націоналістів (а також деяких євреїв), залишених командами НКВС, що відступали зі Львова? Адже тоді населення ототожнювало євреїв з радянською владою, слідчими, судами та комісарами. Шептицький відправив багатьох із своїх родичів та колег на вулиці для того, щоб заспокоїти натовп, а сам у той час допомагав євреям. Хіба можна звинувачувати його?

Митрополита Шептицького звинувачують у тому, що він надіслав Гітлерові вітальні телеграми після взяття Львова та Києва. Розглянемо і цей аспект. Митрополит Шептицький був духовним наставником католиків Західної України, яка у 1941 році опинилася проміж молотом московської Сцілли та ковалем берлінської Харібди. Через рік після того, як Західна Україна опинилася під радянським режимом, уже не залишилося сумнівів у тому, що національні лідери України не зможуть розраховувати на свободу, незалежність або навіть співчуття з боку Росії. Вони сподівалися, що Німеччина — це єдина сила, яка спроможна визволити Україну.

Телеграми були надіслані зразу ж після створення українського уряду, 30 червня 1941 року. Чи багато людей тоді передбачали, що буде з українськими євреями? Можливо, деякі думали, що «чим менше євреїв, тим краще»?

Шептицький знав, що він відповідає за долю України, у нього був борг як людини перед Богом і своєю совістю, і він передбачав у своєму пастирському листі до українського народу. В день, коли була проголошена незалежність України, він закликав до мудрого і справедливого керівництва з метою захисту інтересів усіх українських громадян, «незалежно від їхньої національності та релігії». І треба були сліпим і глухим, щоб не розуміти, хто були ці люди, яких сподівався захистити мудрий наставник.

Для тих, кому висловленого недостатньо, ми хотіли б процитувати рядки з листа Шептицького до папи Римського, датованого 31 серпня 1941 року.

«Тепер уся країна зрозуміла, що німецький режим, мабуть, навіть більше, ніж більшовицький, є злом, справжнім диявольським злом. Не було і дня без страшних злочинів. Євреї — перші жертви... Ніби згряя божевільних або скажених вовків накинулася на цю бідну націю».

... Ми повністю співчуваємо тим людям, які під час окупації України втратили своїх родичів і друзів, але ми, євреї, не можемо бути несправедливими й не робити різниці між багатьма, які вбивали нас, і тими одиницями, які рятували».

Підписи: Хіслєв Батмен, Вольф Залмансон, Ізраїль Залмансон, Михайло Хейфес, Шломо Дрезнер, Яків Суслєнський, Михайло Френкін, Михайло Коренбліт, Ар'є Вутка, Ар'є Кнок, Віктор Каган, Юхим Вольф, Джозеф Мешенер, Юрій Мандрик, Барух Шилькрот, Сендер Левинзон, Давид Таксер.

... Шептицький у жахливий час гітлерівської окупації після захворювання артритом був непрацездатний, він пересувався в інвалідній колясці. Його контакти у найскладніших умовах здійснювалися через посередників.

З більшості зроблених тоді від його імені заяв, що піддаються сумніву, а також з деяких документів можна зрозуміти, що всі ці заяви виходили без його участі.

Митрополит Андрей Шептицький помер 1 листопада 1944 року у Львові. Серед присутніх на траурній церемонії були також і євреї, життя яких він урятував. Люди були в траурі: від них пішов навіки їхній рятівник і благодійник, благородна, принципова, свята людина. Вшановуючи світлу пам'ять про нього, ми згадуємо істину: «Той, хто врятував душу, рятує світ». Ці слова вигравіювані на медалі, яку отримує праведник світу. Ми також згадуємо слова, що привертають увагу відвідувачів у музеї «Яд Вашем»:

«Єврейський народ ніколи не забуде праведників світу, які піддавали небезпеці власне життя для того, щоб врятувати євреїв від нацистських убивць та їхніх найманців. У своїх гідних похвали діяч праведники світу рятували честь людства...»

В. ГРОМИК

«ЄВРЕЯМ Є ЗА ЩО ШАНУВАТИ УКРАЇНЦІВ»

За кордоном триває єврейська антиукраїнська пропаганда, в якій українці звинувачуються у причетності до масового знищен-

Доцент Кирило Кіндрат — голова асоціації милосердя християн-рятівників.

ня євреїв у часи другої світової війни. Чи справедлива вона, чи мають євреї моральне і, зрештою, юридичне право виставляти рахунок українцям? Аджє навіть Голова Кнєсету Дєржави Ізраїль Шевах Вайс своїм життєм зобов'язаний українській родині з Борислава, яка врятувала його від смерті під час війни. А втім, Шевах Вайс — не єдиний, кому подарували життя, ризикуючи особистим, українські сім'ї. На цю тему журналіст В. Громик розмовляє з головою Всеукраїнської ради християн-рятівників Кирилом Кіндратом.

— Панє Кіндрат, мені відомо про акцію милосердя щодо єврейського профєсорє, докторє Ісаака Шлєзінгєра, котрий понад рік мав

помешканнє у вашому сховок від фашистів у вашому помешканнє. Що керувало вами, коли наважилися на такий крок: прагнєння до якоїсь винагородє, особистє знайомство з науковцем чи вияв характерної української нації гуманності та християнського милосердя? І щє: на жалє, були серед українців і такі: хто допомагєв фашистам знищувати євреїв. Що ви можете сказати з цього приводу?

— Мушу сказати, що моє покоління не було настільки матеріально розбещєне, аби перєслїдувати у такий жорстокий час якись меркантильні інтерєси. Профєсорє Шлєзінгєра я не знав, та й не мав він тоді такого гучного звання. У львівському гєтто фашисти вбили дружину Ісаака Шлєзінгєра і його двє дїтєй. Він чудом уникнув смерті і разом з групою євреїв-смертників кілька мїсяцїв блукаєв лісами, шукаючи притулку у єлах Львівської та Івано-Франківської областєй. За 200 кілометрїв від Львова Ісаак Шлєзінгєр натрапив на моїх знайомих учитєлів, котрі й попросили мене надати йому притулок. Я не відмовився, хоч знав, що граю з вогнем, що за цє могу поставити під дуло автомата власну сім'ю. Зі сказаного можете судити, що керувало мною у врятуванні життя Ісаакові Шлєзінгєру.

Зрештою, більшість українців, зустрївши блукаючих лісами і полями євреїв, які просили допомогти, не вели їх до фашистів чи полицїєв і не виказували їх катам, які «платили» за цє гасом або спиртєм, а давали знедоленим кусок хлїба і сала та велїли йти з Богом до більш безпечного мїсця або ховали у своєму помешканнє.

Незважаючи на те, що Україна була повністю під п'ятою окупаційних більшовицьких і фашистських властей, що українців вивозили масово на примусові роботи до німецького рейху, палили їхні села і розстрілювали за найменшу непокору фашистам, — у цій вогненній і розстрілюваній Україні нашою нацією врятовано 17 тисяч євреїв. Хоча, повторюю, вона сама була на волоску від смерті. Якщо взяти середню арифметичну цифру п'яти-шість чоловік у родині, хто був причетний до рятівництва, то це становитиме від 85 до 105 тисяч рятівників-українців. Коли ж зважити на те, що багатьох євреїв рятувала не одна, а кілька милосердних родин або цілі громади, то ця цифра збільшиться ще на 50 відсотків. Це означає, що, рятуючи 17 тисяч євреїв, життям ризикувало 150 тисяч українців і їх дітей.

Тепер щодо другої частини запитання. Так, були українці, котрі підняли руку на євреїв. Це насамперед ті, хто служив у німецькій поліції. Були й такі, хто під маскою націоналістів, бійців УПА займався цим злочинським ремеслом — розбоєм і мародерством. Але хіба навіть у мирний час в будь-якій країні немає виродків? Але ж вони — виняток, правда? Так і в нашому випадку. Люди, які займалися розбоєм, не представляли весь український народ. А народу нашому генетично притаманне почуття милосердя. Зрештою, про це свідчить наше історичне минуле. Адже відоме з вітчизняних і зарубіжних джерел гуманне ставлення славетних запорожців до інших народів і переможених ворогів, яких козаки не знищували, не гноїли в тюрмах, не виснажували до смерті в таборах, а брали слово честі і відпускали на волю, не мстилися на сім'ях.

— Пане Кіндрат, якщо можна, дайте, будь ласка, коротеньку характеристику вашій організації, кого вона об'єднує, яка її місія?

— До нашої асоціації належать ті люди, їхні діти, котрі жили в Україні в час другої світової війни і, ризикуючи власним життям та життям своїх родин, рятували від гітлерівського геноциду людей інших національностей, насамперед — євреїв, яких знищували фашисти. Серед рятівників є віруючі усіх християнських конфесій: православні, греко-католики, римо-католики, свангельські християни-баптисти, адвентисти сьомого дня та представники інших конфесій, угруповань, а також врятовані, хто підтримує асоціацію матеріально спонсорством та своєю безпосередньою діяльністю. Вона виступає проти фізичного й духовного геноциду проти будь-якого іншого народу, тої чи іншої національності.

Свою діяльність асоціація пропагує пацифізм, мирне співіснування між усіма народами і націями, захищає матеріально й морально тих людей, котрі безвинно попали в біду на ґрунті міждержавної і міжнаціональної ворожнечі, фашизму, тоталітаризму тощо. У разі необхідності організує для них матеріальну, моральну, юридичну допомогу.

Водночас асоціація збирає матеріали про рятівників та врятованих, сприяє створенню експозицій про них у музеях, встановленню пам'ятників і пам'ятних знаків загиблим, посадці алеї, організації екскурсій по місцях захоронень жертв фашизму й тоталітаризму, відправленню молебнів та проведенню інших урочистостей у дні пам'яті і скорботи. Ще одне її завдання — публікація спогадів про рятівників і врятованих, популяризація актів милосердя у час воєнного лихоліття з метою виховання молоді в душі миру, милосердя, гуманізму, дружби між народами. Нарешті, ми виступаємо за те, щоб рятівники отримали державний статус і визнання не лише в Ізраїлі, а й в Україні, щоб вони були прирівняні до учасників війни, щоб для них були встановлені відповідні державні відзнаки, видані про це посвідчення.

Наша асоціація ставить перед собою чітко окреслену мету: довести світові (і насамперед — Ізраїлеві), що абсолютна більшість українського народу лояльно ставилася і ставиться до євреїв, не мала ніякого відношення до гітлерівського геноциду щодо представників згаданої та інших націй, котрі були задіяні у війні. За свою благородну рятівничу місію, християнське милосердя ряд українців поплатився власним життям. Наприклад, від рук фашистських окупантів загинули Володимир Казіловський із села Миротин Здолбунівського району на Рівненщині, Антоніна Кулаківська з Рівного. Перелік таких прізвищ можна продовжити.

Серед євреїв, врятованих українцями, — відомі державні і релігійні авторитети, політичні діячі, вчені, вчителі, лікарі, робітники, ремісники, землероби. Це — вже згадуваний голова Кнесету Держави Ізраїль Шевах Вайс, головний рабин Ізраїльських військово-повітряних сил Давид Каханс, відомий єврейський діяч Іцхак Левін, викладач університету в Рамат-Гані Єфраїм Фішман, торговельний працівник Олсна Торон, котра 27 років проживала під чужим ім'ямом, та інші.

— Пане Кіндрат, ви назвали відомих людей, котрі суціль в цьому світі завдяки українцям. Між іншим, рятували євреїв в Україні не лише, скажімо, селяни, а й представники міста, авторитетні в нашій державі люди, інтелігенція. Акція рятівництва мала всеукраїнський характер. Мені здається, що вже сьогодні є що сказати про рятівну місію ОУН, УПА...

— Є що сказати і потрібно про це говорити. Крім селян, робітників, інтелігенції, духовних осіб чимало з'єднань і вояків УПА також здійснювали рятівництво без вказівок та директив зверху, а за велінням своєї душі і серця. Голова товариства «Ізраїль — Україна» Яків Сусленський в єврейській газеті «Відродження» (грудень 1992 р.) пише (цитую мовою оригіналу): «Имеются свидетельства евреев, спасенных «бандеровцами». Этим термином обозначаются все национально настроенные украинцы в Западной Украине. При реформировании отрядов УПА некоторые евреи получали документы, скрывающие их участие в УПА

во избежанис преследований со стороны советских властей...

Зелиг Бройдерман, например, с теплотой отзывается о тех людях, с которыми ему пришлось встретиться в УПА. Это, например, отец и сын — Степан и Роман Полишуки. Роман был одним из руководителей УПА. В его отряде наши приют... 50 недобитых после ликвидации ковельского гетто евреев. Русские и польские партизаны отказались нам помочь. Более того — пытались нас уничтожить. А борцы за независимость своего края из УПА были единственными, кто оказал нам помощь и благодаря кому мы пережили самый черный период истории человечества...

Участницей УПА была и д-р Стелла Крснцбах, которая в статье «Живу еще благодаря УПА» хорошо отзывается об отношении к ней со стороны участников УПА».

Думаю, ніхто не звинуватить мене в щедрій оцінці УПА як рятувниці євреїв. Бо оцінку цю зроблено представниками самої нації. Я звернувся до пана Сусленського з проханням вказати адреси євреїв, яких рятували бойові загони УПА. З ними обов'язково налагодимо листування, аби більше довідатися про нашу істинну історію.

— І наостанок запитання, яке з певним забарвленням часто-густо виникає в неукраїнських колах: чи могла наша нація рятувати більше євреїв під час другої світової війни?

— Це, мабуть, усе-таки риторичне запитання. Але я спробую відповісти на нього. Подумаймо самі: як же могли українці рятувати більше євреїв, не маючи власної самостійної держави, будучи васалом великодержавного російського шовінізму і тоталітаризму, котрий нищив їх фізично, морально й духовно як стнос? Крім того, у багатьох містах і селах України, як засвідчують статистичні дані, проживало більше єврейського населення, ніж українського. Скажімо, у Рівному, Корці, Березному, Бердичеві та інших містах України їх кількість у процентному відношенні переважала жителів-українців. В окремих населених пунктах ця цифра становила 60-90 відсотків на користь євреїв. То чи могла меншість жителів українських міст і містечок, де переважали сини і дочки Ізраїлю, персховати, тобто рятувати від фашистського геноциду більшість євреїв? Звичайно, ні. Українські родини не завжди мали змогу рятувати своїх власних дітей від примусового вивезення на каторжні роботи до фашистської Німеччини. Бо жили в умовах, коли за найменше невиконання наказу окупаційних властей — ухилення від примусового вивозу зерна, молока, м'яса, яєць на збірні пункти — фашисти нищпорили садибами та городами селян, а в ряді випадків палили цілі села і міські квартали.

Отже, наша нація не пішла на прив'язі у фашистів і не прилучилася до створення машини масового знищення євреїв в Україні, а зробила все для того, аби вижили у жорстокому воєнному котлі і представники іншої нації. Так що євреям с за що шанувати Україну і її народ.

РЯТІВНИК ПРИРЕЧЕНИХ

У грудні 1992 року Асоціація милосердя і Всеукраїнська рада християн-рятівників за згодою Львівської архієпархії УГКЦ зарахувала помертню почесним членом Асоціації блаженної пам'яті митрополита Андрея Шептицького.

Постать митрополита Андрея Шептицького в історії українського народу, його культури, духовності займає помітне місце, користується як в Україні, так і в усьому християнському світі загальною повагою і пошаною. За 44 роки керівництва Греко-католицькою церквою він заслужив любов і довіру в українського народу за те, що не тільки бажав йому добра і злагоди, а й докладав до цього багато зусиль. У той же час його ненавиділи ті, хто хотів тримати український народ у ярмі і темряві, душив його культуру, мову, духовність і національну свідомість.

Життя митрополита, який керував ГКЦ на переломі двох світових воєн, в епоху протистояння двох людиноненависницьких систем — сталінізму і гітлеризму, було складним, героїчним і трагічним, певною мірою суперечливим, що використовували у своїх пропагандистських цілях ідеологи тоталітарного режиму. Так, пропагандистська машина колишнього СРСР звинуватила А. Шептицького в тому, що він нібито у «Пастирському листі Князя Церкви» вітає фашистську окупацію України. Насправді нічого подібного не було. В цьому листі сказано: «З волі Всемилостивого Бога в Тройці єдиного зачалася нова епоха в житті Державної соборної самостійної України. Народні збори, що відбулися вчорашнього дня, ствердили і проголосили ту історичну подію. Установленій владі віддамо належний послух, узнаємо головою красивого правління західних областей України пана Ярослава Стецька».

Отже, пана Стецька, а не Гітлера, належний послух Стецьку й Україні, а не Гітлеру й Німеччині!

З «Послання» видно, що А. Шептицький говорить про новий етап державності самостійної соборної України, яку проголосив у Львові Ярослав Стецько. Тут немає ніякого хвалення окупації. Мова йде про державну владу України. Бо митрополит Шептицький всупереч планам Сталіна і Гітлера хотів, щоб Україна жила власним державним життям. Але, як відомо, уряд пана Стецька за проголошення самостійності України був розігнаний, а його члени заарештовані фашистами.

Ще митрополита звинувачують у тому, що його «відвідували» сановні гестапівці. Але ж зважмо на умови! Це ж окупація! То хіба він був владний відмовити фашистам у «відвідинах»?

У своїх працях і духовних проповідях митрополит Андрей, як речник свого народу, як його слуга і патріот, виступав за демократичний лад у державі і суспільстві, засуджував тоталітаризм, диктатуру і монопартійність, які уособлювали Сталін і Гітлер. «Коли олігархія спирається на одну партію або на народ, — заявив він духовництву в 1942 році, в розпал другої світової війни, — спокуса надуживати для гноблення інших партій чи національностей є більша».

Опинившись між двох взаємопожираючих вогнів — більшовизму і фашизму, які вступили в бій за світове панування, Шептицький мусив вживати езопівську мову. Але неважко зрозуміти, кого він має на увазі під словом «олігархія». Адже він сам, зокрема його сім'я, постраждали як від більшовицького тоталітаризму, так і від гітлерівського націонал-шовінізму: один з його рідних братів — Лев разом з дружиною були розстріляні працівниками НКВС у вересні 1939 року, а другий — Олександр замордований гестапівцями в 1940 році у польському місті Замошті.

Переконавшись, що самостійна Україна у боротьбі двох тиранів за світове панування не потрібна ні Сталіну, ні Гітлеру, що гітлерівська влада так само, як і комуністична, є антинародною, не відповідає християнським засадам, що вона «люта, майже диявольська, і в ступені хіба що вищому, ніж більшовицька влада», А. Шептицький засудив у 1941 році гітлеризм, а в 1942 році відкрито виступив проти фашизму у листі до папи Пія XII та до Гімлера. Фашистські власті, було, видали розпорядження про арешт митрополита, навіть провели обшук у соборі св. Юра. Та врешті, зваживши на те, що А. Шептицький має величезний авторитет серед населення, відмовилися від арешту, побоюючись викликати вибух антифашистського руху у своєму тилу.

Побачивши антинародну, криваву суть фашизму, зокрема масові вбивства безвинних людей, А. Шептицький відстоював у своєму посланні «Не убий» (листопад 1942 року) християнські ідеї гуманізму, людянолюбства. У цьому пастирському посланні митрополит вказував на деморалізаційну роль підтримки політичних убивств, протестував проти залучення української поліції до репресивних, братовбивчих акцій фашистів, а своїх віруючих закликав відмежовуватися від тих, хто вбивав. Чи не тому абсолютна більшість українського народу засуджувала фашистський геноцид проти євреїв, а велике число українців взяло участь у

рятівничих акціях єврейського населення в Україні, зокрема в її західному регіоні? Адже в Україні, за неповними даними, завдяки милосердним українцям, які ризикували своїм життям і життям своїх родин, вижило і врятувалося 17 тисяч євреїв.

Підкреслити слід, що сам митрополит протистояв фашистському геноциду не лише пастирським словом. Рятуючи особисто від загибелі євреїв і поляків, він власним прикладом дав своїй пастві взірць поведінки в час воєнної смуги. Лише в одному Львові, місці перебування резиденції митрополита, було врятовано близько тисячі євреїв. Багато з них було врятовано у підвалах його резиденції і підвладних йому культових приміщень — церков, дзвіниць, монастирів. Допомогали йому в цьому його рідний брат Казимир (Климентій у чернецтві), служителі монастирів і священники.

Навіть більшовицька преса не могла замовчати перед світовою громадськістю очевидного милосердного акту А. Шептицького і його підвладних духовних осіб. Але, згадуючи про це, а мова конкретно йде про двох врятованих митрополитом єврейських духовних осіб: Іцхака (Курта) Левіна і рабина Давида Кахане, розглядала це не як милосердний, гуманний акт, спрямований проти фашистського геноциду, а як... змову (!) націоналістів і сіоністів високого духовного сану з дуже далекоглядними задумами. Ось так! Почуття християнського милосердя, гуманізм, людинолюбство, якому слідував, сповідуючи і проповідуючи християнське вчення А. Шептицький, тоталітарна система поспішила кваліфікувати змовою, зрадою та іншими смертельними гріхами. На всі лади й заставки паплюжили А. Шептицького у своїх книгах К. Дмитрук, В. Беляєв, В. Добрич, С. Даниленко і десятки інших авторів, нацькованих на А. Шептицького і Греко-католицьку церкву ідеологами комунобільшовизму. Спотворене і облпшоване в такий спосіб тоталітарною системою милосердне діяння митрополита А. Шептицького, його нібито антинародна суть і навіть сприяння фашистським убивцям у їх чорних справах проти українського народу, зв'язок з видатними єврейськими націоналістами, які також звинувачувалися у змові з фашистами, бо нібито допомагали нищити євреїв в Україні в час окупації, — все це кочувало з книги в книгу, перефразовувалося на всі лади, повторювалося у мільйонних тиражах книг, брошур, газетних і журнальних статтях протягом десятків років, аж до наших днів!

Кожне таке видання, як правило, починалося з такої анотації, як, наприклад, книга В. Беляєва «Формула отрути»: «Писатель обличает отъявленных врагов украинского народа — митрополита Шептицкого...» — і т. д. і т. п. В українському радянському три-

томному словнику значиться, що А. Шептицький — «один з ідейних натхненників українського буржуазного націоналізму... вірно служив інтересам Ватикану, німецького імперіалізму; боровся за відрив України від Росії».

Внаслідок цієї масової диявольської пропагандистської лжі, неправди, замовчування, перекручених і вигаданих фактів з життя і діяльності митрополита у несповідомих читачів, позбавлених демократичних незалежних джерел масової інформації, сформувався відповідний негативний стереотип про блаженної пам'яті Андрея Шептицького. При чому не лише в колишньому СРСР, а й за його межами. Ї стереотип цей, на жаль, не подоланий досі.

Щоб розвінчати оті вигадки компартійної пропагандистської машини і сказати правду про митрополита А. Шептицького, який різко негативно ставився до більшовицької тоталітарної системи, протестував проти фізичного, морального і духовного геноциду проти українського народу, виступав за вільну і незалежну від Росії Україну, давайте звернемося до нейтральних, в даному випадку, польських джерел.

Польські науковці-дослідники правдиво і без прикрас висвітлили події минулих часів між поляками і українцями в часи лихоліття другої світової війни і фашистської окупації обох. Маємо на увазі таку капітальну академічну працю, що побудована на архівних і опублікованих документах, спогадах як у Польщі, так і в інших країнах світу — США, Канаді, Англії, Німеччині, в тому числі й матеріалах, опублікованих в СРСР, — книгу Ришарда Торжецького «Поляки й українці», яка видрукувана науковим видавництвом у Варшаві в 1993 році. Постать митрополита настільки велика і поважна, так тісно пов'язана з історичними і політичними подіями свого часу, що в праці, яка нараховує 350 сторінок, до його імені, духовної і патріотичної діяльності автор звертається щоразу, коли висвітлює той чи інший політичний період.

У книзі зазначається, наприклад, так. Ще задовго до другої світової війни, передбачивши загарбницьку політику Гітлера щодо України і Польщі, митрополит Шептицький робив усе для того, щоб у цій ситуації припинити ворожнечу між українським і польським народами. Коли ж війна розпочалася і фашисти окупували ряд країн, він виступив проти варварських методів ведення війни фашистами, а також проти страхітливого винищення свєрів. У своєму листі Папі римському 3 серпня 1942 року митрополит повідомляє главу Римо-католицької церкви про події в Галичині і на сході України. А. Шептицький писав, що лише на тернах, якими опікується його церква, «загинуло понад 200 тисяч осіб»,

додаючи, що ці дані несповні, а на сході значно більше. Підкреслював, що фашистська зараза нищить як місцевих жителів, так і самих німців, що «слабі духом люди, які жадають крові і грабунку, сьогодні мордують євреїв, а завтра будуть робити це з християнами...»

У листі до Гімлера він звертав увагу на те, що українці — християни, а тому «не повинні бути залучені до співпраці у вбивствах». В обороні людського життя засуджував тих, хто брав участь у вбивствах, закликав українську молодь, щоб вона не брала участі в бандитських організаціях, віруючих просив відвертатися від тих людей, котрі вбивають, а в разі непослуху погрожував їм відлученням від церкви — анафемою.

Митрополит не тільки апелював до фашистських зверхників, а й наказував своїй пастві переховувати переслідуваних людей, та й сам особисто це робив. За даними автора книги, приклад митрополита наслідували священники по всій Галичині. Р. Торжецький наводить дані, які досі були невідомі широкому загалу в Україні, про те, що А. Шептицький переховав і врятував «доскількох рабинів і їх родин (близько 30-50 осіб), 150 єврейських дітей, а також польських священників». Допомогали йому в цій священній милосердній справі згадуваний уже його брат, керівничка студісток св. Йосифа Олена Вітер, а також законники отців Василіан.

На жаль, незважаючи на виключно високий релігійний авторитет митрополита серед українського народу, не всі в Україні до його слів прислухалися, не всі наслідували його приклад. Саме через те в А. Шептицького були непорозуміння з деякими керівниками ОУН. Фактом залишається й те, що навіть ряд служителів церкви діяв всупереч вказівок і повчань митрополита. Саме в результаті таких непорозумінь була створена дивізія «Галичина». Причому Р. Торжецький зазначає, що немає ніяких прямих фактів чи доказів того, що митрополит підтримує ініціативу її створення, з яким виступив Кубійович, та й створена вона була під керівництвом того ж Кубійовича. Зрештою, сама логіка підказує, що не міг А. Шептицький, негативно настроєний проти фашистів, проти тих, хто замордував його рідного брата, хто вбивав українців під час організованих гітлерівцями акцій і облав, хто палив села і хутори, виловлював молодь з метою вивезення на примусові роботи в рейх і т. д., згодитися на створення дивізії «Галичина», та ще й благословити її на братовбивчу війну! Можна допустити, пише Р. Торжецький, що, незважаючи на його незгоду, він був поставлений перед доконаним фактом тими представниками кліру і керівництва націоналістів, котрі не були з митрополитом згодні і діяли всупереч його настановам. Зате ми твердо

можемо говорити, пише далі Торжецький, що були українці-вчителі, священики, лікарі, робітники і селяни, вояки УПА, які, слідуючи настановам митрополита, сповідуючи християнське милосердя, навіть ціною власного життя надавали допомогу приреченим на смерть євреям і полякам.

Рятівна діяльність митрополита Андрія Шептицького в роки другої світової війни висвітлена і в єврейських джерелах. Про спасіння ним євреїв у час окупації Львова, про рятівничу діяльність підвладних йому церков, монастирів свідчать врятований ним рабин Давид Кахане в книзі «Щоденник львівського гетто», статті Курта Левіна, а також інші авторитетні автори.

Блаженній пам'яті митрополит Андрій Шептицький, як людина неординарна в історії церкви в Україні, як рятівник страждущих і переслідуваних, патріот України, духовний пастир українців, приклад якого наслідували дуже багато християн-українців, заслуговує бути в Пантсоні святих України.

К. КИДРАТ

«Я ЗОБОВ'ЯЗАНИЙ ВАМ ЖИТТЯМ...»

«Дорога Віро Григорівно! Цього листа пише Вам Єфраїм Фішман, якого Ваша героїчна мати врятувала від загибелі тоді, коли гітлерівські вбивці ліквідували в листопаді 1941 року рівненське гетто. Вашу адресу я отримав через адресне бюро управління внутрішніх справ Рівненської області і хочу зав'язати з Вами листування, щоб мати можливість на «старості років» віддячити за те, що не має ціни — за врятоване життя.

Я прочитав про героїчну смерть Вашої матері і всі ці роки думав про Вас, але не смів нав'язувати з Вами контакту поштою. Лише зараз в епоху гласності, я думаю, що Вам можна і вже дозволяється не лише листування з зарубіжними країнами, а й думати про те, щоб післати Вам виклик до нас у гості...»

Такого задушевного, написаного від щирого серця листа надіслав дочці — малолітній рятівниці Вірі Грибановій (Кулаківській) Єфраїм Фішман з Ізраїльського міста Рамат-Ган. Кулаківська Антоніна Василівна — мати десятирічної Віри і ще

меншої Наді, ризикуючи своїм власним і ще не розквітлим життям двох малолітніх дітей, незважаючи ні на що, рятувала євреїв, росіян, поляків, яким загрожувала неминуча смерть від фашистських загарбників.

Народилася Антоніна Кулаківська в 1913 році в м. Рівне, в незаможній сім'ї, яка важкою працею при польському режимі

Антоніна Кулаківська (в центрі).

заробляла на прожиття. В 1938 році з Дубровиці в Рівне приїхав Фішман зі своїм братом і сестрою Рівою. Він поступив на навчання у польську гімназію, яка за часів радянської влади була перетворена в учительський інститут.

Недалеко від гімназії, по вулиці Млинівській проживала сім'я Кулаківських — мати і дві малолітні дочки. Вона й надала у своєму домі куток для проживання Єфраїму Фішману, за що юний гімназист вчив дочок грамоти — читати й писати, оскільки в Кулаківській не було матеріальних засобів для оплати за навчання своїх дітей у тодішній платній школі.

Так зав'язалася на довгі роки тісна братня дружба між сім'ями Фішманів і Кулаківських, яка через гори й моря про-

довжується до наших днів; дружба, яка загартувалась у горнилі минулої війни і фашистського геноциду, витримала випробування стражданнями, муками й смертю, поневіряннями і бідуваннями малолітніх дітей в час фашистської окупації України.

Дочка Кулаківської Віра Грибанова (Кулаківська).

Коли в місті почалося масове знищення єврейського населення, Антоніна Василівна без вагань, як милосердна людина, незважаючи на небезпесу своїй сім'ї, на те, що вона проживала в центрі міста, сховала в комірчині свого дому Єфраїма і його сестру Ріву. Малолітні діти Антоніни, зокрема старша Віра, допомагали своїй матері у рятівництві Фішманів; подавали їм їсти, забирали тарілки, приносили воду, під час відсутності матері турбувалися про те, щоб ніхто не дізнався, що у них переховуються переслідувані німцями євреї...

Через деякий час Антоніна Василівна зуміла з допомогою надійних людей зробити для Єфраїма паспорт на ім'я друга своєї сім'ї, поляка Болеслава Ізлоського і він вийшов з укриття в їх домі, включився в підпільну роботу по врятуванню радянських полонених. У цю роботу разом з ним включилась і Антоніна Василівна, яка час від часу допомагала переправляти військовополонених у ліс в партизанські загони.

Про це дізналися фашисти, і після бою з розвідниками, які були у домі, заарештували її разом з малолітніми дітьми. Вірі і Надії вдалося чудом врятуватися, а матір — Антоніну Василівну — після жорстокого катування і нелюдських тортур у рівненській в'язниці фашисти розстріляли в грудні 1943 року.

Єфраїм Фішман разом із звільненими з табору військовополоненими влився у партизанський загін за межами міста, у якому перебував до кінця війни, допомагав громити фашистів на українській землі. Йому не було відомо, що сталося з його рятівницею — Антоніною, з її дітьми.

Тим часом діти Антоніни Василівни залишилися круглими сиротами. Зазнавши великого горя — втрати рідної матері, поневірянн і злигоднів, вони знайшли притулок у добрих людей, виховувалися в чужих сім'ях. Важке сирітство, поневірянн, голод і холод призвели до смерті молодшої із дівчаток Наді. Віра залишилася одна-однісінька серед чужих, але сердечних людей.

Після війни, в 1947 році, записавшись у добровольці Єфраїм Фішман виїхав у Палестину здобувати для себе і для свого народу Батьківщину його предків. Зв'язок з родиною Кулаківських перервався на довгі роки. Лише в кінці 60-х років Єфраїм дізнався, що Антоніна Кулаківська була вбита фашистськими окупантами в рівненській тюрмі, а Віра, його малолітня рятівниця, залишилася самотньою. І він налагодив з нею зв'язок.

Сім'я Кулаківської ціною життя матері, ціною поневірянн і незгод малолітніх дітей під час фашистської окупації України, врятувала від смерті майбутнього бійця-добровольця за честь і волю Держави Ізраїль, зберегла для цієї держави вченого, викладача університету.

У листі від 18 грудня 1989 року Єфраїм повідомив Віру, що він уже пенсіонер, що йому виповнилося 67 років, але, незважаючи на вік і хворобу серця, він продовжує працювати в університеті, займається перекладами з єврейської на російську мову, що його дружина також працює викладачем університету. Ще він з радістю і гордістю писав, що у нього хороша сім'я — дві дочки: старша працює вчителькою і має трое дітей, а в молодшої четверо дітей. У нього, отже, всього сім внуків. Живуть всі вони дружно.

Як людина, котра пережила страхіття фашистської окупації в Україні, Є.Фішман зазначає в листі й те, що повністю усвідомлює її тяжкий стан після жакливої смерті матері, дочасної смерті молодшої сестрички, а тому, коли його сім'я сходиться біля святкового стола 5-го жовтня — в день народження Віри, його маленької рятівниці, то вони урочисто відзначають цей вечір і почувають себе разом з нею. І хоча їх розлучають тисячі й тисячі кілометрів, вони піднімають тост за її здоров'я, за щастя, а разом з тим за мир і дружбу в усьому світі.

У своєму листі Єфраїм Фішман зазначає, що він зобов'язаний її сім'ї всім: «Я зобов'язаний, — пише він, — своїм життям, життям своїх дочок, життям семи внучок і внуків». А тому просить у «Картці врятованого», посланій в Яд Вашем, присвоїти звання «Праведника народів світу» посмертно А. В. Кулаківській, а Віру запрошує до себе в Ізраїль почесним гостем.

К. КИДРАТ

МОЛИТВА ВРЯТУВАЛА ВІД СМЕРТІ

Переді мною пожухлі від часу листи Олександра Фельдмана, надіслані своїй рятівниці з Калуги. Через 30 років військовослужбовець О. Фельдман, який був врятований в дитинстві сім'єю Казіловських від фашистського геноциду в селі Миротин Здолбунівського району, не забуває дорогих йому людей. Бо був не лише врятований, а й вихований до зрілого віку в цій милосердній сім'ї, отримав освіту і був у ній як рідний син.

Сім'я Казіловських тоді складалась з 4-ох чоловік: батька Володимира Володимировича, матері Емілії Анастасівни, сина Володимира і дочки Емілії. Володіючи власним млином у селі Новокраїв Острозького району і великим масивом землі в селі Миротин Здолбунівського, Казіловський, як віруючий християнин, виділив без-

платно під будівництво будинку для ЄХБ десятину власної землі, чим завоював глибокі симпатії і повагу серед населення.

«Я пережив найважчі години в моєму житті, — згадує в одному з листів до Емілії Дедик (Казіловської) О.Фельдман, — і вони зв'язані в Вами і Вашими дорогими мені батьками, завдяки яким я залишився живим, за що велике спасибі. Ви не можете уявити собі, як я плакав, коли побачив через десятки років те, що сталося з Вашою садибою в Миротині... Але я радий, що Ви живі і здорові. У мене все гаразд: хороша сім'я, дві дочки Галя і Таня, зять Саша, внук Юра. Живемо непогано. Все у нас є, нічого не бракує. Зять і Галя

Володимир Володимирович Казіловський – 1946 рік.

закінчують інститут ім. Баумана. Я збираюсь вийти на пенсію...».

В іншому листі Фельдман повідомляє пані Емілію, що після смерті його рідних і близьких їх дім став для нього рідним. «У мене ближчих, ніж Ваша сім'я, нікого не було. І зараз, коли

хто-небудь питає мене, чи у мене хтось залишився з рідних, то я повідомляю, що є Казіловські»...

Врятований О. Фельдман нині вже дідусь. У нього хороша сім'я, живе непогано. А всього цього могло б не бути, якби не зустрілась на його життєвій дорозі добра християнська сім'я. А було це так. Фашисти оточили село Новокраїв Острозького району. Почалось повальне «полювання» і безжалісне вбивство єврейського населення. Майже вся сім'я Фельдманів була

Син Казіловського Володимир — 1942 рік.

розстріляна на місці. Дев'ятирічному Саші чудом вдалося втекти від фашистів, і він сховався в млині Казіловських, який був напроти дому його батьків. Виявивши увечері малолітнього Сашу в ковші для зерна, син Казіловського Володимир привіз його до своєї садиби в селі Миротин. Треба сказати, що в Казіловських, а також у Новокраївському млині в різний час нелегально і напівлегально пересховувалося майже 20 євреїв.

На сина Казіловських і дочку Емілію, якій в той час виповнився 21 рік, лягав основний тягар переховування євреїв: харчування, лікування, прання білизни. Їх оселю селяни часом називали між собою «Палестиною».

Час від часу фашисти і поліцаї розшукували євреїв у навколишніх селах. Навідалися вони і до Казіловських, бо хтось наспівав, що у них переховуються євреї. Фашисти поставили під

стіну всю родину Емілії, наставили в груди зброю, а старший офіцер заявив: якщо вони не скажуть, де переховуються євреї, то всі будуть розстріляні.

Саме в той час на горнищі дому, у криївці, ховалося шість євреїв. «Це була страшна хвилина. І зараз, як згадаю, мороз іде по тілу», — розповідає зі сльозами на очах пані Емілія. Тоді вона подумки готувалася уже до смерті. В смертельну хвилину, під прицілом пістолетів, вона стала на коліна і, знаючи німецьку мову, промовила вголос «Майн Гот». Склавши молитовно руки, почала моли-

тися. Щось людське заворушилося в душах фашистів, дула пістолетів без команди опустилися...

Серед врятованих, які ховалися в їх родині, крім О. Фельдмана, були також Маріан Перла, Єва Опенгейм, Геня Вальдман, яка у своєму листі пише, що в цій сім'ї рахувалася їх дочкою, Інна Баківська, Сава Мукумбаєв (втік з полону) й інші. Нині вони проживають в Ізраїлі, США, Канаді, інших країнах світу і їх ще треба розшукати. Прізвища багатьох з них, з плином часу, пані Емілія призабула. Адаже з того часу минуло 50 років.

Родина Казіловських, як милосердна християнська сім'я, рятувала не лише євреїв. Під час повітряного бою, що точився в околицях Миротина, з палаючого літака вистрибнув поранений пілот Олександр Попков, росіянин за національністю. Казіловські не лише сховали його, а й вилікували. Видужавши, О. Попков покинув милосердну родину рятувальників, щоб не наражати її на небезпеку.

Після остаточного видужання О. Попков з допомогою тих же Казіловських влаштувався в Здолбуніві на залізниці, брав участь у підпільній роботі проти фашистів. Гітлерівці його заарештували і розстріляли. А Володимир Казіловський, який рятував від смерті євреїв і пілота, також був підступно убитий фашистськими опричниками. Пам'ять про нього збережеться у вдячних людей.

Варто підкреслити, що факт врятування пілота О. Попкова висвітлений не лише в місцевих газетах, а й у ряді літературно-мемуарних матеріалів колишнього Союзу. А про те, що Казіловські врятували під час війни майже 20 євреїв, немає поки що жодної згадки. Незважаючи на розрекламованій у тодішній пресі соціалістичний інтернаціоналізм, дружбу між народами і національностями, цей факт яскраво свідчить про тенденційність і односторонність підходу до історичних подій. Зараз, у вільній Україні, маємо змогу виправити цю історичну несправедливість: сказати суцільну правду про рятувальництво в Україні, спростувати уяву про наш народ як про антисемітів, християни-українці, незважаючи на національність, віросповідання, соціальний стан, рятували всіх людей, які потребували допомоги у годину смертельної небезпеки. Це і є інтернаціоналізм, дружба народів, самопошва, християнське милосердя в дії, а не на словах.

К. Кіндрат

З ЧУЖИМ ІМЕНЕМ

«Мир вам та ласка від Господа хай буде з вами, дорогі наші Соня, Володя, діти та внуки», — так починаються десятки листів,

які отримус від Торон (Чижевської-Кіршенберг) Лєни Гедаліівни її названий брат Володимир Стебельський з дружиною Анастасією, які мешкають у Рівному. Пише ці задушевні листи врятована від фашистського геноциду єврейська жінка, яка народилася у Варшаві, а жила і виховувалася до зрілого віку в українській сім'ї Стебельських. Тепер вона з чоловіком мешкає в ізраїльському місті Нєшер (Хайфі).

Яким же чином тоді ще восьмирічна дівчинка Лєна (Ніна), що народилася в єврейській сім'ї у Варшаві, опинилася в українському місті?

Напавши на сусідню Польщу, фашистська Німеччина розв'язала найбільшу в історії людства світову війну. Втікаючи від фашистської навали, потекли дорогами нескінченні валки з біженцями на схід. Йшли родинами й поодинокі. Залишивши дружину і двох малолітніх дітей в окупованій Варшаві, подався разом з біженцями на схід й Гедалей Мойшевич Кіршенберг.

Йому вдалось досягти кордонів Радянського Союзу і залишитися живим. Проживав деякий час в СРСР. Після закінчення війни повернувся в Польщу.

Тим часом дружина Кіршенберга з двома малолітніми дітьми залишилася у Варшаві. Сім'я потрапила в гетто і була приречена на неминучу загибель. Коли фашисти розпочали масове знищення євреїв, у гетто розпочалося стихійне повстання приречених. Восьмирічній дочці Кіршенбергів вдалось втекти з цього пекла. Після довгих поневірянь (не пам'ятає навіть, яким чином) опинилася в м. Холмі Люблінського воєводства. Голодна, перелякана, знесилена, байдужа до всього, що діється на світі, стояла вона на одній з вулиць чужого для неї міста.

Та знайшлася милосердна християнська душа в особі віруючої жінки Іванової. Вона взяла дівча за руку і повела до свого дому. Нагодувала, обмила, поклала спати. Дівчинка назвала себе Ніною, а під цим ім'ям жила аж до 1968 року. Не маючи змоги переховувати дівчинку в місті, Іванова повела її в недалеке село Рубку, в якому жили «Брати во Христі» — Стебельські. Сім'я Стебельських пережила тоді велику родинну трагедію: неבлаганна смерть забрала трьох дітей — двох дочок і сина. Залишився живим найменший син Володимир. Мати Оксана і батько Петро Данилович Стебельські сказали: «Бог послав нашому сину сестричку», отож прийняли у свою сім'ю Ніну як рідну дочку. А щоб сховати єврейське походження дівчинки, Петро Данилович зробив для неї у священника свідоцтво про народження на ім'я Ніни Степанівни Чижевської.

Закінчилася війна. Та не закінчилися страждання і випробування родини Стебельських. Сім'ю спіткало нове лихо, пов'язане із сталінським перекресом кордону між Україною і Польщею, — насильне переселення українців у тодішню Українську РСР.

Володимир Петрович Стебельський; Лена Торон (Чижевська-Кіршенберг) за лотком біля універмагу (в центрі).

Зігнані з прадідівського місця, Стебельські опинилися в 1945 році в Костополі, а згодом переїхали в село Новоставці Гошанського району, де й збудувалися. Ніна, як рідна дочка, допомагала по господарству, навчалась з сином Володимиром — названим братом у місцевій семірічці. Закінчивши її, вона поступила в Рівненський кооперативний технікум і по закінченні працювала в торгівлі.

У 1966 році Стебельські поїхали відвідати рідних у Польщу. Взяли з собою і прийомну дочку Ніну. Саме тоді Ніна звернулася в одну із польських газет з об'явою про те, що розшукує

своїх рідних. До об'яви приклала дитячу фотографію, яка зберіглася в неї. І ось щастя — цю фотографію побачив батько Ніни, який повернувся після війни у Варшаву і також розшукував свою сім'ю. По фотографії він упізнав рідну дочку.

У травні наступного року Кіршенберг приїхав до Стебельських у село Новоставці і остаточно переконався, що Ніна Чижевська — то його рідна дочка на ім'я Лєна. Невдовзі це було підтвержено й документально. Ось так під чужим іменем Лєна Кіршенберг прожила 27 років.

Наприкінці шістдесятих Лєна Кіршенберг виїхала у Варшаву, а звідти з рідним батьком переселилась в Ізраїль, де вийшла заміж за Станіслава Торона і носить його прізвище. Це вже третє прізвище в її житті.

У численних листах до рідних на Рівненщину, які врятували її життя, Ніна-Лєна пише, що ніколи не забуде їх. Кожного разу вона просить передати рівненській громаді євангельських християн-баптистів вітання. Шкодує, що в Ізраїлі немає такого духовного спілкування з віруючими, як це мало місце в Рівному.

У документах, які Ніна Торон-Чижевська (Кіршенберг) оформила через асоціацію милосердя християн-рятівників у Рівному і товариство єврейської культури в Кисві та направила в Єрусалимський інститут «Яд Вашем», вона просить, щоб сім'ю Стебельських — батька, матір і сина, її названого брата, зарахували в число рятівників, присвоїли їм звання «Праведника народів світу».

К. КИНДРАТ

ДОБРО НЕ ЗАБУВАЄТЬСЯ...

У світі так повелося, що поряд існує добро і зло, світло і темрява, що одні будують, а інші руйнують, одні вбивають, а інші рятують. Темні сили викликають горе і сльози, світлі — радість і посмішку. Сили ці завжди перебувають у стані протиробства. В цьому змаганні добрі сили, як правило, пермагають сили зла і рухають людство вперед, до прогресу, оновлення. Про це свідчить вся історія людства від Адама і до наших днів.

Друга світова війна, яка була розв'язана німецьким фашизмом і яка прокотилася вогненним вихором по земній кулі, призвела до великого переселення народів і народностей, сімей і поодиноких людей. Після укладення зловісного пакту про «ненапад» між гітлерівською Німеччиною і СРСР обидві тоталітарні держави почали явно і потай готуватися до воєнного змагання за світове панування. І першою ареною їх дії стали терени Західної України,

які, за замислом Сталіна, стали свосрідним буфером проти гітлерівської Німеччини. Гітлерівці окупували Польщу, а сталіністи західні землі України...

Вже на початку 1940 року енкавдисти вивозили з західного регіону України з товарняках в далекій Сибір «ненадійних» українців і представників інших народів в Україні, кидаючи їх в ГУ-ЛАГи і тюрми; Гітлер, у свою чергу, за згодою Сталіна з далеким

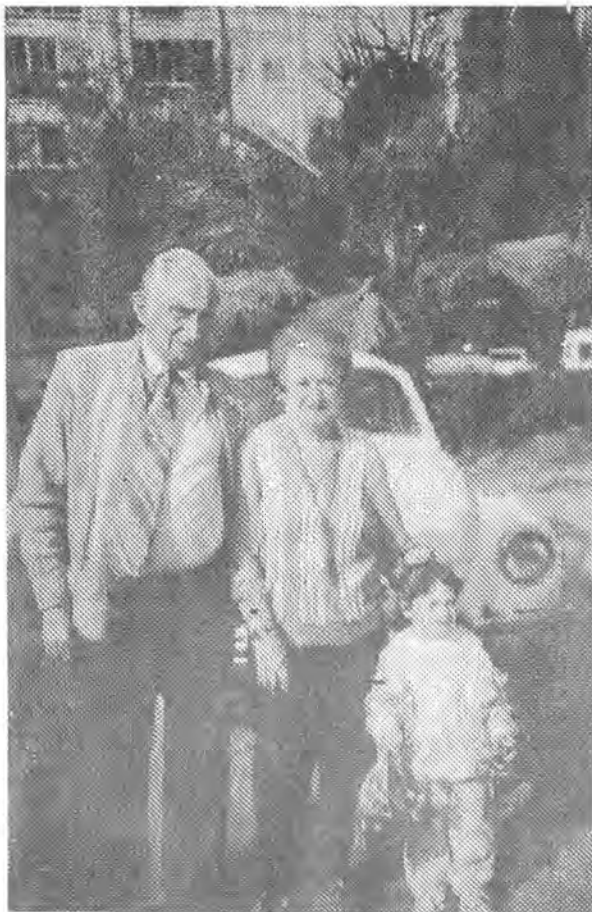
Степан Гуменик з дружиною Олександрою.

прицілом щодо СРСР вивозив у рейх своїх співвітчизників. Забирали ті і ті свої добрі домовки, свос нажите чесною працею майно, покидали могили своїх рідних та близьких, культові споруди на рідних для них землях.

Руйнуючи матеріальні, культурні й духовні надбання людства, вбиваючи душу і тіло, проливаючи море крові і сліз, темні сили в особленні фашизму не змогли досягти своїх загарбницьких цілей ні в СРСР, ні у світі. Не змогли, бо їм протистояли могутні сили прогресу, демократії, духовності, самопожертви. Мільйони людей в усьому світі, в тому числі й в Україні, незважаючи на небачений терор, силою зброї і силою милосердя рятували невинні жертви від фашистського розбою. Темні сили фашизму були подолані, світлі сили, зазнавши великих жертв, перемогли.

Коли на наших очах, як глиняний колос, розвалився «союз нерозривний», Україна, як й інші держави комінперії, здобула свою

незалежність і свободу. Багато людей інших національностей, які мали своє українське коріння — поляки, чехи, німці, євреї, котрі вціліли завдяки українським милосердним і одинам від фашистського геноциду, мріяли побувати після війни на рідних землях.

Натан Шулман з дружиною і внучкою.

Люди, врятовані українцями від фашистів, хто в листуванні, а хто особисто при зустрічах сердечно дякують своїм рятівникам за самопосвяту. У листах вони пишуть, що добро ніколи не забувається і дякують за те, чому немає ціни — за врятоване життя.

У 1993 році на батьківщині своїх предків, які загинули від рук фашистського ката в Тучині, побувала чудом врятована Лео Ведро з далекого заокеанського міста Калгарі. Вона відшукала місце загибелі своїх батьків і на власні кошти

побудувала їм пам'ятник, який був відкритий у серпні 1993 року.

В цьому ж році в колишній Тучинській район приїздила група німців, батьки яких жили колись на цих благодатних землях, а зараз проживають у Канаді і США. Серед них був і Говард Крушл, який також, як і Лео Ведро, приїхав із канадського міста

Калгарі. Ми зустрілися з ним в обласному архіві, вдруге — в готелі. Говард Крушел з довосною німецькою картою у руках шукав місця проживання своїх предків — великої родини Крушелів, хотів встановити дерево свого родоводу.

Ось так тісно переплелися після десяти років на тучинській землі стежки-дороги представників трьох народів — канадських німців, євреїв, яким вдалося врятуватися від фашистського геноциду й українців, які дружили і з тими, і з іншими, рятували євреїв від рук гітлерівців.

Та все ж чи не найбільше приїздять з далекого зарубіжжя євреї і їхні діти, яким вдалося з допомогою місцевих жителів врятуватися від геноциду, щоб подякувати своїм рятувникам і вклонитися тисячам невинно загиблих, серед них рідним і близьким людям, що покояться на українській землі.

У таку дорогу збирається колишній житель Тучина, а нині комерсант з Тель-Авіва Натан Шульман, якого врятувала в молоді роки милосердна українська родина (батьки і рідні були вбиті фашистами).

Біля села Воронів, розташованого недалеко від Тучина, на хуторі жив з діда-прадіда український трудівник-хлібороб Степан Андрійович Гуменюк. Мав він власне господарство, вирощував хліб і худобу. Склалися у нього добрі і ділові зв'язки з тучинським купцем Шульманом — закупівельником худоби, птиці, зерна.

В час окупації, коли фашисти почали знищувати тучинських євреїв, сину купця Шульмана Натану і дружині його брата Кейлі вдалося втекти під час розбійницької гітлерівської акції, у якій загинули його рідні. Деякий час Натан і Кейла ховалися у навколишніх лісах і полях. Але прийшла холодна дощова осінь, а за нею — зима. Дожуляв голод і холод. Отож вирішили шукати порятунку в місцевих жителів-українців. У один з вечорів, виснажені і знедолені, вони з'явилися в садибі Степана Гуменюка і, довірившись йому, попросили допомогти їм врятуватися від рук фашистських катів.

Сім'я Гуменюків складалася з п'яти чоловік: дружини Олександри, сина Олександра, двох дочок — Євгенії і Галини. Порадившись з рідними, Степан Андрійович разом з дружиною і дітьми викопали на подвір'ї криївку. Вхід до неї зробили з хатньої комори, а викопану землю виносили відрами далеко в поле і там її розсівали.

Удень Шульмани сиділи в криївці, а вночі виходили з неї. Вечеряли в хаті господаря, прогулювалися по подвір'ї, щоб подихати свіжим повітрям, допомагали, якщо була можливість, по домашньому господарству.

Настало літо. Сидіти в сирій землянці, без сонця і свіжого повітря було важко. Господарі зробили для Натана і Кейли криївку в стозі соломид, який стояв на подвір'ї. Лаз до сховку закривався кулєм соломид.

Вночі, коли все стихло, вони могли вільно виходити на подвір'я, в сад, поле обабіч хутора. Вранці господарі замаскували лаз. Так вони дочекалися приходу Радянської Армії.

Після визволення району від фашистських окупантів, подякувавши і попросившись як з рідними з милосердними господарями, Натан і Кейла пішли в райцентр Тучин.

Коли і куди вони виїхали з містечка, що з ними сталося, де вони живуть нині, Гуменюку не було відомо аж до 1990 року. Лише через 47 років Натан, який проживав в ізраїльському місті Тель-Авіві, дізнався про те, що його рятівник Степан Гуменюк і його діти проживають у Рівному. Він передав Гуменюку через посильного листа з подякою і маленьку передачу. Відтоді між сім'ями Шульманів і Гуменюків налагодився поштовий і телефонний зв'язок.

В одному з останніх листів Натан Шульман повідомляє своїм рятівникам, що йому відомо про важке становище в Україні, але він має надію, що все нормалізується. Пан Натан пише, що тепер, коли Україна стала вільною і незалежною, він має велике бажання прийхати з дружиною в Рівне до пана Гуменюка в гості, хоче побачитися з ним, поговорити, згадати про ті важкі часи, які довелося їм пережити разом у часи окупації України, побувати на місці поховання своїх рідних і близьких, а також допомогти рятівникові чим-небудь, побачити його дітей, онуків.

Ще Натан Шульман розповідає у листі, що врятована сім'єю Гуменюків Кейла проживала в США, що він надіслав їй адресу, і вона буде рада листуватися із сім'єю Гуменюків.

Зараз Степан Андрійович — стара і немічна людина. Дружина померла. Син і дочки створили свої сім'ї і живуть окремо. Але часто навідуються до нього, допомагають у його нехитрому господарстві, в прибиранні і ремонті квартири, доглядають, коли захворіє. Степан Гуменюк і його діти чекають до себе в гості врятованого ними Натана Шульмана.

К. КИДРАТ

ФАНІ — ФЕОДОСІЯ

Серед поліських лісів загубилося село Судча Зарічненського району, а поряд з ним село Млинок. У Судчі на хуторі жила сім'я Андрія Куяви, який переселився туди з Білорусії. Разом з ним

проживала його дружина Ярина, син Микола і дві дочки — Ніна та Марія. Андрій Куява був керівником і проповідником релігійної громади свангельських християн-баптистів. У сусідньому селі Млинок проживав Конон Лазарович Калюта з дружиною Марією і п'ятьма дітьми. Конон Калюта також очолював релігійну громаду свангельських християн-баптистів. Кожної суботи, а також в інші святкові дні до садиб Куяви і Калюти стікалися з навколишніх сіл і хуторів віруючі на моління.

Після того, коли фашисти розгромили сврське гетто в Старій Рафалівці і розстріляли його мешканців, групи молодих сврсів — чоловіків і жінок, які в лісі заготовляли дрова, вдалося уникнути смерті від рук фашистів. Вони розбіглися по навколишніх селах і лісах, шукали притулку в місцевих жителів. Серед них була двадцятирічна Фані Йоновна Розенфельд (зараз Бас по чоловіку). Сім'я Фані — батько, мати, три брати і дві сестри були розстріляні фашистськими окупантами.

Фані Розенфельд разом з іншими втікачами з гетто у Рафалівці блукала по навколишніх лісах. Одного разу надвечір вона, знесилена, виснажена і напівроздягнута, прибилася до садиби Андрія Куяви і попросила притулку. Порадившись із сином Миколою (такою ж віку, як і Фані), Андрій Куява, як християнин, як мисерднa людина, слідуючи біблійним заповідям, прийняв її у свою родину. А щоб ні в кого не виникло підозри і щоб Фані почувала себе вільно і невимушено, їй дали нове християнське ім'я — Феодосія (Федося). Під цим іменем вона разом з його дочками і сином працювала по господарству і в полі, брала участь у моліннях не лише в селі Судча, а й в інших навколишніх селах, де були віруючі церкви свангельських християн-баптистів і п'ятидесятників.

Час від часу, за порадою Куяви, вона ходила в сусіднє село Млинок до сім'ї Калюти і там також деякий час проживала під іменем Феодосії — як віруюча з родини Куяви. Допомогала Калюті в домашньому господарстві, вчила його дітей читати і писати, рахунку... Так Фані Розенфельд, переходячи з однієї сім'ї в

Фані Йоновна Бас (Розенфельд) в роки війни.

іншу, з однієї релігійної громади в іншу, разом з іншими свєрсьми врятувалася від фашистського геноциду під час окупації України.

«Я залишилася живою завдяки добрим людям — баптистам, котрі врятували не лише мене, а й інших свєрсь, які втекли від смерті в Старій Рафалівці, — написала в 1992 році в Рівненську асоціацію милосердя християн-рятівників «Праведники народів світу» Фані Бас з свєрського міста Пєтах Тіква. — Це Рівка Бас і Рівка Розман, Маша Драїцман, Яків і Давид Бас, Емельбаум і Шльома Сендер. Ми перходили з місця на місце тому, що через переслідування з боку фашистів було небезпечно жити в одному селі».

Фані Бас у своєму листі в асоціацію милосердя перераховує всіх рятівників-християн, які допомагали їй і її друзям уникнути смерті. Це — Андрій Куява із Судчі, Конон Калюта із села Млинки, Пилип Конюх з Мульчиць, Панасія Калюта з Тєлковичів.

Після визволення Рівненської області від фашистів Фані Бас повернулася у Рафалівку. Зі своєї родини нікого не знайшла. В 1947 році виїхала на постійне життя в Ізраїль. Вийшла заміж, виховує двох дітей і шість онуків.

Фані з дочкою і внуками.

В кінці свого листа вона пише, що зараз залишилася вдовою, що її діти і внуки знають історію її врятування від смерті і дуже вдячні всім тим, хто врятував їх маму і бабусю. Пані Фані Бас пише, що бажас всім миру у всьому світі, хоче, щоб не повторилося ніколи таке лихоліття, яке довелось їй пережити.

Згадуючи своє перебування в сім'ї Конона Калюти, Фані Бас написала в березні 1993 року його внуку Блищичу Івану Миколайовичу листа, у якому заявляє, що вона пам'ятає моління братів і сестер баптистів на їх зібраннях, що вони для неї всі дорогі і завжди з нею у її серці, що вона думає з Божою допомогою побачити їх.

Зараз пані Фані Бас клопочеться про те, щоб її рятівникам — родині Андрія Куяви і Конона Калюти було присвоєно звання «Праведника» і щоб їх імена були викарбувані в Єрусалимському музеї трагедії і катастроф Яд Вашем.

Конон Лазарович Калюта з дружиною.

К. КИДРАТ

«Я НІКОЛИ НЕ ЗАБУДУ ЦЬОГО...»

Перед нами лист, який прийшов у Рівненську асоціацію милосердя християн-рятівників України від рятівниці євреїв Параски Репстухи (Блищик) із села Великі Телковичі Володимирецького району. У листі вона розповідає про страшне воєнне лихоліття, яке їй і її родині довелося пережити. Про те, як її батько Сава Никодимович та мати Катерина Василівна, незважаючи на смертельну небезпечку, врятували від неминучої загибелі молоду єврейську дівчину Рахіль та її брата Берка.

Сава Никифорович Блищик, Параска Савівна Репстуха (Блищик).

Параска Савівна пише, що у її родині було в той час п'ятеро дітей. Старші з них розуміли, про що треба мовчати, а маленьким батько сказав, що це їх далекі родичі, у яких згоріла хата... І діти мовчали. Мовчали й сусіди, які здогадувалися про «поповнення» їх сім'ї. Параска Савівна з сумом згадує, що живою з її братів і сестер залишилася лише вона одна — безпосередній свідок цих подій і помічниця своїх батьків у рятівництві переслідуваних.

Вже після закінчення війни у їх сім'ї з'явилися молодші сестри і брати — Василина, Євгенія і Віталій, які знають про ті лиховісні часи з розповіді батьків і Параски. А ще пише П. С. Репстуха,

що зараз, на старості років, їй трудно, вона часто хворіє, потребує моральної і матеріальної підтримки...

Листи такого змісту все частіше надходять в асоціацію милосердя християн-рятівників від тих людей, які колись ризикували своїм життям в ім'я людини, а тепер потребують допомоги. Трапився парадокс. Євреї, які були в гетто, отримують не лише моральну й матеріальну допомогу від уряду України як учасники війни, від держави Ізраїль, а й матеріальну допомогу від Німецької Федеративної Республіки. Рятівники ж євреїв, які допомагали нещасним уникнути смерті в гетто, ціною власного життя переховували їх, годували, доглядали, забуті Богом і людьми...

У поліському селі Великі Телковичі, звідки родом і де живе Параска Савівна Репетуша, разом з українцями, поляками мешкали євреї. Всі жили дружно і в злагоді, допомагали один одному в разі потреби, ходили в гості, відзначали урочисті сімейні події — дні народження, хрестини, весілля і т.д. Поруч з родиною Параски Репетуши-Блищик жила єврейська сім'я Зальцманів, у якої був промтоварний магазин. Зальцмани не один раз допомагали своїм сусідам у їх труднощах. Допомагали вони й родині Репетуши.

А потім прийшла чорна ніч фашистської окупації. Використовуючи імперське гасло «розділяй і владарюй», гітлерівці розпалювали міжнаціональну ворожнечу між жителями України — українцями, поляками, росіянами, нацьковували представників одної національності на інших, а євреїв, вважаючи за нижчу расу, безпощадно, до коліна знищували фізично. Як диких тварин, з допомогою облав виловлювали їх по селах і містах, зводили в одне місце — гетто для знущання, приниження гідності, морально-психологічного пригнічення. Відтак нещадно знищували.

Коли кати в людській подобі і їх поплічники нагрянули у Великі Телковичі, щоб вивести місцевих євреїв у Володимирецьке гетто, Рахіль і її брату Берку вдалось утекти з рук убивць. Батьків же й інших членів родини нелюди схопили і розстріляли в 1942 році у Володимирці.

Блукаючи по лісах, доведені до відчаю, Рахіль з братом прийшли вночі до своїх сусідів — родини Блищиків і попросили притулку, щоб врятуватися від неминучої смерті. Милосердна сім'я Блищиків, з якою дружили Зальцмани, не кинула їх у біді. У погожі дні Рахіль і Берко з її допомогою переховувалися у зарослях верболозу за річкою, ночували в копицях. У холодні осінні й зимові дні їх забирали додому: переховували на горіщі, в хаті, накривали соломкою в клуні. Коли Рахіль перебувала в хаті, згадус Параска Савівна, то займалась рукоділлям: в'язала щось, шила одягу. Було, що хтось з чужих несподівано або ненароком заходив у хату, і тоді її замотували у кожух...

Під час рейду партизанів син Зальцманів — Бєрко влився в партизанський загін, брав участь у бойових діях проти фашистів і героїчно поклав голову на вівтар свободи українського народу. Рахіль після розгрому фашистів виїхала в Ізраїль, поселилась у Хайфі, вийшла заміж, створила свою сім'ю...

Минуло 50 років з того буремного воєнного часу. Україна стала вільною і незалежною державою. Рахіль Зальцман, Ядушвілі по чоловіку, почала розшукувати своїх рятівників. написала лист у Великотелковицьку сільську Раду, щоб дізнатися, де тепер її рятівники — сім'я Блищиків. Довідавшись, де вони, передала їм при нагоді подарунок, лист. Відтоді вони й листуються — рятівниця і врятована.

В одному з листів до Параски Савини Рахіль Ядушвілі щиро дякує за врятоване життя і пише: «Я ніколи не забуду цього, не забуду вашу сім'ю й інших, які врятували нас у цей важкий час». А ще вона шкодує, що немає вже серед живих батька Параски — пана Савки, який був би дуже радий дізнатися про те, що Рахіль жива. Тим більше, що окрім неї з її родини ніхто не розминувся зі смертю в роки війни.

Зараз Рахіль Ядушвілі (Зальцман) добивається того, щоб батькам Параски Савини і їй самій було присвоєно звання «Праведника народів світу».

Рахіль Ядушвілі з чоловіком.

ШЕВЦІ З ТУЧИНА

Невеликий хутір загубився в улоговині серед полів біля села Мошон Гошанського (колишнього Тучинського) району. Жила в ньому багатодітна сім'я Потапчуків: батько, мати і вісім — від малого до великого — діточок. Найстаршій дочці Анні виповнилося 16 років, а найменшій дитині — один рік. Мали Потапчуки своє чимале господарство — 7 десятин землі. Було над чим працювати і батькам, і дітям, яких залучали до роботи в полі з малих років. Анна вправно запрягала коней у віз, плуг, допомагала батькам у польових роботах — оранці, жнивах, скиртуванні тощо.

Вирощувала сім'я хліб, худобу, птицю. Мала зв'язки з багатьма купцями та ремісниками Тучина, Межиріч. Треба було не лише продати вирощену продукцію, а й придбати для діточок одяжину, пошити взуття, купити сільськогосподарський реманент. В господарстві, після забиття тварин, була шкіра, яку треба було виправити, а потім пошити з неї взуття для дітей і дорослих — чоботи, червики. В той час селяни, як правило, шили, а не купували готове взуття, яке було їм не по кишені.

У Тучині жили вмілі на всі руки єврейські майстри — кравці, шевці, бляхарі, столярі. Родина Потапчуків шила взуття для своєї багатодітної сім'ї у шевців Сігалів, які славилися своєю майстерністю...

Але в життя несподівано увірвалася війна. Докотилася вона й до Тучина, де з'явилися німецько-фашистські окупанти, які зразу почали знущатися і нищити єврейське населення, загнане в гетто. Багато євреїв зуміло вирватися з хижих лап окупантів. Вони шукали притулку і порятунку у селян навколишніх сіл.

Одного літнього дня 1943 року до родини Потапчуків прибилися три євреї з Тучина — два брати Сігали — Бсюмен і Зейдсель, Іцик Срулевич, а також Шльома, який уникнув смерті від рук фашистів у Межирічах. Вони знайшли притулок у цій милосердній родині громади євангельських християн-баптистів. Спочатку Потапчуки переховували їх у клуні, хліві, у соломі, а з настанням холоду в криївках, які були зроблені у коморі, а також льосі, де зберігалася картопля. Крім них, до оселі час від часу заходили й інші євреї, які перебували по декілька днів. Анні і її матері запам'яталися імена Хаїма, Шльома, Лейби, Рахміля, Дуні, Рівки. Побувавши в гостинних господарів, вони йшли далі, бо в Потапчуків не було можливості всіх їх рятувати.

Село с село. Все на видноті. Хтось щось запримітив. І ось одного разу приїхали фашисти з поліцейями. Перерили всю солому, облазили горище, будівлі...

Розповідас Анна Боровець (найстарша дочка Потапчуків): «Тоді вони накинулися на матір, повели її в клуню, у хлів, комору

і всюди кричали: «Ну, показуй, де ховаш свреїв!» Всі ми, діти, плакали, кричали, говорили, що у нас немає свреїв... Тоді німецькі поліцаї, які приїхали верхи на конях, схопили мене за

волосся і поволокли за клуню. Фашист кричав: «Скажи, де ховаються юди! Не скажеш, буду стріляти!» Я плакала, христілась, говорила, що у нас нікого з свреїв немає. Тоді один з них зліз з коня, взяв поліно, яке лежало поруч, і з усієї сили вдарив мене по голові. Я впала, знепритомніла, мене залило кров'ю. Я не пам'ятала, як мене, неспритому, занесли в кімнату, відходили... А шрам від того удару залишився у мене і по цей день».

Вона знімає хустку і показує той фашистський знак, відмітку на її тілі, яка залишилася у неї на все життя як пам'ять про ті лиховісні часи.

Особливо було важко Анні у зимовий період. «Я була найстаршою дочкою у сім'ї. — продовжує розповідь Анна Петрівна. — Треба було допомагати матері готувати їжу, годувати, виносити горшки, обпіратися чотирьох дорослих мужчин, та ще ховатись, щоб ніхто не побачив, звідки у нас взялось стільки білизни з дорослих, коли в сім'ї самі малі діти. На вулиці мороз, а мені доводилось йти далеко за хутір до ставка, щоб виполоскати білизну. Клянуть руки, мерзнуть ноги, на очах сльози... А потім сушка. Легко було догадатися по випраній білизні, що у нас хтось переховується. Натерпілась з мамою страху, аж тепер моторошно, коли згадаю про ті часи...»

Крім свреїв, у родині Потапчуків перебували по декілька днів солдати, які виходили з оточення або втекли з таборів для поло-

Родина Потапчуків — в другому ряду справа Анна — 1943 рік.

нених. Уникаючи битих доріг, вони йшли полями і лісами, бо в села заходити боялися, і хутір для них хоч на декілька днів був пристановищем. А один з них — узбек Худай Мамур Назарович, прожив на хуторі більше року, допомагав їм у хазяйстві. «Ми йому говоримо, — додас старенька 80-річна мати Анни Устиня Опанасівна, — йди вже додому, а він складе руки на грудях і каже: «Мамо Устя, куди ж я піду від вас? Не виганяйте мене, прошу вас!» І так він був у нас до того часу, коли край був визволений від фашистів».

Анна Петрівна дізналася, що Мамур Худай залишився живим, працював на Ташкентській головношті, а зараз на пенсії. Тому вона налагоджує з ним зв'язок, чекає від нього лист.

Незважаючи на труднощі, ризик життям цілої родини, побої, постійні переживання, переховувани в родині Потапчуків свреї залишилися живими. «На смерть ми нікого не віддали, — каже побожна матір Устиня Опанасівна. — Бог уберіг нас і інших, хто був у нас. Дав Бог, і німця вигнали з нашого краю. У 1944 році, в кінці літа, попросалися з нами наші страждальці. Прощаючись з нами, дякували нам і Богу за збережене їм життя».

Анна Петрівна всіх чотирьох супроводжувала зі свого дому до міста. Першого проводила польовими дорогами у Межирічі Шльому, а другого за ним Іцка Срулевича — в Тучин.

Тільки-но пройшов вогненний смерч по тучинській землі. По лісах і полях вешталися недобиті фашисти і поліцаї. Було неспокійно і тривожно. Війна ще не закінчилася, і хто знав, як воно обернеться. «Проводячи Шльому у Межирічі, — говорить пані Анна, — я йшла польовою дорогою, а Шльома позаду мене узбіччям дороги біля жита, пшениці. Якщо хтось ішов назустріч, я давала знати, і Шльома ховався у житах...»

Інакше відбулися проводи братів Сігалів — Бєюмена і Зейделя в Гошу. Заховала вона їх на возі з соломною, запрягла коней і повезла разом з мамою в Гошанській райвійськкомат, де вони стали на облік. У Тучин побоюлася везти, бо там її знали, вона не хотіла наражатися на небезпеку, щоб не дізналися, що їх сім'я переховувала свреїв. Всяке могло бути.

Уже в наші дні після численних перевірок в облвійськкоматі видали Анні Боровцеві довідку про те, що (цитую) «Факт врятування від смерті сім'ї свреїв Сігалів — Бєюмена та Зейделя під

Анна Петрівна Боровець (Потапчук) — 1943 рік.

час фашистської окупації підтверджую. Бєюмен та Зейдєль знаходились на обліку в Гошанському райвійськкоматі».

Факт врятування чотирьох євреїв сім'єю Потапчуків підтверджений також трьома свідками — Гумєнюком Степаном Андрійовичем, який врятував єврея Натана Шульмана, що проживав в Тель-Авіві, Тхорук Надією Наумівною і Шавлінською Євгенією Лукашівною.

Закінчилася війна. Родину Потапчуків змусили стати членами колгоспу. Десь у 1950 році в село Мощон приїхав відвідати своїх рятівників Бєюмен Сігал, який проживав у Донській області. Він повідомив, що його брат Зейдєль був мобілізований восени 1944 року в армію і десь на війні загинув. Осінню того ж року Потапчуки переїхали на постійне проживання в місто Рівне. Зв'язки з Сігалом перервалися... У 1965 році Анна Петрівна дізналася, що ще один врятований нею єврей Шльома виїхав в Ізраїль і проживав в Тель-Авіві, але листів від нього вона не отримувала.

Про рятівництво євреїв сім'єю Потапчуків залишився в Анни Петрівни на голові «пам'ятний знак» від фашистської руки.

К. КИДРАТ ЕТЕЛЬ, ЯКУ ВРЯТУВАЛИ КУБІШТИ

Чеська сім'я Йосифа Кубішти з п'яти чоловік — батько, мати, двоє синів і дочка — як маленький острівець серед українського моря. Була вона єдиною чеською сім'єю, яка проживала в Житині недалеко від обласного центру. Поруч з їхніми обійстями притулилася хатина єврейської сім'ї Фінкельгусів — батька, матері і двох дочок. Сім'я ця тримала невеличку крамницю. Як бувало між добрими сусідами, жили ці сім'ї у великій дружбі між собою. За порядність і працелюбність, чуйність і привітність користувалися пошаною серед місцевих жителів-українців,

Йосиф Кубішта

тому не почували себе пришльцями, чужими людьми серед українських родин. Жили однією великою спільнотою, допомагали і підтримували один одного у життєвих ситуаціях і буденних потребах.

Та потім насунулася чорна хмара фашистської окупації. Масове переслідування фашистами єврейського населення докотилося й до тихого і мирного українського села Житин. Рятуючись від голокосту, старша дочка з сім'ї Фінкельглюсів Гіта, якій виповнилося 20 років, присєдналася до однієї з частин Червоної Армії, стала зі зброєю в руках боронити рідну землю.

У Житині залишилася шістнадцятирічна Етель з батьками. Батькові і матері, як і багатьом євреям, судилося бути розстріляними фашистами. Етель, якій чудом пощастило уникнути смерті, одного холодного осіннього вечора постукала у двері хати Кубіштів. Переступила поріг — і втратила свідомість, впала на долівку. Милосердні Кубішти не відвернулися від горя дівчинки, без вагань дали притулок у своєму домі, хоча добре знали, що ризикують життям. До речі, тоді ж вони дали притулок і пораненому червоноармійцю росіянину Степану Попову.

Але повернемося до Етелі. Щоб надійно заховати її від небезпечного ока, брати Ростислав і Ярослав Кубішти в хаті під великою шафою для одягу викопали яму-сховок. У дні шафи вирізали отвір, який накривався щитом-кришкою. Коли все було спокійно, Етель жила в хаті, допомагала в усьому хазяйці. Коли ж приходили неспрохані гості чи здійснювалася чергова облога на молодь, яку вивозили на примусові роботи в Німеччину, Етель тривожну годину пересиджувала у кріівці під шафою, а вже вночі могла вийти на подвір'я, щоб подихати свіжим повітрям.

Сини Кубішти не мирилися з фашистськими заїдами, які, окупувавши Чехословаччину та інші країни, тепер заводили окупаційні порядки в Україні. Ростислав і Ярослав брали участь в русі Опору, допомагали партизанам і підпільникам визволяти військовополонених з таборів смерті, саботували накази гітлерівців по вивезенню з Житина хліба, худоби. Врешті-решт за участь у русі Опору Ростислав разом з іншими житинцями був схоплений фашистами і кинутий за колючий дріт концтабору, розташованого на околиці Рівного по вул. Білій. Там він знемагав майже рік — доти, доки йому на початку 1943 року не вдалося разом з іншими ув'язненими втекти. Відтоді він переховувався у підпіллі.

Коли Рівне було визволене від фашистів, обидва брати пішли добровольцями в Перший чехословацький корпус генерала Людвіка Свободи, щоб визволяти з-під п'яти окупантів не лише Україну, а й Чехословаччину. Та старшому брату Ярославу не судилося побувати на Батьківщині батьків, бачити радість великої Перемоги. Під час бомбардування Рівного, де бійці генерала Свободи завантажували бойовою технікою вагони, він загинув, смертельно поранений вибухом фашистської бомби. Зараз його останки покояться в Житині у могилі, яку доглядають і рідні, які навідуються в село з Чехії, і житинці, які досі пам'ятають Ярослава Кубішту.

Молодший брат Ростислав Кубішта у складі корпусу Людвіка Свободи пройшов з боями через західні області України, визволяв словацьку і чеську змлі від окупантів. За бойові заслуги нагороджений орденом Вітчизняної війни, а в 1989 році — ювілейною медаллю «40 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні». Удостоєний також бойових чехословацьких нагород.

Яка ж подальша доля врятованої сярєйської дівчини Етелі? За розповіддю матері Ростислава Анни Вячеславівни, коли її сини були відсутні в Житині, до неї завітала старша сестра Етелі Гіта. Рівне було щойно визволене частинами Радянської Армії. Гіта, довідавшись про те, як і ким її сестра врятована, розцілувала старших Кубіштів, а молодшу сестру забрала з собою у свою військову частину. По війні сім'я Кубіштів переселилась в Чехію, отож її невідомо, яка подальша доля врятованої Етелі.

...Ми сидимо з Ростиславом Кубіштою в останній день 1994 року у вестибюлі Рівненської обласної наукової бібліотекки. Його груди прикрашені орденами і медалями двох держав — Чехії і колишнього Союзу. Пан Ростислав показує фотографії, документи воєнного і повоєнного часу, розповідає, що приїхав в Житин вклонитися світлій пам'яті і праху рідного брата, побачитися з побратимами по перебуванню в Рівненському концтаборі, а також отримати документальне підтвердження свого перебування у таборі смерті в 1941-1942 роках.

Така ось ця історія про те, як тісно переплелися долі представників різних народів в українському селі Житині, де народився і зростав перший Президент України Леонід Кравчук.

К. КИДРАТ

ЙОГО ЧЕКАЄ ЩЕ ОДНА МЕДАЛЬ

**Матвій Іванович Курішко — 1950
ррк.**

Як найбільшу цінність — родинну реліквію бержуть у родині Матвія Курішка із Сарн книгу «Вінок безсмертя». У цій книзі описані бойові подвиги Матвія у самому пеклі війни в десантних військах: За бойові заслуги на полі бою він відзначений орденами Слави III ступеня, Вітчизняної війни II ступеня, медаллю «За відвагу».

Але це не всі його нагороди. Його чекає ще одна, поки що досі не вручена медаль, яку він заслужив у підпільній боротьбі — русі Опору.

Масмо на увазі медаль не лише за мужність, а й за людяність, милосердя, яке він разом зі своїми батьками виявив у тилу ворога, — милосердя, яке не цінувалося в тоталітарному

суспільстві колишнього Союзу: людяність, яку досі вдячно пам'ятають в Ізраїлі ті, кого він і його сім'я врятували від смерті — страхітливого голокосту.

У Сарнах, розташованих на перехресті важливих залізничних і шосейних доріг, через що місто є важливим з військової та економічної точки зору стратегічним пунктом, з давніх-давен проживали в мирі і злагоді люди різних національностей — українці, поляки, росіяни, євреї, білоруси... Коли розпочалася війна, вже на початку липня Сарни і район опинилися під фашистами. Все єврейське населення, яке проживало в селах району, одразу було виселене зі своїх домівок і відправлене в гетто Дубровиці, Сарн...

Багато євреїв, щоб уникнути долі приречених у гетто, ховалися в милосердних людей у навколишніх селах і лісах.

Серед поліських боліт, у трикутнику Сарн, Дубровиці і Клесова заховалося невеличке село Карасин. Під час війни воно входило в зону партизанського краю. Якраз тут з діда-прадіда проживала сім'я Курішків:

батько Іван Матвійович, мати Уліта Дмитрівна, сини Матвій, Микола, Пимен, дочка Ганна і дід Матвій — всього сім чоловік. Сюди, в Карасин, у час воєнного лихоліття пробиралися переслідувані євреї, шукаючи порятунку.

25 червня 1941 року, коли фашисти гнали на розстріл колону євреїв через село Бересте, вагітній Марії Крайцман вдалося вислизнути з колони і сховатися в горі одного селянина. Той селянин вночі пересів її через Горинь у сторону Карасина. Наблюкавшись у лісі, обірвана і голодна, Марія врешті-решт прибилась до обійстя

Сім'я врятованих Крайцманів — 1947 рік.

Курішків, де її переодягли в селянський одяг і переховували в клуні. Тоді вона ще не знала, що в селі Бережниці з колони євреїв, яких фашисти теж гнали на розстріл, втік її чоловік Юдка Крайцман зі старшою дочкою Гітлюю. На жаль, чоловікова мати і його менша дочка при спробі втечі були вбиті. Але Юдка з Гітлюю наприкінці серпня, після блукань по лісі, також прибули до родини Курішків.

Розповідас Матвій Іванович: «Пробули вони у нас більше тижня. Разом з батьком ми переправили їх вночі на хутір Зарєвськ,

який розташований у дрімучому лісі, під опіку мого дідуся Матвія Андрійовича. На хуторі в діда вони прожили до глибокої осені. Опісля ми персправили їх на хутір Погулянку, де знаходився партизанський загін, і вони перейшли під його захист. Але Марія Крайцман, відчуваючи, що скоро в неї будуть пологи, повернулася до нас у село Карасин, де й народила в нашій сім'ї хлопчика. Його ім'я — Айзік».

Матвій Іванович показує нам фотографію, на якій зображена врятована сім'я Крайцманів: батько Юдка, мати Марія, дочка Гітла і народжений у сім'ї Курішків син Айзік.

«Оскільки Марія Крайцман була хорошою кравчинсю жіночого і чоловічого одягу, — продовжує розповідь Матвій Іванович, — то всю сім'ю Крайцманів персправили в партизанській загін «За Батьківщину», де вона шила одяг для партизанів. Їх поселили на хуторі Дубне села Озери Висоцького (нині Дубровицького) району, де вони жили до визволення Сарн від окупантів».

Крайцмани повернулися до Курішків у село Карасин. Матвії Іванович уже не пам'ятає, як довго вони проживали в їхньому домі після визволення району від фашистів. Але з деякого часу в лісах з'явилися різні банди, розпочалися вбивства, і родина Крайцманів, щоб не наражатися на небезпеку, повернулася в Сарни, звідки виїхала в Ізраїль, де й проживає досі.

Не тільки Крайцманів врятувала від смерті родина Курішків, а й 8-річного хлопчика Турка Толю — Нафталі, сина сільського коваля. Батько Матвія Івановича, зустрів його голодного в лісі і привів додому, де Нафталі виховувався з меншими братами і сестричкою.

Матвій Іванович згадує: «Одного зимового дня 1942 року в село приїхало більше 20 фашистів і поліцаїв. Ходили по хатах. Шукали свреїв. У нашу хату зайшли чотири поліцаї і два німці з перекладачем, моїм колишнім вчителем Маркевичем. Нафталі ховався за наші спини, бо легко можна було зрозуміти, що це не член нашої сім'ї. Маркевич підійшов до мене, як до свого учня, плескав по плечу і сказав що я скоро піду в школу і буду вивчати німецьку мову. Німці спитали, чи немає у нас юдів. Ми відповіли, що немає, і вони вийшли з хати, не здійснивши обшуку».

Але ця подія стала сигналом того, що перховувати далі Нафталі у сім'ї Курішків стало небезпечно. Іван Матвійович персправив хлопчика за 12 кілометрів до свого знайомого, і тільки таким чином Нафталі залишився живим.

Багато часу сплило після війни, немало подій забулося, немало імен стерлося в пам'яті. Але Матвій Іванович добре пам'ятає, що свреїв рятували Семєн Тишковець, Микола Шкодич (загинув

на фронті), Конон Костюкович та інші милосердні люди. А ще він пам'ятає, як одного разу у їх двір прибіг з простреленою рукою зовсім голий чоловік, який втік від ями, де фашисти розстрілювали євреїв. «Це був Пайков Семен Шасвич, — згадує він. — Ми його приодягли, перев'язали рану і сховали на снігу в клуні. А коли він одужав — відправили в партизанський загін».

5 березня 1944 року був убитий батько Матвія — Курішко Іван Матвійович. Його син Матвій Іванович розповідає: «В «науку» і на пострах всього села на стіні нашої хати кров'ю убитого батька було написано: «За переховування жидів — смерть». Так не стало мого батька».

Батько Матвія Івановича, рятівник приречених, поплатився життям за мужність і християнське милосердя. А врятовані Курішками євреї живуть в Ізраїлі, пишуть листи, телефонують. Зараз Матвій Іванович чекає їх до себе в гості.

К. КИДРАТ

ЗЕМЛЯНКА У ВЛАСТІБОРІ

У районі міста Яблонськ під час окупації Чехії фашисти створили табори смерті для військовополонених і насильно вивезених робітників з усіх окупованих держав Європи. В цих таборах смерті знемагали також люди з республік колишнього Союзу — військовополонені та оstarбайтери, яких силою змусили виконувати різну роботу. Серед останніх опинився не за власною волею бухгалтер з українського міста Нікополя Костянтин Жуковський.

Змиритися з становищем фашистського раба? Ніколи! Він продумував шляхи втечі і з цією метою налагоджував зв'язки з чеськими патріотами. Врешті з допомогою місцевих партизанів йому вдалося втекти з табору смерті. Він знайшов притулок і сховок у лісі Властібора, де збиралися втікачі з таборів і чеські патріоти — борці руху Опору.

К. І. Жуковський.

Разом з чеськими побратимами Костянтин Жуковський почав організовувати партизанські загони. Їх члени нападали на фашистські табори смерті і визволяли з неволі ув'язнених там полонених і робітників, які після звільнення з лап смерті поповнювали лави підпільників і партизанів. Під керівництвом Костянтина Івановича партизанські загони об'єдналися у єдине партизанське з'єднання під назвою «Костянтин», у якому в 1944 році нараховувалося понад 5 тисяч бійців з різних держав Європи, в тому числі майже 500 жителів колишнього Радянського Союзу — українців, росіян, грузинів, євреїв, татар.

Партизанське з'єднання «Костянтин» стало грозою для фашистських загарбників, під ними у прямому розумінні слова горіла чеська земля: бійці з'єднання пускали під укіс ешелони з живою силою і військовою технікою, громилли на дорогах фашистські колони, нападали на німецькі гарнізони, визволяли з неволі ув'язнених у таборах смерті. За голову командира з'єднання К. І. Жуковського окупанти призначили велику суму грошей.

На нього влаштовували засідки, підіслали шпигунів і провокаторів... Але їх потуги були марними. — партизанське з'єднання «Костянтин» продовжувало вести бої з загарбниками аж до зустрічі з регулярними військовими частинами Радянської Армії.

Що було далі? А далі партизани з'єднання — виходці з республік колишнього Союзу. — влилися в регулярні військові частини і перейшли з боями на територію Німеччини. В акті передачі з'єднання військовій частині (польова пошта N 36595), копію якого все ще зберігає К. Жуковський, значиться: крім матеріальної частини і продовольства партизанського з'єднання «Костянтин» переданий його особовий склад. В тому числі росіян — 246, українців — 172, білорусів — 18, грузинів — 12, татар — 2, інших національностей — 46, а загалом 496 чоловік.

Під графою «інші національності», за свідченням Костянтина Івановича, значаться євреї, які були визволені партизанами з концтаборів і гетто. Тоді, в 1945 році, не прийнято було називати представників цієї національної меншини в числі бійців партизанських загонів чи бойових частин діючої армії.

З переданих у діючу армію бійців-партизан з'єднання «Костянтин» 412 становили колишні військовополонені, а 83 — ті, хто працював на підневільних роботах на заводах і фабриках. З них 35 чоловік через непосильну працю, жорстокі тортури і хвороби в таборах смерті, недоїдання, голод і холод, за станом здоров'я не були придатними до служби в армії. Це переважно були євреї, приречені на неминучу загибель, але визволені

Один з визволених з концтабору.

бійцями з'єднання з лап фашистів, їх доводилося виносити з табору на руках, годувати як малих дітей доти, доки вони могли звестися самостійно на ноги і брати участь у бойових операціях партизанського з'єднання.

Вдячні чеські друзі-побратими високо шанують подвиг командира партизанського з'єднання «Костянтин» К. І. Жуковського. У 1945 році в Чехії при відкритті пам'ятника партизанам йому вручено грамоту про присвоєння звання почесного громадянина Властібора. А 8 червня 1974 року у Властіборі була відновлена й урочисто відкрита партизанська землянка з написом «Костянтин» — та сама землянка, де перебував штаб однойменного партизанського з'єднання в час боротьби з фашистськими окупантами. Меморіальна землянка — «живий» свідок того, як у самому центрі

шаленіючого фашизму розцвіло почуття людської солідарності, самопожертви і милосердя в ім'я переслідуваного ближнього. Це — яскравий символ братерства чеських і колишніх радянських солдатів і партизанів у боротьбі за волю, мир і людську гідність підкорених фашистами народів. Цей символ кував у ці буремні роки український громадянин і борець Костянтин Іванович Жуковський.

Землянка у Властіборі входить у пам'ятні місця руху Опору проти фашизму в районі міста Яблонєць і внесена в державний список культурних та історичних пам'яток визволеної від фашистського іга Чехії.

На жаль, героїчні подвиги славного сина українського народу, командира партизанського з'єднання «Костянтин», бійця-визволителя і рятівника приречених на смерть людей інших національностей і врівчень мало відомі і шановані на його рідній Батьківщині, в тому числі за місцем народження — в Нікополі і проживання — в Рівному. Бойові дії К. І. Жуковського в глибокому тилу фашистського окупанта, його рятівнича діяльність досі залишаються в тіні. Тим часом він, син незалежної України, на своїй рідній землі заслуговує такої ж шани і поваги, як на чеській землі — у Властіборі та інших чеських містах і селах.

К. ЗАКАЛЮК

ТАМ, ДЕ ЧАТУВАЛА СМЕРТЬ

У мемуарах Василя Бегми, колишнього начальника Рівненського обласного штабу партизанського руху, генерал-майора Луки Кизи, колишнього комісара партизанського з'єднання партизанських загонів «За Батьківщину», Михайла Корчева, одного з керівників антифашистського підпілля на Волині й Рівненщині, як і в ряді інших джерел з історії Великої Вітчизняної війни, з теплотою і сердечністю розповідається про Боруха Шамовича Ерліха.

Командир Рівненського партизанського з'єднання «За Батьківщину» Іван Федоров в книзі «Партизанские версты» пише: «Борис Шамович і в бою, і на марші ні на крок не відставав від свого командира. Спочатку це навіть дратувало Максима Місюру: «Ну, чого ти, Борисе, весь час плентасешся за мною? Твоє місце в санчастині». На це Ерліх відповідав: «Коли партизан бачить лікаря в бою, то йому і смерть не страшна. Лікар же поруч...» І продовжував залишатися там, де чатувала смерть. А в бойовій характеристиці командування загону ім. Ворошилова, яким коман-

дував Максим Місюра, зазначається: «За час перебування в загоні лікар Ерліх брав участь в усіх бойових операціях загону. Завжди перебував на лінії вогню, подавав першу медичну допомогу пораненим».

Так хто ж він Борух Ерліх, котрому 19 січня 1994 року виповнилось 80 років? Що він за один, коли серед багатьох тисяч народних месників, котрі здобували свободу України, ватажки партизанського руху не обминули спогадами свого партизанського лікаря?

Народився Борух Ерліх у волинському селі Берестечку. Батько Боруха, або як його називали рідні та близькі, Бузі, тримав невеличку мануфактурну лавку, проте все ж таки зумів дати своїм синам Льові та Бузі освіту, що було для єврейських дітей нелегкою справою в тодішній Польщі. Після закінчення медичного факультету у Вільнюському університеті з дипломом лікаря Ерліх приїхав працювати у далеку поліську Дубровицю. Тут його призначили головним лікарем районної лікарні. Та не довго тривала мирна праця лікаря, який досить швидко здобув повагу і пошану серед полішуків.

Тримнула війна, а з нею накопилася на Дубровицю хвиля горя та страждань. До лікарні стали поступати поранені червоноармійці. Їх везли і приводили однополчани, несли на ношах військові санітари. Вмить всі палати і навіть коридори були заповнені скаліченими людьми. А тим часом частини Червоної Армії відходили на Схід.

— Не хвилюйтесь, товаришу головний лікар, — заспокоював Боруха Шамовича командир частини, яка стримувала наступ німців, — Ми незабаром повернемося і заберемо і наших бійців, і вас разом із ними.

Та так і не повернувся і не забрав важко поранених. А 1 липня 1941 року німецько-фашистські війська вдерлися у Дубровицю. Настали чорні дні і ночі нацистської неволі. З перших кроків окупаційного режиму його ревно підтримували запродавці і так звані «Україніше гільфполіцай» (допоміжна поліція). Саме вони були помічниками нацистських карателів у знищенні євреїв, поляків, українців, в боротьбі з рухом Опору. Разом із фашистами вони прийшли й до лікарні. Почалось знищення поранених. Борис Ерліх попередив бійців про небезпеку, яка на них чатус. Він запропонував тим, котрі можуть самотужки втекти, піти до лісу.

Не проминули «нові господарі» і Ерліха. Уже на другий день після приходу в Дубровицю, до лікарні «завітав» німецький лікар тої частини, яка окупувала місто.

— Ви головний лікар? — звернувся офіцер до Боруха Шамовича?

— Так. Я очолюю лікарню.

— Ходіть зі мною.

І повів «коллегу» на базарну площу. По дорозі став викладати свою «теорію» надлюдини.

— Ми масою знищити інтелігенцію, відтяти голови лікарям, вчителям та іншим представникам вашого класу, бо ви нам не потрібні. Нам потрібні лише робочі руки, аби вони працювали на великий Рейх...

А тим часом на площу вже зігнали натовп людей: свреїв, колишніх радянських службовців, комуністів, комсомольців, яких знищували в першу чергу, аби поставити на коліна населення окупованої України.

Лікар наказав Боруху Шамовичу сісти поруч з завідуючим аптекою, головою сільради і головою споживчого товариства. Були там ще якісь незнайомі Ерліху люди. Невдовзі всім наказали стати обличчям до стінки. За ними вишикувалися солдати з автоматами. Пролунала команда:

— Вогонь!...

Та пострілів вони не почувли. Згодом знову до них долинуло:

— Вогонь!..

Потім вони зрозуміли, що це було зроблене для того, аби зломати їх морально, принизити, перетворити на мерців, нездатних на будь який опір.

Тут Борис Шамович побачив, як на міській площі з'явилися якісь постаті в білому. Він відразу навіть не збагнув, що то були його колеги з лікарні. Він розгледів серед них сестру-господарку Крамер. Вона за національністю була полькою, але досконало володіла німецькою мовою.

Крамер підійшла до командира і попросила відпустити Ерліха у лікарню:

— Почались у однієї жінки важкі пологи. Без лікаря ми не здатні надати лікарську допомогу породіллі. Фашист відповів:

— Можете повернутися до лікарні, а ввечері я вас заберу знову.

О 15 годині, тих, яких зібрали на площі, розстріляли. На цей раз смерть обминула Боруха Шамовича. Та надвечір за ним все ж таки приїхали.

— Ну, на цей раз, мені вже не вирватися з їх пазурів, — сказав підлеглим і став збиратися. Та й на цей раз обійшлося.

Поранено молодого шуцмана. Треба було надати йому негайну допомогу.

Коли Ерліх оглянув пораненого, то зрозумів, що у нього є ще один шанс для порятунку.

— Я можу допомогти хворому лише в умовах стаціонару. Потрібна операція. Треба завести хлопця до лікарні.

Його послухалися. Ерліх став готуватися до операції. Робив — не поспішаючи. Хотів виграти час, щоб знайти якийсь вихід для порятунку.

Фашисту надокучило чекати і він гаркнув:

— Роби свою справу, а завтра я тебе заберу.

А ранком ця військова частина пішла далі на схід.

«Я зрозумів, що і на цей раз мені поталанило», — пише до мене у листі Борух Ерліх, який мешкає зараз в Ізраїлі.

Та насунулась нова біда. Всіх євреїв зігнали в гетто, яке обнесли колючим дротом. Настали ще страшніші часи.

Жили, голодуючи. Євреї не мали права ходити тротуарами, а хто при зустрічі з фашистами забарився скинути кашкет, того стріляли на місці.

У лікарні з'явився новий головний лікар. Порядна людина — колишній земський лікар. Він звернувся до комендатури із проханням повернути до лікарні Ерліха й інших працівників. Хворих багато, а обслуговувати їх нікому. Так Ерліх здобув умовну волю. Вдень працював у лікарні, а на ніч мусів повертатись у гетто. Хочу зазначити, що його дружина Сара перед самим початком війни з маленькою дочечкою виїхала з Дубровиці до рідного Вільно. Там вона також потрапила до гетто. Їй вдалося вижити. А його маму і дитину фашисти знищили.

У Дубровицькому гетто зібралась група молодих євреїв, які вирішили тікати до лісу. Запропонували піти разом з ними і Ерліху. Та він мусів відмовитися. Так вирішила єврейська громада:

— Головний лікар примітна людина, і якщо він втече, то фашисти можуть помститися на всій громаді.

І він продовжував ночувати в гетто, а ранком йти до лікарні. Чим міг допомагав невіленьникам в гетто. Приносив з лікарні якісь харчі, медикаменти...

В середині серпня, коли чергував у лікарні і серед ночі почув постріли, Ерліх зрозумів: «Ліквідують гетто!»

Кинувся до покоїв, у яких мешкала Ганна Крамер, та сама сестра-господарка, яка вже один раз врятувала його від смерті, і попросив у неї порятунку.

У кімнаті стояла велика шафа для білизни.

— Борух Шамович, ховайтесь тут, — сказала Ганна і показала на шафу. У цій схованці йому довелося перебути аж два тижні.

Його шукали. Поліція обіцяла винагороду: сіль, цукор. Хто скаже де ховається лікар. Та люди не зрадили його...

Та якось увечері прибігла одна медична сестра, чоловік якої служив у поліції.

— Сьогодні уночі за вами прийде поліція. Будуть шукати у лікарні. Щось пронюхала сволота...

Тоді Ганна Крамер відвела Боруха Шамовича до сусіда Степана Лося. Лось жив з дружиною і дочкою Вірою.

Я був у Дубровниці, зустрічався з цими милосердними благодійниками. Від них почув:

— Коли батько побачив лікаря в сні, куди той заховався, то аж заплакав:

— Як вам допомогти, дороженький? Адже ви зовсім немічні. Справа в тому, що два тижні перебування в тому «схроні» — шафі дали себе знати. Борух Шамович не міг ходити. Йому б лікуватися, але на нього чатувала смерть...

За ним прийшли. Та не смертоносці, а добрі, порядні і нескорені люди. Прийшли, щоб допомогти. Відвезли «свого лікаря» у ліс до партизанів.

Довго блукали рятівники, поки, зрештою, тримаючи на своїх руках хвору людину, не принесли його до загону Максима Місюри та Фроїма Бокальчука. Ці два друзі — українець та єврей створили один з перших в області партизанський загін.

Йшов другий рік війни. Нацисти та їх посібники лютували. Вони нищпорили до містак та селах Рівненщини, а загін Місюри зростав. Часто вів бої з фашистами. Зростала кількість поранених. Не вистачало перев'язочних матеріалів, ліків... Тоді партизанський лікар звернувся до командира загону:

— А що як нам трішки «позичити» ліків у дубровницькій аптеці?

— А що для цього треба зробити?

— Небагато. Дайте мені кількох надійних хлопців і підводу.

Вночі сміливці дісталися до міста. Лікар постукав у віконце аптеки:

— Це я, Ерліх...

І йому відчинили. Швидко зібрали все потрібне, віднесли на підводу і вирушили у зворотну путь.

Він був надзвичайно доброю і разом з тим відчайдушною людиною. Але ні за що в світі він не наважувався їхати всрехи. Коли до Ерліха підводили скакуна, розповідав Михайло Корчєв, — його лихоманило. Знаючи про це, я розпорядився підготувати для лікаря виїзд. Того ж дня спеціальний медичний підрозділ під охороною трьох вершників почав об'їжджати села. Лікар

розповідав селянам про причини виникнення тифу, про те, як можна уникнути цієї хвороби.

Лікар об'їжджав села за темряви, щоб не потрапити до рук фашистів. Але як не маскувався медичний підрозділ, про нього дізнався комендант Висоцька полковник Фомін і кинув на розшуки «партизанських лікарів» загін поліцаїв. Та Ерліха і його помічників надійно пересховували селяни.

— Товаришу командир з'єднання, лікар Ерліх за вашим викликом прибув!

— Лікар, кажеш? А мені, друже, якраз не лікар, а розвідник потрібний. — Іван Пилипович говорив спокійно, у звичній для себе манері. — Місюра доповідав, що ви беретесь провести групу Санкова у Воробино. Це правда?

— Так точно, товаришу Федорон!

— А чи знаєте, що у Дубровиці німецький гарнізон і уникнути сутички з ним неможливо?

— Перед війною я працював у цих краях, — наполягав Ерліх. — І я беруся провести групу без жодного пострілу.

І партизани пішли тільки одному Боруху Ерліху відомими стежками. Коли вночі Сергій Санков із своїми бійцями оточив завод, Борух Шамович пробрався до квартири директора, якого знав ще до війни, і попросив допомоги в операції.

— Все зроблю, як наказуєте. Тільки зв'яжіть мене, бо дізнаються, кляті, сім'я постраждає.

Завод, як і передбачалося, взяли без єдиного пострілу. Ця операція для партизанського лікаря мала особливе значення: дістали потрібний для санітарної частини спирт. Та, головне, з цього часу Борух Ерліх став справжнім бійцем, роздобув зброю — карабін.

І він з гідністю тримав у руках зброю. Завершу цю коротеньку розповідь про свого друга, прекрасну, цуйну людину рядками з бойової характеристики, яку дав йому генерал-майор Василь Бегма: «У важких умовах боротьби в тилу ворога хворі завжди були забезпечені перев'язочним матеріалом і медикаментами. Лікар ходив у районний центр, окупований фашистами, і добував медикаменти, незважаючи на найжорстокіші переслідування німецької адміністрації...»

У воїна-лікаря чимало бойових нагород. Але найвища з них — повага однополчан, друзів і товаришів по роботі, яку над усе на світі ставить наш Борух Ерліх.

КОМПРОМАТ ЗА... ВРЯТОВАНЕ ЖИТТЯ

Український вчитель у роки війни врятував од вірної смерті польського вченого, єврея за походженням. У ту тяжку годину педагог уникнув неприємностей, а ось через кілька десятків років... зазнав переслідування.

Армія гітлерівської Німеччини форсованим маршем просувалася на Схід. А попереду неї котився безкінчний вал біженців. Серед них був і викладач варшавських учбових закладів, професор Ісаак Шлезінгер з дружиною та двома дітьми. Зупинились вони у Львові, в якому донедавна перебували радянські війська.

Напад фашистів був настільки нагальним, що багато жителів міста не зуміли евакуюватися. Залишилася у Львові і сім'я р. Шлезінгера. Її спіткала така ж

доля, як і всіх місцевих євреїв: дружина і діти були замордовані у гетто, а самому професору разом з кількома ув'язненими чудом вдалося втекти. Довго блукав він по лісах і сслах, аж поки, на своє щастя, не зустрів молодих учителів-українців, котрі привели втікача до свого колеги Кирила Кіндрата. Проживав він тоді у селі Стасева Воля Бурштинського району на Івано-Франківщині.

Ось що розповів про цю неординарну подію сам К. П. Кіндрат: — Я тільки-но одружився, мав свою сім'ю. Щоб врятувати професора, зробив дві криївки: на горіщі хліва в сіні, де він переховувався влітку, та в сховищі для картоплі на городі, де втікач перебував зимою. Часто приводив його до хати, у якій один з кутків був заставлений великою шафою, аби в разі необхідності можна було ховатися за нею.

Ісаак Шлезінгер мав енциклопедичні знання з багатьох наук: географії, історії, природознавства, літератури і мов. Вільно во-

К. П. Кіндрат. Фото 1942

лодів 12 мовами, зокрема, латинською, старогрецькою, стародавньою і сучасною сврейською мовами, брав участь у розшифруванні кумранських знахідок на теренах Палестини. Мав ряд друкованих праць. Його розповіді і глибокі знання стали для мене, юнака з незакінченою педагогічною освітою, своєрідним домашнім університетом, що полегшило мені пізніше вступ до вузу.

Чи все було гладко у тому переховуванні? Звичайно, ні. Про один такий випадок розповім. Стояла сувора зима, саме точилися запсклі бої з фашистами за Тернопіль. Гітлерівці поспішно перекидають сюди підкріплення. Одна з військових частин проходить через наше село. Звісно, тривога: чоловіча частина населення переховується в недалекому лісі, а солдати нищпорять по хатах, шукають, чим поживитися.

Ми сховалися в сховищі на городі. Мати замаскувала його. Але, либонь, не встигла знищити сліди, бо невдовзі біля нього з'явився фашистський солдат. Наставивши автомат, питає, хто там. Мати каже, що син. Солдат кричить: «Ком, ком!». Мати плаче і гукає, аби я виходив.

Виходжу я з ями, Шлезінгер залишається. солдат запитус, чи хтось там ще є. Гуртом відповідаємо, що більше нікого. Німець прострочив з автомата по входу до сховища. Йде до хати, нашвидкоруч бере сало, масло і біжить доганяти свою частину.

Кирило Павлович на мить замовк, потім продовжує:

— Коли прибули радянські війська, пішли ми у райвійськкомат. Мені залишили працювати в ньому, а Шлезінгера призначили вчителем у Бурштинську школу. Згодом я заочно вступив до Чернівцького університету. Зв'язок із Шлезінгером перервався аж до 1971 року. Саме того року в сільраду с. Стасєва Воля, де сврей свого часу переховувався, прийшла з Єрусалиму листівка, яку передають мені. На той час я вже працював професором, завідуючим кафедрою педагогіки і психології в Рівненському педінституті. З радістю відгукнувся, а у відповідь отримав великого листа, в якому Шлезінгер дякує мені за те, що я врятував життя, і запросив мене відвідати його в Єрусалимі. Потім ще були листи.

Але К. П. Кіндрату не довелось побувати в гостях у професора Шлезінгера. Як не довелось йому разом з врятованим налагоджувати дружбу між Ізраїлем та СРСР. Це був пік міжнародної ідеологічної напруги між цими державами. А саме запрошення, навпаки, відіграло в житті Кирила Павловича зловісну роль. Щоб скомпрометувати його, не дати змоги для прямого спілкування з

«капіталістичним» іноземцем, місцеві партійні можновладці організували брехливу статтю в газеті «Комсомольська правда» з абсурдними звинуваченням про його нібито антипатріотичну поведінку під час окупації. Рятівнича діяльність не бралась до уваги, по суті, засуджувалась. Кіндрата і його сім'ю почали гласно і негласно переслідувати. Довідавшись, що Кіндрата переслідують у Рівному, професор Шлезінгер написав у 1974 році своєю відомому колезі з Польської Академії Наук проф. Миколою Козакевичу, аби той звернувся від свого імені до властей Радянського Союзу і заступився за Кирила Кіндрата.

У відповідь на цей лист Козакевич порекомендував Шлезінгеру завірити нотаріально свідчення про те, що Кіндрат врятував йому життя, тобто своєю діяльністю виступав проти гітлерівського режиму, і направити документ Генеральному прокурору СРСР Руденку. Свій лист М. Козакевич надіслав Шлезінгеру не з Варшави, а зі Стокгольму, де перебував у науковому відраженні, бо в Польщі, яка була сателітом СРСР, панували такі ж порядки, як і в Союзі.

Ісаак Шлезінгер, на жаль, не встиг скористатися з порад проф. Козакевича. Важка хвороба прикувала його до ліжка, і наприкінці 70-х років він помер. Тим часом переслідування Кіндрата продовжувалося. Після офіційного запрошення польського Товариства «Планування сім'ї» на міжнародний семінар у Варшаві в 1980 році його безпідставно звільнили з роботи в інституті, позбавили вченого звання, мовляв, випускати за кордон таку неспівну особу аж ніяк не можна.

Однак згодом все стало на круги своя. Нині К. П. Кіндрат вже у вільній Україні повернувся у вуз на роботу, йому повернуто вчене звання. Він став ініціатором створення першої в Україні Рівненської обласної асоціації милосердя християн-рятівників. Недавзі на єврейському конгресі України, який відбувся в 1992 році, його обрали головою Всеукраїнської Ради християн-рятівників, разом з іншими йому присвоїли звання «Праведник народів світу». У виданому дипломі, зокрема, говориться:

«Присвоюючи Вам звання «Праведник народів світу», ми високо оцінюємо Ваш подвиг і складаємо нашу вічну дяку за те, що в лихі часи минулої війни Ви виявили християнське милосердя та доброту і, незважаючи на ризик втратити власне життя та життя Вашої родини, врятували євреїв, які були приречені на загибель. Єврейський народ ніколи не забуде Ваш благородний вчинок і буде передавати Ваше ім'я з покоління в покоління як приклад високої людяності та злагоди між нашими народами. Український народ, гордістю якого Ви є, може пишатися Вами. Ми схилиємо перед Вами свої голови».

Зараз Кирило Павлович займається активною науково-дослідною і пошуковою роботою про рятівників і врятованих. Робота ця звісно, клопітка і виснажлива. Але вчений, який пережив неслегкі часи, розуміє, що всім, чим може, мусить допомогти щирим, чесним українцям, котрі у пік людського випробування стали на бік совісті і справедливості.

І. КИДРУК

ТЕПЛОМ ЗІГРІЄ УКРАЇНСЬКА ХАТА...

Улітку Гіта та Іра переховувалися на горищі, зробленому прямо на веранді, взимку — у спеціально виритому для них погрібці на кухні. Ця непоказна хата в древньому Острозі стояла на Татарській, кудюю часто проходили військові колони гітлерівців. Інколи солдати розмішувалися на обійсті, заглядали сюди і місцеві поліцаї, вішучучи щось негараздне. Скоцюрблені дівчатка днями і ночами напівлежали у своїх схованках, виходили на світ божий, ледь дихаючи. Але залишилися живими завдяки людській теплоті — клопотанням української сім'ї.

...Над церковними куполами Острога купчилися низькі осічні хмари. Збиралося на дощ. Напівсльотава погода загнала людей в домівки, на вулицях рідко можна було побачити перехожого. Та гітлерівці з їх місцевими прислужниками поліцаями розходилися, вишукуючи сврсів.

Нараз з долини, що неподалік вулиці Татарської (тоді була окраїна міста), гримнули постріли, почулися розпачливі крики. Потім поповзли чутки: гітлерівці переправляли з гетто групу сврсів, і кілька з них утікало.

Михайло Іванович, облишивши своє шевське заняття (підробляв у скрутну воєнну годину), поспіхом кудись вийшов. Повернувшись по якійсь хвилі, підзвав дочку Клаву і тихо мовив: — Там, в кущах у долині, знайшов Гіту. Приведи її сюди...

Клава як на крилах полетіла за містечко. З Гітою Штайнберг, старшою за неї на кілька років, вона дружила. Весела, така рухлива дівчинка. Та коли знайшла її у схованці, жахнулася: блаженське платтячко і стерті туфельки — ото й уся одіж. Накинула на плечі хустину, і вдвох потайки дісталися батькової хати.

За день-другий стало відомо, що рідня Гіти (батько, мама та молодша сестра) загинули у гетто. Невідомо де загубився старший брат Макс (по війні відшукали його у Львові). Отож залишилася сама, як перст.

Та не залишили в біді єврейську дівчинку, прихистили, зодягнули, чим могли. А згодом батько Клави Михайло Іванович привів додому ще одну єврейську втікачку — Іру Шейнеркример. Опинилася вона в Острозі випадково. Батьки її проживали у Варшаві, перед початком війни Іра поїхала на канікули погостювати до рідних в Остріг. Тут і знайшла її страшна звістка, що вся сім'я у Варшаві знищена. Сама ж Іра в острозькому гетто. І ось, дяка долі, втскла, залишилася живою під прихистком української сім'ї, яка сама ризикує життям за врятованих.

Михайло Іванович та його дружина Євдокія Калениківна були обачливі. Крилися від усякого стороннього ока. Спершу зладнали криївку на кущому горіщі прямо на веранді. Під дахом хати сховок видався їм ненадійним, а ось на веранді навряд чи комусь впаде в око щось підозріле. Щоправда, єврейкам довелося весь час лежати, в гарячу літню пору це було нестерпно. До зими тато й мама, а допомагала їм юна Клава, вирили у кухні погрібцець, закривали його лядою, а коли хтось чужий навідувався на непрошену гостину, Михайло Іванович хутко закидав ляду своїм шевським знаряддям та різним мотлохом.

Більше двох років переховувалися єврейські дівчата на горіщі та в комірчині. Хата стояла при дорозі, і під кінець 1943 року, коли німці посунули назад, вони часто непрошено розквартирувалися тут цілими групами. Тоді Гіта й Іра невилазно перебували у погрібці по кілька днів і виходили з нього ледь живі.

Комусь лихому щось-таки запало підозріле. Одного дня в центрі Острога Михайла Івановича перестрів місцевий поліцай:

— Ходять чутки, начеб єврей ти переховуєш? Ой дивись, Івановичу, бо й тобі так може бути, як їх родинам...

Михайло Іванович подався додому, не чуючи ніг. Тісі ж ночі, передчуваючи недобре, відвів Гіту й Іру у сусіднє село до знайомих. І як у воду дивився: повернувся додому, а в господі нишпорять поліцаї. Дружина Євдокія Калениківна стоїть бліда, розгублена. посіпаки перерили чи не все в хаті, але пішли ні з чим.

...П'ятдесят років минуло з тої страшної пори. Пішло з життя багато і рідних, і знайомих, хто допомагав переховувати знедолених утікачів. Клавдія Михайлівна Рудюк нині проживає самотньо у тій же хаті, що залишилася у спадок від батьків. Тут залишилося все так, як було у роки війни. Хіба що посажені батьковою рукою дрєва стали гігантами. і пишними кронами закривають уже протрухлий дашок над верандою, де переховувалися її зведені сестри Гіта й Іра.

По війні врятовані пішли у далекі світи. Гіта (Тові) Роувені (по чоловіку) вийшла заміж і опинилася у Польщі, згодом пе-

реїхала в Ізраїль, де проживає й досі. Має двох синів — Хаїма й Рувена, котрі теж пішли своїми дорогами. А Іра, тепер уже Ірина Андрушевич, проживає в Мінську, була учасником Великої Вітчизняної війни, має вітчизняні і польські нагороди.

Тривалий час вони не спілкувалися з сім'єю Рудюк в Острозі — часи такі були. Згодом з Ізраїлю в Україну пішли листи. А в травні 1993 року — несподівана зустріч.

Не чекала, не гадала Клавдія Михайлівна, що знову спливають у її пам'яті щемливі спогади про Гіту й Іру. Погожого сонячного дня на її подвір'ї нежданно з'явилася незвична делегація: Арій Ісакович Лернер з Ізраїлю, член правління Товариства єврейської культури імені Шолома Алейхема Ярема Євгенович Полотнюк зі Львова, представники преси.

Коли острожанка довідалася, що пан Лернер близький родич Гіти і прибув до неї з вітаннями від зведеної сестри, не знала, де й посадити гостей. Пан Лернер теж пройшов нелегку життєву стежину: тікаючи від фашистської навали, опинився у Союзі, працював на шахтах Донбасу, на Уралі. Нині має подвійне громадянство — Ізраїлю і Польщі, почесний член правління польско-ізраїльської дружби. Завітавши в Україну, передав рятівниці Гіти Роувені Клавдії Рудюк тепле вітання та вручив скромний подарунок.

У затишній вітальні, за старим овальним столом сиділи Клавдія Михайлівна зі своїм сином та Арій Ісакович, розмовляючи про життя-буття, розглядаючи фотографії, листи.

— Гіта й Іра зверталися до нас тільки так: тату, мамо, сестро, — розповідає К. М. Рудюк. — Втративши своїх батьків, рідних, вони знайшли їх у нас. Як би хотілося знову їх побачити!..

...Згадала батьківська хата події давно минулих літ, зіграла своїм теплом людей доброго серця.

І. КИДРУК

ОЖЕНИНСЬКІ КРИЇВКИ

Очі гітлерівця наче обпікали юнака вогнем. Солдат стояв з автоматом біля заднього борта вантажівки, вщерть заповненої сарєями із Здолбунівського гетто, і пильно стежив за бранцями. Коли Мотель Ключник ловив на собі той чіпкий погляд, здавалося йому, що то лише за ним приглядається гітлерівець. А ще ж трос фашистів на мотоциклах та чимало поліцаїв супроводжують колону смертників, які цього похмурого осіннього дня 1942 року вирушили в останню дорогу. Їхали у бездонну пашу цієї смерті. Але

не всі її чкали. Здолбунівський юнак Мотель разом з кількома своїми ровесниками надумали тікати. Відразу за містом такої нагоди не трапилося. Неподалік села Старомилів, де розстрілювали свреїв, теж такої можливості не було: німці з поліцаями ретельно конвоювали колону приречених. Уже не раз Мотель подавав сигнал друзям: мовляв, ось на тому повороті вистрибнемо з вантажівки — і в ноги. Та щось кожного разу перешкоджало: то стрічні селяни, то автомашини, що прямували на станцію Здолбунів.

Час спливав, надії на порятунок втрачалися. Ось уже за селом почулися залпи: у братські могили лягали невинні люди з попередніх партій, доставлених сюди, і хтось із бранців не витримав: «Біжимо!».

Скрипнув від напору задній борт автомашини, зо три десятки людей кинулися хто куди. Мотель біг з усіх ніг, вибрав зарості кущів неподалік крейдяної гори, за якою бовванів рятівний ліс, а ззаду страшним громом били постріли, і від тих смертельних блискавок поруч падали втікачі.

Йому пощастило. Дістався неушкодженим до якоїсь купи висохлого бадилля, заховався в ній, перечекав. Потім стрілося двос

Федір Кондратюк з дружиною.

попутчиків — юнаків-східняків, котрих везли на каторгу в Німеччину, але вони втекли з поїзда. Гуртом дісталися до Оженина, де дороги хлопців розійшлися. Тут Мотель Ключник і надібав знайому Дуню Козел. Українська дівчина кілька днів переховувала сврея-втікача. А згодом, коли це стало неможливим (село с село), відвела його на обійстя лісника Лук'яна Кондратюка. Притулилось його господарство за селом, під самим віковичним лісом, куди не так часто зазірало стороннє око.

І почалися з того осіннього дня 1942 року для здолбунівського сврея М. Ключника найтяжчі дні і часи в його біографії. Аж до 1944 він прожив сам на сам у... сирій кривці, виритій у лісі просто під кущами і замаскованій під навколишню місцевість. Як згодом з'ясувалося, схронів таких неподалік було вирито не один і не два. Принаймні, на сьогодні відомо, що сім'я Кондратюків врятувала від вірної смерті 17 свреїв.

Викопували кривки вночі, коли стихав гамір у лісі та на ланах. Неподалік на лісозаготівлях клопоталася якась угорська частина, солдати нерідко навідувалися до хатини лісника, тож остерігалися їх, як тільки могли. Землю розсипали у різних місцях тонким шаром, деінде штучно насаджували кущі дерев. Кривки були сирі, незручні, не опалювалися. Особливо складно було переховуватися в них узимку, коли землю вкривав сніг. Аби не залишати слідів, син Лук'яна Кондратюка Федір, років на п'ять молодший за Ключника, надумав позабивати у землю обрізані кілочки. Для сторонньої людини вони видавалися звичайними пеньочками зрізаного молодняка, а для одиноких мешканців землянок служували свосрідними доріжками до життя. По цих кілочках, прив'язавши на ноги дощечки, лісові в'язні вночі добиралися до дороги, якою користувалися селяни, а вже там «ставали» на ноги та йшли до колодязя води напиться, покуштувати померзлих ягід на поляні, а чи просто розім'яти м'язи після цілоденного ціпсіння у темному сховку.

Оженинський пастушок Федір Кондратюк став для Мотеля Ключника мов рідний брат. При-

Мотель Ключник і Федір Кондратюк на місці кривки в Оженинському лісі.

носив продукти, які могла дістати сім'я, чисту білизну. Називав Мотеля Мишею, а його рідного брата Ідска (того відшукали в Здолбунові і теж потайки персправили в криївки Ожнина) — Юрою. Треба сказати, допомагали персховувати свреїв і сусідні сім'ї, які мешкали неподалік: Кузьми Макаревича, Василя Козака, Петра Сорочинського, Федора Онишука, Василя Макаревича. Ці українські сім'ї, ризикували собою, але, не задумуючись, рятували життя знедолених.

...Відшумів роками ожнинський ліс. Заросли викопані доброю рукою криївки. Розійшлися по близьких і далеких світах врятовані сім'єю Кондратюків свреї. Більшість з них опинилася за межами колишнього СРСР. Поряд, у Здолбунові, мешкав лише Мотель Месрович Ключник, до виходу на пенсію працював у вагонному депо. Трагічно склалася доля його рідні: батьків розстріляли гітлерівці, старший брат, котрий теж втік з гетто, так і не подав звістки, либонь, пішов з життя. Молодший Ідск-Юра, про якого вже мовилося, після Ожнина раптово загинув (це вже в 1944 році, під час бомбардування фашистами залізничної станції Здолбунів).

Коли випадала можливість, навідувався М. Ключник до свого рятівника Федора Лук'яновича Кондратюка в Ожнин. Ось і цього зимового дня він прибув сюди, але не сам: приїхали працівники обласного краєзнавчого музею, журналісти, голова Всеукраїнської асоціації милосердя християн-рятівників К. П. Кіндрат. Згадали сімдесятирічні Мотель Месрович та Федір Лук'янович давно минулі дні, сповнені тривог ночі, коли потайки лаштували криївки, обмінювалися новинами. Витерли чоловічі сльози, пішли, наскільки дало змогу здоров'я, до тих місць, де колись пройшла їх нелегка молодість, де вони обопільно боролися за людське життя. Вигляд це узлісся вже мало не той: молоді сосонки, ялини вросли на місці колишнього бору. Але пам'ять для немолодих людей залишилася тією ж — молодію і нев'яучою. Бо тут, на землі своїх батьків, залишили вони частину свого життя і серця.

В. КІНДРАТ

ФОТОГРАФ ХАЇМ ЛЕРНЕР

Окупувавши українські землі, фашисти оголосили столицею України м. Рівне, у якому понад 50 відсотків становило свреїське населення. Для «столичної» адміністрації окупантів були потрібні будівлі під державні установи і житлова площа для членів численного адміністративного персоналу і їх сімей.

Якнайшвидше розв'язати цю проблему фашисти вирішили з «допомогою» фізичного геноциду — масового знищення абсолютної більшості євреїв міста, тобто протягом одного листопадового дня 1941 року. Під приводом переселення у село гітлерівці вивели під конвоєм за місто абсолютну більшість євреїв — 17,5 тисяч чоловік — жінок, дітей, стариків і розстріляли їх в урочищі «Сосонки».

Решта єврейського населення — шевці, кравці, ремісники тощо залишилася фашистами як робоча сила для обслуговування окупантів і їх сімей. Та ці євреї були зігнані на околицю міста у відкрите гетто. Виконавши вдень роботу в місті, на ніч вони поверталися в гетто. Серед спеціалістів-євреїв був фотограф Хаїм Лернер, який працював у власному атсльє.

Зігнані євреї в гетто також були приречені на загибель. В один з липневих днів 1942 року, коли євреї повернулися «додому» після праці в місті, гетто було оточене кордоном фашистів. Гітлерівці розстрілювали нещасних три дні.

Фотографу Лернеру, який мав фотоательє в центрі міста, вдалося втекти з цього пекла. Ховаючись від фашистів, які виловлювали євреїв у місті і за його межами, він блукав по полях і лісах. Зустрівши в полі хлібороба Миколу Леонтійовича Нестерчука із села Омеляна, що розташоване поруч з містом, він попросив врятувати його від смерті. Нестерук, порадившись з дружиною Марією, дочкою Ганною і сином Михайлом, надав йому притулок.

Щоб врятувати Хаїма Лернера, Микола Леонтійович зробив у скирді, яка знаходилася в саду біля хати, криївку. Лаз до криївки закривався в'язкою соломи. Переконавшись, що поблизу їх домівки нема чужих очей, один із членів сім'ї приводив Лернера до хати на вечерю або приносив йому харчі в криївку. Найважче і Лернеру і Нестерукам доводилося взимку: дошкуляв холод, а господарям треба було слідкувати, щоб був добре замаскований лаз і не видно було слідів до криївки.

Та село є село. Хтось із сусідів, мабуть, помітив, що в Нестеруків ховається євреї, бо селом поповзли про це чутки. Подальше перебування Лернера в Нестеруків ставало небезпечним як для нього, так і для господарів. Поряд було місто, і фашисти, які ліквідували гетто, шукали євреїв у навколишніх селах.

На початку 1943 року Миколі Нестеруку з допомогою надійних людей вдалося виготовити для Хаїма документ, у якому значилося, що він поляк за національністю. Але в Рівному залишатися йому було небезпечно, бо його як фотографа знало багато рівненчан, навіть фашистів, які користувалися його послугами до ліквідації гетто.

Отримавши документ, Лернер з допомогою Нестерука подався в Шепетівку. Влаштувався там на роботу у якомусь підприємстві кухарем і пережив окупацію.

Після визволення Рівненської області від окупантів Лернер повернувся в Рівне, поселився у своєму домі по вул. Дубенській і продовжував займатися своїм ремеслом. В 1948 році виїхав у Ізраїль.

На жаль, Нестеруки не знають, чи він ще живий, де він знаходиться, бо як за тоталітарної системи, так і зараз він не дає про себе знати. Про те, що Хаїм Лернер переховувався під час окупації в Нестеруків, є нотаріальне підтвердження свідків.

В. КИДРАТ

ЗВІСТКА ЧЕРЕЗ 48 РОКІВ

Із сердечними і задушевними привітаннями звернувся до родини Раковичів з Дубровиці, яка складалася з 8-ми чоловік, Авраам Барман, котрий проживав в Ізраїльському місті Хусані, через 48 років з часу розлучення з ними. Із сумом, як рідних і близьких серцю його людей, сподіває він сім'ю Раковичів, що його дядько Берко, який разом з ним переховувався у їхньому домі, пройшов важкий і страшний шлях, але не залишився живим. Будучи солдатом Радянської Армії, він загинув на, як він її називає, проклятій німецькій землі. І він, Авраам, навіть не знає, як загинув його дядько, де знаходиться його могила. Так само в кінці війни загинув і його двоюрідний брат Ірко. Авраам з болем у серці у своєму листі сповіщає своїх рятівників, що з усієї його сім'ї по лінії батька її матері, які мешкали в Дубровиці, живим залишився лише він один.

Авраам повідомляє своїх рятівників, що після того, як він був врятований ними, покинув їх родину, тобто в кінці 1945 року, він виїхав у Польщу, а через кілька місяців без засобів до життя опинився в Ізраїлі — в той час, коли там панували англійці. Почав трудитися на заводі слюсарем і пропрацював там 42 роки. В 1955 році одружився на Хані. Виховали з нею сина Шмуля, який працює інженером на заводі Тель-Авіва. У листі Авраам розповідає також про своїх родичів, які проживають у США, про їх родину.

Сім'я Раковичів, яка стала дорогою і близькою для нього, в роки війни складалася з трьох поколінь: дідуся Чурука Павла Петровича і бабусі Парасковії Митрофанівни, батька Раковича Олександра Івановича і матері Уляни Павлівни, дочки Юлії і трьох синів — Бориса, Павла та Івана. Всі вони від малого до великого

ризикували життям задля спасіння переслідуваних фашистами Берка та Авраама.

Раковичі переховували Барманів у сараї на сні в надзвичайно складній обстановці, бо їх дім розташований на перехресті двох вулиць, де регулярно стояли на посту фашисти, перевіряючи рух машин, а також перехожих. Жили вони бідно. Окупанти забрали їх єдину годувальницю — корову. Діти залишилися без молока. Та незважаючи на убогість і злигодні, вони ділилися з Барманами останнім шматком хліба.

Враховуючи складну обстановку в місті, на сімейній нараді було вирішено, що їжу нестиме старенька бабуся — Параска, бо вона доглядала птицю і таким чином не викликати підозріння. Два рази на день, вранці і ввечері вона виконувала це сімейне доручення. Щоб не привертати до себе зайвої уваги, Парасковія Митрофанівна клала горщик з їжею у відро, з якого годувала птицю, і так щоденно носила свреям страву. В той час, коли бабуся мала нести харчі в сарай для Барманів, батько посилав одного із дітей, частіше всього найстаршу Юлію, на вулицю гратися і спостерігати за обстановкою: чи, бува, не йде хто-небудь із сусідів або незнайомих на подвір'я, що відбувається на перехресті вулиць.

Кожний стук і шум коліс машин чи підводи, будь-який звук насторожував усю родину, викликав тривогу за дорослих і малих дітей. І так діялось з дня в день, з ранку і до вечора, протягом декількох місяців — аж до того часу, коли партизани не звільнили Дубровицю від фашистів. Авраам і Берко влилися в партизанське з'єднання.

«Я горджуся своїми батьками, — пише в Рівненську асоціацію милосердя християн-рятівників «Праведники народів світу» Юлія Ракович, яка як найстарша серед дітей зіграла значну роль у рятуванні Барманів. — Якби таких, як вони, мої батьки, було якомога більше серед нас, українців, тоді менше пролилось би крові».

Воістину справедливі слова, які до того ж висловлені вустами людини, яка ходила по вістрю бритви у час фашистського геноциду в окупованій Україні.

І. ЛЕВІТАС ТУТ НАРОДИВСЯ, ТУТ БУВ УРЯТОВАНИЙ

Коли розпочалася війна, майбутньому державному діячеві Ізраїлю Шесваху Вайсу було шість років. Окупанти розстрілювали свреїв. Смерть була неминуча — справа полягала

лише в тому, скільки її чекати, до якої акції потрапиш: другої, третьої, четвертої... П'ятої вже не було: не залишилося живих свєрів.

Родині Вайсів поталанило. Їхній будинок стояв у низині край самої дороги. Поруч, на тому ж подвір'ї, стояли будинки сусідів — українки Юлії Матчишин і полячки Ядвіги Гураль. Ось ці дві жінки та їхні родичі й урятували своїх сусідів. Урятували, ризикуючи життям і власним, і своїх близьких. Вони переховували восьмеро чоловік, постачали їх продуктами. І не день, не два — три роки. Три роки постійного ризику! А ризик був: фашисти їх шукали й приходили на подвір'я. Вайси, сидячи в одному із закутків підвалу, навіть бачили їх.

Власне, це був не підвал, а скоріше підпілля. Висота його не перевищувала метра, отож пересуватися в ньому можна було лише навколшки. Більше двох років Вайси — четверо дорослих і четверо дітей — пролежали, скоцюрбившись, у цьому сховищі. Потім вісім місяців їх ховала Ядвіга Гураль. Нарешті, в 1944 році прийшло визволення.

Два роки маленький Шєвах устиг провчитися в українській школі, а потім уся сім'я через Польщу нелегально виїхала до Палєстини, — держави Ізраїль ще не існувало. Це було 1947 року.

Жива мати Шєваха — Геня й зараз пам'ятає багато сусідів по вулиці. Їй уже 90 років. Недавно у такому ж віці помер батько. Живий і старший брат Арон. Він часто буває в Україні.

Перша зупинка Шєваха Вайса — в Бориславі, на місці першого масового розстрілу свєрів. Зараз тут, у лісі, де лежать 12 тисяч убитих, встановлено пам'ятник. Таких пам'ятників у місті три. Всі — з свєрйськими написами та шестикутною зіркою. Нємас, на жаль, пам'ятника на бойні, де людей кидали живими до ями з вапном. Яму засипали, а над нею збудували виробничий цех. Характерна ознака часу: цех спорудили в роки застою, а пам'ятники — вже в незалежній Україні.

Машини під'їхали до будинку, де мешкали Вайси. Тут усе збереглося, як було півстоліття тому. Так і стоять три будинки, де жили Вайси, Матчишини, Гуралі. Біля будинків зібралось багато людей, дехто пам'ятає родину Вайсів, називають імена. Імена людей, яких давно нємас. Підходить жінка. У дитинстві вона ходила до одного дитячого садка з Шєвахом. Обійми, сльози.

Шєвах Вайс заходить до будинку — будинку свого дитинства. Він пам'ятає все: ось стояли ліжка, — стіл, тут — книжкова шафа. Він пам'ятає і першу книгу, яку прочитав сам: «Граф Монте-Крісто» польською мовою.

Гість заходить до будинку своїх рятівників, яких давно немає серед живих. Далі лаз до того самого підпілля, де його сім'я провела понад два роки. Той самий лаз. У присутніх навертаються на очі сльози, коли Швах Вайс влізав до отвору: навкарачки, як і тоді, він зникає у темряві свого колишнього сховища.

Потім знову розмови із земляками. Перекладач не потрібен. Швах Вайс розуміє мову й так. Шоправда, відповідає польською, яку тут теж знають багато людей. У разі потреби допомагає Павличко.

Потім у міськвиконкомі відбулася зустріч з представниками єврейської громадськості Борислава...

Швах Вайс залишив нашу країну з добрими почуттями до українського народу, з вдячністю до своїх рятівників, з твердою вірою у велику дружбу та майбутнє наших двох держав — України та Ізраїлю.

Так тому й бути!

Левченко, Борисов, Чесноков **ТО БУЛИ ТІНІ**

(3 листа радянських офіцерів)

Ми вибили німців з пануючої висоти і на плечах противника увірвалися в населений пункт. Німці у паніці втікали.

З радістю зустріли нас жителі, напередбій розповідали про звірства фашистів. До нас підійшла громадянка Красова Віра Йосипівна. Запросила до себе. Ми побачили жакливу картину. В кімнаті сиділо шестеро чоловік. Ні, не можна було пізнати в них живих людей. Це були тіні. Зі сльозами на очах Віра Йосипівна почала розповідати:

«Цих людей я зберігала від німців півтора року. Коли прийшли фашисти, стали робити облави на євреїв, кожний з них повинен був мати на рукаві пов'язку. Опісля змінився комендант і наказав носити пов'язку більшу за розміром, щоб можна було розпізнавати здалека. Наступний комендант замінив на рукавну пов'язку на нагрудну широку стрічку.

Почалося масове знищення євреїв у місті Дубно. Їх зганяли на площу, на якій здійснювали страхотливі звірства — проганяли через стрій, у стариків виривали бороди, а опісля змушували танцювати, співати, молитися.

Після цього змушували копати могили і лягати в них у декілька рядів і розстрілювали, а багатьох з них закопували живцем. Спочатку було знищено 90 чоловік. Дітей брали за ноги і розбивали голови, топили у ваннах, душили — все це робили німкені, які,

як і їх чоловіки-звірі, також звірили. Опісля знищення свреїв на-
було більш масового характеру...

У містечку Демидівка спорудили спеціальний табір, обнесли колючим дротом і зігнали туди до 3700 свреїв, де щоденно зни-
щували їх. Мені доводилося багато разів спостерігати за всім цим.
Одного разу я зустріла знайомого лікаря Грінцвейга Абраама Ем-
мануїловича, який колись лікував мене. Я запропонувала йому
допомогти у врятуванні його життя. Але він сказав мені, що він
не один. І я вночі персвезла їх на возі до себе на хутір, щоб схо-
вати. Але сховати їх було важко, і я вирішила викопати криївку.
Ночами, тасмно від усіх, я копала криївку і там сховала всіх ви-
везених з табору смерті. Про це ніхто не знав, за винятком мосі
дочки Ірини. Декілька разів німці робили облави, навіть обшуки,
але мосі тасмниці не відкрили.

Мені було дуже важко. Ночами я носила їм їжу, пускала свіже
повітря в криївку. Все це було пов'язано з великою небезпесою.
Але тасмницю з дочкою Іриною ми зберігали. Ми надіялись, що
скоро придуть наші і що фашистам не жити на цій землі. А жит-
тя наших людей було нам дуже дороге. І ось ви прийшли. Ці люди
вперше за півтора року побачили світ божий».

У кімнаті сидить шестеро чоловік — дві сестри Горингот: Марія
— 21 рік, Анна 18 років. Вони не подібні на квітухих дівчат, худі,
чорні, ледве можуть говорити, на їх очах сльози радості. Вони все
ще й зараз не вірять у своє спасіння. У сестер Горингот немає
батьків, їх розстріляли гітлерівці.

Сень Міхель 20 років і його сестри — Інна 14 років, Етл — 15
і брат Яків 10 років. Їхні батьки розстріляні фашистами. Двадця-
тирічний Міхель подібний на старика. З трудом вимовляє слова.
Маленький Яків не може ходити, він розгублено дивиться на нас.

Наші серця після всього того ще більше персповнилися нена-
вистою до тричі проклятих фашистів.

Віра Йосипівна говорить: «Товариші! Але ж це не всі, кому я
зберегла життя. Ще чотири особи персбувають в землянній
криївці, але в другому місці».

І господиня повсела нас. У сінях ми спустилися у вузьку шах-
ту, пройшли по темному хвилястому коридору і при тьмяному
світлі побачили ще чотирьох чоловік. Це були: лікар дубенської
лікарні Грінцвейг Абраам Еммануїлович, його батько Еммануїл
70 років, мати Анна Яківна і дружина дубенського аптекаря
Олійник Гавна Львівна.

Ми допомогли вилізути їм з криївки. Їх radoшам не було меж,
вони навперсбій дякували нам і своїй рятівниці.

Товариш Ерєнбург! Ми вирішили написати Вам про це, щоб Ви про героїчний вчинок Красової Віри Йосипівни, жительки села Лопавше Демидівського району Рівненської області і її 16-річної доньки Ірини написали і щоб дізналась про це вся наша країна.

В. БАРАЦ НАШ ДРУГ І РЯТІВНИК ЯША СУХЕНКО

На початку січня 1942 року моя дочка Міра зустріла випадково на вулиці пана Д., який був начальником біржі праці при «Юденраті» і свого часу послав мене на роботу. Той сказав їй, що в нього живе колишній його працівник пан Сухенко, з яким працював і мій чоловік.

Яша Сухенко походив із східної України і був він — сам це з гордістю підкреслював — внуком козака. Коли в 1939 році Західна Україна була зайнята радянськими військами, він з'явився у Рівному і працював, як і мій чоловік, на будівництві шосейної дороги. Через якусь провину його вислати у табір недалеко від Смоленська. Але коли німецькі війська наблизилися до цього міста, йому вдалося утекти разом з кількома в'язнями і повернутися в Рівне.

Ми сподівалися, що завдяки йому дізнаємося що-небудь про мого чоловіка, але він нічого не знав про його долю. Сухенко став часто у нас бувати і виявився славною і на рідкість доброю і послужливою людиною. Не знали ми тоді, що він відіграє таку вирішальну роль у нашому житті, що тільки завдяки йому я маю можливість писати про все пережите і ділитися спогадами.

Прийшов Сухенко в Рівне обірваний і без копійки в кишені. Пан Д., як колишній його товариш по службі, дав йому притулок у себе, одягнув і утримував деякий час, поки той не прийшов у себе і відпочив. Невдовзі Сухенко влаштувався одразу на дві посади — бухгалтером на цукеркову фабрику і викладачем технікуму. Отримавши хорошу двокімнатну квартиру, він чомусь цілі дні проводив у гетто, приятелював і зустрічався тільки з євреями, які називали його Янкелем.

Він дуже співчутливо ставився до нас: приносив нам з фабрики повидло, мед, цукерки, а з базару, куди нам, євреям, було заборонено ходити, деякі продукти.

Одного разу, коли я йшла із відрами води, мені зустрілися двоє польських хуліганів, які, побачивши «жертву» з жовтими нашив-

ками, хотіли розважитися і ногами вибили з рук мої відра. Мало того, що я обіллалася водою з голови до ніг, мені ще довелося бігати, щоб позбирати свої відра, які поляки зі сміхом продовжували копати ногами все далі й далі. Задихана і промокла я повернулася додому, де вже у цей час був Сухенко. Він був дуже розгніваний мою розповіддю і з того часу сам почав носити воду.

Мені навіть важко описати увагу і послуги, які ця людина робила нам і сім'ї Д. Ось один приклад його безкорисливості і хоробрості. У пана Д. серйозно захворіла його маленька дочка. У гетто її важко було лікувати. Лікарів було дуже мало, а якби й були, то не було медикаментів. І ось Сухенко взяв дівчинку Д. на руки, пішов з нею до лікарні і сказав, що це його дитина. Таким чином врятував маля.

20 лютого зранку поширилась чутка, що наступної ночі буде щось страшне для євреїв. Прийшов Сухенко і потайки пересів сім'ю Д. і нас до себе на квартиру, яка знаходилась на арійській стороні. Вранці він вийшов на розвідку в гетто, переконавшись, що цього разу тривога була марною, доставив нас обережно назад додому. І такі тривоги не раз повторювались.

Одного разу, сидячи у нас за часом, він якось сказав: «Варваро Йосипівно, я не дам вам загинути і врятую вас, що б там не було». Зізнаюсь, що ми цим словам не надали особливого значення і тому навіть не спитали, як він це собі уявляє.

Тиждень через два він прийшов і показав нам арійські документи зі своїм прізвищем, причому я фігурувала як його російська мати, а Міра — його дружина польського походження. Такі ж документи він виробив і для сім'ї Д., для подруги Міри і для нашого квартиранта, з яким він дуже подружився.

Документи ці в Рівному нас, звичайно, врятувати не могли, бо нас тут знали. Треба було наважитись виїхати куди-небудь, але на виїзд необхідні були перепустки від німецьких властей. З жовтими нашивками на вокзал піти було неможливо, а без цих перепусток більш ніж небезпечно.

Наприкінці травня (26-27) на нас звалилося нове несчасть. Поповзли чутки, що в Дубні (де жили мої батьки і брат із сім'єю) провели винищувальну акцію, таку ж, як у нас в Рівному 6 листопада 1941 року. Поштового зв'язку у нас не було, однак час від часу, користуючись випадками, ми обмінювались з батьками вітаннями, якимись подарунками.

Як тільки ми дізналися про ліквідацію євреїв у Дубні, я зрозуміла, що мої батьки загинули. Я була у відчаї. Все навколо потемніло, сама собі я стала зайвою. Сама себе питала: навіщо і для кого я повинна жити. Ці думки доводили мене майже до край-

нощів, я заздрила навіть тим, кого смерть звільнила від цього пекла. Тільки думка про Міру і турбота про неї давала мені сили вистояти.

І ось гетто зліквідовано, а я з дочкою у квартирі Сухенка. Єдиним виходом для нас було б виїхати з міста, але як можна було вибратися у такий момент? Сухенко нас зачиняв на ключ, а сам бігав по місту, щоб роздобути для нас виїзні перепустки на основі наших «документів»...

Минула друга ніч. Вранці після своєї другої розвідки прибіг Сухенко і сказав, що німці ходять по «арійських» будинках і перевіряють, чи не ховаються там євреї, і що вони вже наближаються до нашої вулиці. Тому він крадькома вивів нас у сарай, сховав там за старими матрацами, де буквально нічим було дихати...

О третій годині ночі пішов у свій сарай (в той час ми з Мірою сиділи за матрацами) і почав копати для нас яму. До шостої ранку вона була готова — довжиною у два, глибиною і шириною в один метр. Сухенко застелив її соломкою, поклав якесь покривало, лишив нам пляшку молока, хліб і розмістив нас у ямі. Зверху він замаскував старими бочками, дошками, дротом і різним дрантям, а щоб ми могли дихати, в один з верхніх кутків ями встромив пляшку з відбитим дном. Було вирішено пересидіти у цій ямі до кінця акції, а якщо нас не знайдуть, то виїхати з Рівного.

Погода була спекотлива, приплив повітря через пляшку був мінімальним, ми задихались і думали вже лиш про одне: чи варто так мучитись, щоб загинути на кілька днів пізніше від інших?

Невдовзі Мірі стало погано, довелося витягти її з ями і забрати у квартиру. Залишившись у ямі, я не знаходила собі місця.

Моя увага малювала мені картини, одна страшніша від іншої. Про себе я не думала, а була впевнена, що мою дочку викрили. Ледь дотягнула до ранку, коли Сухенко прийшов і повідомив, що все благополучно.

Із завмиранням серця я чекала появи Міри: удвох якось легше навіть у ямі. Але які були мої почуття, коли надвечір Сухенко повідомив, що Міра не могла прийти, бо весь день у дворі вешталась людина. А ще він сказав, що повезе Міру увечері у Здолбунів...

Липнева коротка ніч видалася мені вічністю. Оскільки дорога до Здолбунова займала хвилин двадцять, то я могла розраховувати на повернення Сухенка години через дві.

По шуму, що долинав з двору, я розуміла, що вже білий день, а Сухенка все не було. Мені охопив невимовний відчай. В тому, що Сухенко і Міра загинули, я вже не сумнівалася, і мені здавалося, що я вже зовсім втратила розум. Навіщо далі мучитись? По-

чала думати про те, як прискорити свій кінець. У ямі чекала повільна й мученицька смерть. Значить, треба вибратися нагору і самій віддатися в руки гестапо. Але вибратися з ями без чієїсь допомоги було неможливо. Нема слів, щоб описати мої муки.

Час минав, а я не знала, як довго я мучилася від страшних думок. До того ж я дві доби не спала. Раптом почувся умовний свист Сухенка? Відчинилися двері, і Сухенко почав рубати дрова і наспівувати пісеньку, з якої я зрозуміла, що Міру і Риву він уже доставив у Здолбунів, а мене понесе туди увечері. Сарай зачинився, і думки мої пішли зовсім в іншому напрямку, хоч від нестачі повітря на мене найшло якесь напівзапаморочення.

Знову почувлися кроки, я їх чула немов крізь сон, але не могла й ворухнутися. Знову знайомий свист. Серце завмирає? Потихеньку розбирається маскування наді мною, і за мною тягнуться руки мого рятівника. Не можу навіть поворухнутися, і Сухенко являє мене сам. Через якийсь час я прийшла до пам'яті, почала прибиратися. Це було нелегко, але я переконалася, що в боротьбі за життя у людини з'являються якість резервні сили і особлива енергія.

Передагнувшись у принесеній Сухенком одяг, пов'язавши на голову хустину, я вийшла до хвіртки, щоб там почекати Сухенка, який пішов наверх забрати свій чемоданчик з харчами. Із Здолбунова Сухенко мав везти нас в місто Новий Буг, де в нього був якийсь родич.

Але тільки-но підійшла я до хвіртки, як зіткнулася з двома німецькими офіцерами, котрі йшли до німкені в будинку, де жив Сухенко. Я швидко нагнулася, нібито зав'язую свої туфлі, щоб німіці не побачили мого обличчя. Чекати Сухенка довелося безконечно довго. І мене знову пройняв страх. Нарешті він з'явився, весь спотілий: виявилось, що на чемодані зіпсувався замок, і його треба було полагодити.

Благородний визволитель взяв мене під руку, і ми «сміло» рушили до вокзалу. Ноги від страху у мене підкошувалися. На одній з вулиць за нами став слідкувати якийсь німецький військовий, і знову кров у моїх жилах похолола. Ми почали із Сухенком голосно говорити по-українськи і сміятися, ніби нам належав весь світ. Врешті недалеко від вокзалу цей німець обличив нас.

Благополучно добравшись до вокзалу, ми сіли в поїзд. У вагоні було кілька українців, і Сухенко з ними завів бесіду; мене, видавши за свою стару матір, уместив у куток, де я прикинулась сплячою. Завдяки тому, що вагони тоді не освітлювались, моя зовнішність мене не видала, і після 20-30 хвилин їзди без особливих пригод ми опинилися у Здолбунові. Але як бути далі? Час

був пізній — більше одинадцятої ночі. Тут теж введено комендантську годину і вчорами заборонено ходити. Залишитися на вокзалі — небезпечно. Довго роздумувати теж не можна: будь-яке вагання може нас видати.

Сухенко, людина взагалі відчайдушна, не став довго думати і шепнув мені: «Ідем у місто, переберемось у гетто до наших знайомих». Він мав на увазі сім'ю пана Юнічмана, де нас чекала Міра. Я це місто погано знала і не орієнтувалася, де гетто. Але мій проложатий знав дорогу і рішуче повів мене туди. На вулицях жодної душі. Було так тихо, що я чула биття власного серця. І ось ми вже в гетто, в кількох метрах під будинку Юнічманів, на який мені Сухенко з радістю показує:

Ще якихось 10-15 кроків — і ми на місці... Але раптом — о жах! — як із-під землі виріс перед нами солдат з гвинтівкою наперевіс і словом «Хальт!» затримує нас. Скам'янілі, ми мов приросли до місця. Почались розпитування. По-перше, де наші жовті нашивки (в тому, що ми свреї, він не сумнівався: хто інший йшов би вночі в гетто? По-друге, хіба ми не знаємо, що після дев'ятої вечора не можна виходити на вулицю? По-третє, що у наших чемоданах? Ми показали йому наші арійські документи як доказ, що ми не свреї; показали також перепустки на підтвердження того, що їдемо далі, і пояснили: оскільки нам до ранку треба чекати поїзда, то вирішили зайти в місто переночувати і, звичайно, не знали, що саме тут знаходиться гетто.

Цей солдат виявився угорцем, котрий ледве міг прочитати наші документи. Він покрутив їх у руках, повернув нам назад і звелів відкрити чемодан. Ми запропонували йому взяти щосьбудь із солодощів або ковбасу, але він відмовився і звелів нам разом з ним відправитися у... гестапо. Не більше й не менше. Тільки в гестапо! Значить, нам кінець, ми пропали!

Між тим наш угорець згадав, що він стоїть на посту, і запропонував нам тут почекати, а він піде і пришле свого колегу, котрий і доставить нас у гестапо (воно розміщене було в гімназії).

Як тільки він пішов і зник з поля зору, Сухенко швидко, без роздумів кинув чемодан у ближчі кущі, схопив мене за руку і потягнув за собою. Ми бігли через городи, рови, огорожі, поки не наткнулись на якийсь ящик для сміття, біля якого лягли і заціпеніли.

Я скинула з себе білий плащ і порадила Сухенкові зняти його світлий капелюх, наївно сподіваючись, що в такому вигляді той угорець нас не впізнає. Через кілька хвилин ми почули постріли і собачий гавкіт. У приміщенні напроти загорілося світло, з

відчиненого вікна почувся телефонний дзвінок, після чого якийсь військовий вийшов з приміщення. Відчувалася тривога, і ми були впевнені, що це пов'язано з нашою втечею.

Я сиділа під кущем і дрижала, як у лихоманці. Сухенко ж трохи заспокоївся і, незважаючи на наші хвилювання, навіть заснув! Я вражена була його міцними нервами: мені не зустрічався жоден єврей, який би у подібній ситуації міг проявити таку врівноваженість.

Я захоплювалася його самовіданістю і благородством. У мене не було слів, щоб передати йому почуття вдячності за те все, що він для нас зробив з ризиком для свого життя. І мені раптом стало страшно від думки, що ця людина — не дай Боже! — може через нас загинути. Я його розбудила і попросила, щоб він мене тут залишив. Але він відповів: «Ні, Варваро Йосипівно, я вас у такій момент не залишу». Я з вдячністю міцно стиснула його руку.

Тривога стихла, почало розвиднятися. Через кущі ми побачили перших людей. При ранковому світлі ми з жахом з'ясували, що ящик для сміття, де ми влаштувалися, знаходиться поблизу якогось будиночка, і його жителі могли нас помітити і видати німцям.

Сухенко встав, пішов розвідати обстановку і благополучно добрався до квартири Юнічманів, де всі були схвилювані нашим зникненням; вони встигли помітити кинутий нами чемодан і забрати його до себе. Дізнавшись, що я жива, Міра з Юнічманом прибігли до мене.

Нарешті я опинилася в домі, де змогла за довгий час помитися і поспати кілька годин у чистій постелі. О, це була небачена розкіш! Між тим Сухенко, трохи відпочинувши, поїхав до Рівного, щоб привезти наші речі. З нами він домовився, щоб ми чекали його на вокзалі перед відходом поїзда, тобто об одинадцятій ночі.

У Здолбунові у свого дядька знаходилася і Рива, яку Сухенко привіз сюди разом із Мірою. Взагалі, із Рівного, з гетто, сюди вдалося втекти і брату Риви, і деяким іншим особам. Здолбунівські євреї відразу дізналися про нас, а багато хто з них протягом дня приходив подивитися на «шасливіців», а головне — висловити своє захоплення українцем, який героїчно рятував євреїв...

У БОЦЦІ З ЗЕРНОМ

Колона приречених мешканців Степанського гетто повільно рухалась у напрямку Костополя. Біля села Корнів'я вона зупинилась. Якщо в дорозі ще люди вірили, що їх перевезуть у якийсь робочий табір, то, побачивши викопані ями-рови, зрозуміли, що їх привезли на розстріл.

Приречених примусили здати цінності, які ще були у декого, потім роздягнутися. Голих людей ставили обличчям до ями і розстрілювали. Економили патрони, а тому дітей спихали в могилу живими. Втомившись від «роботи», гестапівці підходили до стола, де на них чекав шнапс і бутерброди.

Поблизу Костополя у листяному молодняку зустріли свій останній час сотні тисяч жителів єврейської національності не лише Західної України, а, як свідчать ті, кому вдалося чудом спастися, навіть з Франції. Серед них — чотири тисячі степанських євреїв. Мало кому вдалося вирватися живим з того пекла. Серед них Марія Бабчук, яка нині живе у Нью-Йорку.

З глибокою вдячністю ця вже немолода жінка згадує у своїх листах до жителя Степана Олександра Костянтиновича Грохольського — директора місцевого будинку культури — тих людей, які допомогли їй спастися від наглої смерті. Навіть сьогодні її спогади не можна спокійно читати. Адже це спогади людини, яка чудом вийшла з самого пекла, зосталася живою, пройшовши через страхіття війни, приниження, геноциду. Пані Марія пише спогади, щоб видати їх окремою книжкою. Немає сумніву у тому, що її книга стане ще одним вагомим звинувачувальним актом нацизму.

...Ніби якась невідома сила штовхнула Марію: вона рвучко кинулася від ями в ліс, не чуючи криків нещасних та пострілів окупантів. Йшла лісом поблизу дороги назад — на Степань. Біля Погулянки її затримали есесівці. Знущалися, мордували. Потім один з них прикладом гвинтівки вдарив її в голову. Дівчина замертво впала...

Корова Гордія Багнія відбилася від стада. Господар знайшов її в молодій посадці. Але що це — у траві навзнаки лежить людина. Гордій підійшов ближче. У траві лежала дівчина, яка здалась йому мертвою. Він відігнав корову у стадо. Вернувся додому, взяв лопату і вирішив поховати нещасну. Тут же викопав яму-могілу. Обержно підняв мертву на руки, щоб опустити в могилу. А тут дівчина раптом заговорила:

— Не убивайте мене, дядьку, не убивайте...

— Що ти, дитино!? Бог з тобою! Це ж я думав тебе поховати, вважаючи, що ти мертва...

Він обережно привів її до своєї оселі. Перев'язав скривавлену голову. Заховав у льосі. Декілька днів, поки окупанти шастали в околиці, Гордій переховував дівчину. А там, давши їй на дорогу хліба, попрощався з нею. Марія пішла в ліс. Йшла довго. Перебралась через ріку Горинь. Голод та холод змусив її йти до села. Там вона відважилася постукати в одну із хат, у вікні якої світилося. Так вона попала в родину Костянтина та Параски Грохольських в селі Волоша. Була дівчина боса, у порваному ситцевому платтячку, голодна, хвора. Подружжя Грохольських пожаліло чуже дитя. Його нагодували, одягнули і почали шукати місця, де б переховати. А тут в селі облава. Окупанти з поліцаями йдуть від хати до хати. Господар заховав Марію в солом'яну бочку з-під зерна, засипавши її зверху житом.

До найменшого сина Костянтина Гроховського підійшов свій таки волошанський поліцай:

— Сашко, скажи — у вас є хтось чужині? Батько когось ховає? Ось бачиш цукерки? Твої будуть.

— Що ви, дядьку? У нас нікого з чужих немає!

Обшарили все обійстя. Один з німців декілька разів штурхнув штиком у бочку з житом. Так ні з чим і пішли. Зачекавши трохи, Костянтин Іванович підійшов до бочки і сказав Марії, що небезпека минула. Як виявилось, німець таки поранив дівчину штиком. Далі жити в хаті Грохольських було небезпечно. Вона перебралася в лісову, викопану для неї землянку, куди, ховаючись від чужих очей, приносив харчі малий Олександр Грохольський... Багато поневірянь і небезпек випало на долю Марії Бабчук. Вона пройшла через всі випробування війни. Пройшла не лише для того, щоб жити, а й розповісти людям всю правду про трагедію сирейського люду старовинного містечка Степань, про його милосердних людей, які, ризикуючи життям, надавали допомогу переслідуваним сирцям, рятуючи їх від смерті. Розповіді в ім'я того, щоб трагедія, пережита людьми у воєнне лихоліття фашистської окупації України, більше не повторилася.

М. Пінчук

ВТЕЧА З ПЕКЛА

Над Коростом займався теплий червоний ранок. Молодичі, вигнавши на вулицю корови, персгукувалися між собою. Ранок, як ранок, лише одне незвичне — літаки. Багато літаків. Розліталися, як птахи весною. І що ж воно таке?

— Мо, навчання яке... — роздумував Оверко Комар.

— А хто його знає... Я вночі пас коней за Горинню, то над Сарнами ніби громи гриміли та полум'я небо лизало, — втрутився в розмову ще молодий парубок Гаврило Чиж.

Мати розбудила Віру на світанку. Її черга пасти корови. Сім'я Хайма Вошини велика. Шестеро дітей. Один одного менший. Крамниця, яку Вошина тримав у селі, прибутки давала незначні, а тому утримували власне господарство. Орали поле, сіяли жито, жалі, молотили... Менші діти ходили в сільську місцеву школу, старші в Степань. Крім сім'ї Вошини, в Користі жило ще сім сімей євреїв. Суботами вони відправлялися у місто в синагогу.

А по Європі вже котилося полум'я війни. Чоловік Лейки Вешини Рафаїл, будучи в Рівному у службових справах, десь дістав книгу Гітлера «Моя боротьба». Читав уважно, а прочитавши, підсумовував:

— Убиватиме німець наш народ... Страшна і темна та коричнева чума!

Дещо люд заспокоївся після 1939 року. І хоча нова влада не мід, але ж Радянський Союз — не слабенька Польща! А тут тобі — на: війна прийшла і на радянську землю.

12 липня 1941 року у хату Вошини зайшли німці. Якраз Ліза народила хлопчика. Побачивши породілку, солдати вийшли, так нічого й не зачпивши. А ввечері у хату ввірвалися степанські поліцаї. Свій же таки коростський поліцаї Роман всунув у рот старому Хайму дуло нагана і став вимагати золота.

Дружина Вошини вирвалася на подвір'я і почала просити в людей порятунку. Ніхто з селян не втрутився. Окремі навіть злорадствували. Ті, хто не міг спокійно дивитися на людське горе, відверталися і відходили. Та що вони могли вчинити проти озброєних поліцаїв?

Той трагічний день закінчився розстрілом біля села Дворець двох Коростських євреїв — старого Коваля і Мішибора. То був початок того пекла, в яке незабаром зженуть силою всіх євреїв Степанщини-гетто.

У жовтні вулицю, що прилягала до степанської синагоги, обгородили триметровими дошками, натягнули поверх колючий дріт. Це місце і стало раптом гетто для нещасного єврейського люду. Воно мало два відділення — чоловіче і жіноче. Чоловіки спали в синагозі, жінки та діти — в будинках. Гетто проіснувало до серпня 1942 року. Під вечір 20 серпня гетто оточили костопільські гестапівці і місцеві поліцаї. Начальник жандармерії Бекман оголосив, що всі мешканці гетто перевозяться у новий табір праці аж під Костопіль. Люди плакали. Дехто попробував тікати. Окупанти почали стріляти в мешканців гетто. Першим упав Йосип Вакс...

Наступного дня вранці колона приречених людей вийшла з гетто. Минули Золотолин, Яполоть, Збуж. На мосту через ріку Горинь, притулившись до серця малолітнього сина, з мосту у воду кинувся ще молодий лікар, дружину якого замордували в гетто п'яні поліцаї. Пролунала автоматна черга.

Сім'я Вошини їхала останнім возом. Мати, тулячи до себе дітей, шепотіла їм, щоб при зручній нагоді втікали.

— Ось і село Корчів'я. За ним молодий поросняк. Побачивши викопані рови, нещасні зрозуміли, що їх привели на смерть.

— Діти, якщо зможете — втікайте, — просила мати. — Не забудьте, що Лізин чоловік чекатиме нас на хуторі Шабак під Кричильськом...

Геть від страшного місця кинулися тікати Соня, Михайло та Віра Вошини. Вслід за ними побігли й молодші Яхнюки. Встиг вискочити неущкоджений німецькою кулею з самої ями малолітній Шая...

Віра бігла на Карачун. Попала на обійстя поляків Шушків. А тут вже переховується єврейська сім'я із Малинська. Показали дорогу на Степань, пішла боса і напівгола. Голод заставив підійти в селі Погулянка до однієї з хат, на подвір'ї якої поралися чоловік та жінка.

— Люди добрі, дайте кусочок хліба...

— Яка ти сміла! А що, як покличу поліцію? — відгукнувся чоловік.

— Бог з тобою, чоловіче, — підняла голову жінка. — Дай дитині хліба і хай іде...

— Ти не ображайся, дівчино. ми також повинні бути обережними. Німці карають за допомогу євреям. Будь обережна! Щастя тобі!

Вона йшла лугом біля Степаня. Увечері перейшла міст і сховалася в лісі за Колєнсю. Там зустрілася з сім'єю степанського лікаря, який також ховався. Віра зраділа. Тепер вона не самотня. Але вранці, проснувшись, не знайшла своїх попутників. Пропав і її клуночок з їжею...

Голод і холод гнав дівчину до людей. На цей раз прибилася у Волошу. На щастя, натрапила на родину людей віруючих. Сім'я Семена Волошина пригріла нещасну. Якось у хату Волошиних зайшов поліцай. Дома була сама малеча.

— Дядьку, а в нас у хліві жиденя живє, — похвалилася найменша дочка з сім'ї Волошиних.

Поліцай витяг за коси персякану Віру, почав її бити, знущати, наказав лизати його чоботи... Побачивши біля хати лопату, приніс її Вірі і показав:

— Ось тут, біля плоту, копай собі яму, жидівко!

— Дядечку, відпустіть мене, — молило неслюда скривавлене дитя. — Що я вам поганого зробила?

П'яний поліцай, сидючи на пеньку, сміявся, забавляючись губною німецькою гармошкою. На щастя, якраз нагодилася з поля старша дочка Волошиних. Побачивши, як поліцай знущасться над Вірою, вона побігла на поле до батька.

— Що ти робила, чоловіче?! Не проливай невинну кров! Помилуй сирітку, — почав просити поліцай Семен.

— А що я за це матиму? Яка мені вигода? Сам знаєш, я служу вірою і правдою німецькій владі... Та й тобі, Семене, так не мисється, що юду персховуєш. Тобі ж відомо про наказ степанського комеданта Бекмана! — відгризнувся зі злістю поліцай.

Віра пригадала, що в платтячку в неї знаходиться зашіта матір'ю золота монета.

— Дядьку, відпустіть мене, я вам золото дам...

Поліцай жадібно забрав золоту монету і, награвочи на губній гармошці якусь веселу мелодію, подався з подвір'я.

Тепер у Волоші залишатися було небезпечно. І Віра пішла. Була неділя. Люди йшли від молитовного будинку, що на краю Казимирівки. Закінчилося богослужіння. Недалеко виднілося згарище дерев'яної церкви. Боязко увійшла в село, надіючись випросити у когось кусок хліба. І раптом від нової хати, покритої ще свіжою гонтою, почулось:

— Іванс, лови! Бач — жиденя пішло!

Як зацьковане звірятко, кинулося дитя геть від села. У пастушків спитала дороги на Корост. Обірвана, голодна і хвора постукала у вже знайому хату Якіма Кулінки. Тут її обігріли, нагодували, зодягнули і сховали від чужого ока. Та старшому сину Якіма Антону не сподобалося, що батько персховує сярейку. Якось, розгніваний, заявив Вірі: «Якщо не підеш від нас, я сам тебе до комеданта заведу». Почувши про це, Яким дав дещо з харчів дитині на дорогу і порадив їй шукати собі нову схованку.

Ніхто її не відважувався сховати: всі боялися кари з боку німецьких властей. Віра персховувалась по людських хлівах, в скирдах соломи. Йшла зима, а вона не бачила ніякого виходу. Думала вже про те, що треба зголоситися в комедатурі. А це ж смерть! Одного разу підійшла до своєї хати і не зогледілась, як сама попала в руки поліцай Оверка Г., який пізніше покинув поліцейську службу і пішов у загін УПА..

— Не втікай, дівчино! Я тебе не вб'ю і не видам. Тому не бійся мене. Куди ж ти підеш боса і в блазенькій одязині? Я ж знав твоїх батьків. Нічого поганого вони людям не робили...

Він привів Віру до своєї хати, наказав матері дати дівчині хустку, постолі, свитину. Переночувала в теплі, а вранці пішла... День-два переховувалась по хлівах, стодолах, уникаючи чужих очей. Та голод і холод заставили йти з села до міста. Що буде, те буде, але ж і тут, у селі, її чекає загибель від голоду й морозів.

Вийшла зі схованки і пішла повільно дорогою до Степана. Силою її не зупиняв і не чіпав. Ось і кладовище, а поряд скирда соломи. Біля неї чоловік порасться. Підійшла, привіталася. Чоловік виявився знайомим.

— Дядьку Михайле, дайте мені кусочок хліба... Я вже два дні нічого не їла...

Михайло Дубинець дав Вірі хліба, заховав її у скирді. Відрадив йти у Степань і здаватися у комендатуру. Увечері привіз її у свою оселю, завів до хати. В сім'ї Дубинців розуміли, що без їхньої допомоги дівчину чекає загибель. Якщо хтось із чужих заходив у хату, Віра ховалася на ніч за снопи льону. Так прожила до Різдвяних свят. Одного разу до найменшої дочки Михайла прийшла сусідська дівчинка Марта. Віра сховалася. Дівчатка затіяли гру в жмурки. Діти розігралися. Ховаючись від подружки на печі, мала Неля відкрила льон, і сусідська дівчинка побачила Віру. Відчуваючи небезпеку, Михайло заховав Віру на горіщі. І не помилився. Під вечір прийшли поліцаї, почали шукати, допитувати, кого він переховує.

— Та що ви, хлопці, шукаєте? Нікого у мене немає. Краще перваку попробувати.

Поки поліцаї пили самогонку та закушували свіжиною, старша Михайлова дочка відвела Віру до свого дядька Якіма, який і передав нещасну партизану Павлу Банацькому. Так Віра спинилася серед поляків у селі Оборки. Тут на неї чекала радість: вона зустрілася зі своїм братом Мишою.

У глибині соснового лісу, в лісовій землянці переховувався 81 чоловік єврейської національності, яким чудом вдалося вирватися з лап смерті. Важкий то був рік, а ще тяжча зима 1943-1944 року. Голод, холод, хвороби, облави...

Та всьому приходить кінець. У січні 1944 року прийшла радісна новина до втікачів: німці відступають. Тоді й вийшли з лісу. Скільки було радості, коли Віра і Михайло зустріли старшу сестру Сеню! Жива й здорова, стала партизанкою, мстила окупантам за сплюндровану землю, за кров невинних людей, за своїх рідних. Згодом дізналися, що війна забрала у них батька й матір. Загинула старша сестра Люба. У партизанському загоні загинув від рук зрадника й Лейчин чоловік Рафайл.

...Заростали урвища та окопи. Заросли могили ні в чому не винних людей... У природі свої закони. З роками земля гоїла рани. Та зболені серця жертв масового геноциду, яким чудом вдалося врятуватися від смерті, продовжували кровозачити. Пережите без сліду не проходить. Пам'ять не старіє.

Вийшовши живими із справжнього пекла, врятовані опинились у тоталітарній системі підозри. Посіяне Сталіним недовір'я до окремих національностей, продовжувало проростати і в період хрущовської відлиги. Варто було Вірі Вошині вийти заміж за росіянина капітана Володимира Штенкова, як йому було запропоновано або йти у відставку, або розлучитися з дружиною-єврейкою. Та Володимир Федорович виявився людиною порядною. Оселившись у Костополі, вони виростили двох синів — Бориса і Леоніда. Нині у Віри Хаїмівни росте четверо онуків. Пропрацювавши все життя у воєнторзі, вона вийшла на пенсію.

...Настали нові часи. Самостійна держава Україна вшановує пам'ять жертв другої світової війни, жертв холокосту в Бабиному Яру, інших місцях масового знищення єврейського населення.

За свої власні кошти В. Х. Вошина-Штенкова на місці розстрілу тисяч євреїв спорудила мармуровий обеліск, увінчаний зіркою Давида, на якому викарбувані слова: «Тут братня могила 4 тисяч євреїв — дітей, жінок та чоловіків містечка Степань та навколишніх сіл Осови, Кричильська, Короста, Великого Вербче, Волоші, Казимирівки, які безвинно загинули від рук німецько-фашистських недлюдів 22 серпня 1942 року. Світла пам'ять про них навіки залишиться у наших серцях».

Поруч невисокий пам'ятний знак, встановлений у 70-ті роки. Читаємо: «Тут у роки Великої Вітчизняної війни безвинно розстріляно німецько-фашистськими загарбниками радянських громадян».

Л. ШАРАЙ

ПІДПИСАЛИСЬ, ЩО ВІН НЕ ЄВРЕЙ

(Розповідь Оксани Семергей)

Наприкінці вересня 41-го року чи, може, в перших числах жовтня (точно вже не пам'ятаю) сиділи з сусідкою Оксаною під тинном, картоплю перебирали. Працювали мовчки, лише зрідка зітхали. Кожна думала про своє.

Чоловіка мого в перші дні війни забрали на фронт. Залишилася зовсім самотньою, бо дітей не було. Як то воно далі життя скла-

деться, чи довго війна буде, чи повернеться мій Микита чи, боронь боже, вже й живого немає? Від сумних думок сльози напливали на очі, вже й картоплі не бачила. Тож коли двох хлопчиків підійшли до нас і привіталися, одразу й не втямила, звідки вони взялися.

Старшому було років 12, а меншенькому не більше трьох. Вони знесилоно присіли поряд з нами. «З Кисва ми, — почав старший. — Менє звать Михайлом, а братика Грицем. Батько на війні. Залишилися з мамою і 9-річною сестричкою Цілею. Коли фашисти забрали сьєрєв і погнали до Бабиного Яру, ми з Гришєю втєкли, хотіли й Цілю взяти, але вона сказала, що не залишить маму, бо мама чекала дитинку. У Кисві бути страшно, то ми йдемо до тітки на Донбас. Я то дійду, а ось братик уже знесилився...».

На хлопчаках були поношені піджачки. Гриша порозтирав ніжки калошиками до крові, рани позагнивалися, ступні набрякли. Без жалю не можна було дивитися на дітей.

«Дорогою йти небезпечно, — продовжував Михайло, — то ми пробіралися більше глухими сєлами та лісами. Зустрічали наших солдатів, які смажили забитого коня і нас пригостили... Якби мені Гришу залишити у вас...».

Ми з сусідкою презирнулися. У неї своїх дітей чєтверо, а я хоч і одна, але якось боязко стало. Знала ж, що за сьєрєя німці можуть розстріляти. Тому промовчала.

Перночували діти у сусідки. Вранці Михайло зібрався в дорогу, а Гриша підійшов до мене: «Мамо...» Можливо, хто й направив, але не витримала, пригорнула до себе: «Нехай залишасьєя».

Нездєвзі, коли наші відступали, разом з іншими односєльцями прийшов додому й Микита. Не дєрікав, що взяла Гришу, навапакі, зрадив: «За сина нам буде, коли своїх дітей немає».

Та знайшлися «добрі» люди, які донєсли в комєндатуру, що у Сємергєєв (тобто у нас) живе хлопчик-сєрєєв. Прийшли перєвіряти поліцаї, із своїх, і забрали чоловіка: «Відпустимо, якщо на ранок принєсєш 50 підписів, що Гриша — не сьєрєєв». Лишєнько, що ж робити? Хто в такий страшний час підставить свою голову за чужу дитину? Всю ніч ходила від хати до хати, обливаюсь слєзьми. Ніхто не відмовив. А могли ж і до хати не пустити. І виправдатися могли, багато ж було неграмотних, вєдєв. Сказала б якась: «Своєх дітей повна хата, поручсьєя за чужу, а не привєди, Господи, й мене забєруть, то хто ж їх догляне?».

Але жодна не відмовилась. Навіть малолітні виводили каракулі. Сєстра Ганна дала олівєць своєму менєшнькому і написала його ручкою: «Мороз». А в мене мороз по спині: не дай, Боже, чого...

На ранок була вже в комєндатурі. Там довго читали підписи і відпустили такі Микиту.

Не встигли, як кажуть, і зашпори відійти, як знову хтось нагадав німцям про єврейського хлопчика. Встигла заховати у піч, яка була ще теплою. Поліцаєм сказала, що пішов до сестри у сусіднє село. Понишпорили вони по хаті, пошукали у дворі, а в піч не додумалися заглянути. Як він там бідненький і витримав? А втретє німці вирішили вже самі пересвідчитись, єврей Гриша чи ні. Прийшли у двір, а він з сусідськими хлопчиками грався. Через перекладача німець звелів сказати «кукурудза». Гриша прокартавив. Німець східно посміхнувся. «Та він же ще малий, всі діти так говорять у такому віці, — пояснюю. — Ось і цей «р» не вимовляє». Показала на сусідського. Той теж сказав «кугугуза». Тоді німець звелів обом зняти штанці, уважно обдивився і, гаркнувши «гут», пішов з двору.

Після війни повернувся Микита (в 43-му з нашими військами знову пішов на фронт). А десь через рік приїхав і Михайло з батьком. Гриша вже ходив до школи, нас з чоловіком звав татом і мамою. «Не поїду від батьків, — сказав рідному. — Буду жити з ними». Той дуже й не наполягав, адже жінка і дочка загинули. Михайло вже дорослий. Відчув, що у нас Гриші добре. А батько міг ще нову сім'ю завести і невідомо, як хлопцеві з мачухою буде. Порадилися ми разом, та й вирішили, що залишиться Гриша з нами.

А коли закінчив 7 класів, поїхав до брата в Київ, вивчився на будівельника. Жив і працював в Умані Черкаської області. Одружився, народилися син і дочка. Кожної відпустки приїздив до нас, подарунки привозив, листи писав гарні. Але не судилося йому довге життя. Трапився на будові нещасний випадок, його важко травмувало, і вже більше п'яти років немає Гриші. Яка немілосердна доля — у війну зберегла, а в мирний час у могилу звела!

Тяжко ми з чоловіком переживали цю трагедію, любили Гришу як рідного сина. Хоч і прізвисьце він мав рідного батька — Смолярско, і звали його Григорієм Лідмовичем, і національність — єврей. Був і назавжди залишиться для мене сином.

Три роки, як я залишилась вдовою. Уже й сльози всі виплакала за обома, та серце не дає забути про тяжку втрату двох близьких мені людей — сина і чоловіка.

с. Білоцерківка Великобагачанського району
Полтавської області.

Л. СОСНОВСЬКИХ «ХОЧЕМО ПОДІЛИТИСЯ З ВАМИ НАШОЮ РАДІСТЮ»

Так написав у 1990 році Мейс Кобі-Кобиланський із заокс-анського міста Саутфілда (США) до сім'ї Денишуків із села

Грушвиця, яка у тяжкі роки війни, ризикуючи життям, врятувала від смерті його родину. .

Йшов другий рік окупації німецько-фашистськими загарбниками України. Єврейській родині Кобилянських вдалося в перші місяці масового знищення євреїв уникнути смерті, її члени ховалися від окупантів у лісах. Однієї осінньої ночі знесилені до краю Аншель Кобилянський, його дружина Рейзя, два малолітні сини Мойше та Іцик, брат Хаїм та його жінка, теж Рейзя, якось до-

Сергій Стахович Денищук; Мойше (Мошко) Коби-Кобилянський з своєю родиною.

плентались до обійстя Денищуків у Грушвиці. В хаті вже всі спали. Аншель Кобилянський несміливо постукав у шибку вікна. На запитання господаря Стаха Денищука: «Хто там?» ледь чутно вимовив: «Впустіть до хати».

Стах Андрійович відчинив — до хати увійшли перелякані люди, від вигляду яких у Денищука стиснулось серце. До війни він знав Кобилянських, як і багатьох євреїв. Вони разом працювали в підсобному господарстві, і тепер, побачивши їх такими зли-

денними, не знав, що й робити. В поспіху поклав на стіл буханець житнього хліба, поставив глечик молока і запросив повечеряти. А далі гості розповіли про своє кількамісячне поневіряння, попросили притулку, на який майже не сподівалися.

Стах Денишук подумав хвилину, а далі порадився із сином Сергієм: «То як, сину?».

Син, на очі якого набігли сльози, відповів: «Бог ласкавий, що він дасть, те й буде. Не треба ж відправляти цих людей на погибель». Батько повів тієї ж ночі сім'ю євреїв до німецького свинарника. Там, на горищі, в соломі наспіх зробили криївку. Так у тісноті проходили для Кобилянських дні за днем. Якщо старші це переносили легше, то дітям у багато разів було важче. Бо ж доводилось лежати чи сидіти в крихітній комірчині.

Із схованки Денишуки випускали Кобилянських лише вночі, коли приносили їсти, щоб ті хоч трохи походили по горищі (на подвір'я не виходили — боялися). Одного разу вночі жінка Хаїма Рейза злізла з горища і пішла на хутір Янівку до чехів. По дорозі її перестріли бандити. Схопили, вкинули в криницю. Поплакали всі разом, коли через кілька днів дізналися про цю страшну подію. І знову для бідолах потягнулися темні дні.

— А якось, — пригадує син Стаха Андрійовича Сергій, — бандити напали на свинарник і забрали декілька тварин. Я подумав, що вони його можуть підпалити, отож застріг пару коней і повіз єврейську сім'ю на хутір Янівку.

Їхав і цілу дорогу страхався, аби чогось не трапилося. Раптом почув спів. То їхали з хутора на Грушвицю напівп'яні бандити. Що робити? Сергій натягнув віжки, коні повернули на дорогу, що вела до лісу. Прив'язав їх до бузку і наказав євреям лежати на возі. А сам пішки пішов на хутір, зайшов до чеха Петіка Рошлага і повідомив, що треба єврейській сім'ї знайти притулок.

Чех не відмовив, лише сказав: «Нехай прийдуть». Сергій повернувся під ліс і привіз сім'ю. Там вони пробули три тижні, а потім перебралися до Рівного, де ще жили до 1945 року.

Восени 1945 року Кобилянські розпрощалися зі своїми рятівниками і переїхали до Польщі. Аж у п'ятдесятих роках дали про себе знати з Америки. Листувалися рідко, адже в роки комуністичної тоталітарної імперії такі зв'язки з громадянами капіталістичних країн вважалися недопустимими і добра не вішували.

В 1992 році Кобилянські запросили Денишуків у гості до міста Саутфілд в Америці. Сергій Денишук вже не мав здоров'я їхати, дружина була хвора, отож поїхав син Микола, його дружина та донька.

Як рідних прийняв Мойш Кобилянський — син Аншеля гостей з України. Не знав, на яке місце посадити, чим пригостити. Побувала українська сім'я у столиці США — Вашингтоні. Зустрічалися там з українцями. Хвилюючим було прощання євреїв з родиною, яка врятувала їм життя. Ї мені подумалось: як би не старалися вороги очорнити нас, українців, перед цивілізованим світом, цього їм не вдасться. Бо споконвіку українців знають порядними, сердечними, які рятували від біди добрих людей незалежно від національності: євреїв і росіян, поляків і чехів. І одним з красномовних прикладів цього вчинку є вчинок Денишуків.

А. ТЕНЕНБАУМ

**«ПРАВЕДНИК» — ЗВАННЯ
ЗА МУЖНІСТЬ**

Напередодні другої світової війни і перед нападом гітлерівської Німеччини на Радянський Союз в Тучині і навколишніх селах жило багато євреїв. Вони займалися різними ремеслами, торгівлею, а деякі з них сільськогосподарським виробництвом. Окупувавши Рівненщину, гітлерівці зразу приступили до створення єврейських гетто, які стали місцем знуцання над єврейським населенням, прелюдією до масового їх знищення.

По містах і селах були розвішані накази окупаційних властей про те, що люди, які переховують євреїв чи навіть дають їм харчі або іншу допомогу, підлягають карі воєнного часу — розстрілу і конфіскації майна. Почалось масове знищення євреїв.

Та людяність і братерство народів України, незважаючи на погрози окупантів та поліцаїв, перевершували страх смерті в милосердних людей. Жителі України — українці, поляки, чехи, навіть деякі німецькі колоністи, якщо у них були умови і можливість, ризикуючи життям своїх родин, рятували нещасних від неминучої загибелі.

Серед таких родин була сім'я Герасимчуків із с. Шубків, яка складалася з батька Павла, матері Любові, двох дочок — Клавдії і Галини та сина Миколи. Ризикуючи власним життям, перебуваючи довгі місяці у пекельному напруженні, боячись, щоб не помітило чого-небудь лихе око, живучи під постійною небезпечною

— мечем Дамокла, вони рятували єврейську родину Емметів, що складалася з чоловіка, дружини і дочки, оберігали їм життя. Ці євреї врятувалися з гетто, коли там почалося повстання і запалили будинки.

Закінчилася війна. Еммети виїхали за межі України. І через десятиліття, коли Україна вирвалася з обіймів тоталітарної системи, у Київ полетіли листи пана Ісаака Еммета, у яких він пише: «Я, Еммет Ісаак Михайлович, заявляю у Фонд «Пам'ять жертв фашизму» про те, що під час війни з фашизмом сім'я Герасимчуків, яка проживає в українському селі Шубків Рівненської області, починаючи з квітня 1942 року по березень 1944 року оберігала наше життя: мос, моєї дружини і доньки. Вісімнадцять довгих місяців ми знаходилися під землею. Відриваючи від свого рота кусок хліба, щоденно ризикуючи життям, сім'я Герасимчуків рятувала нас.

Ми глибоко поважаємо родину Герасимчуків і про все добре пам'ятаємо. Низький уклін їм усім за врятоване життя нашої сім'ї. Глибока шана й повага до людей, які врятували наше життя».

Всі 18 місяців, з дня в день, сім'я Герасимчуків жила в постійній тривозі не лише за своє, а за чуже життя, довірене їм рукам і серцю. Всі Герасимчуки важко працювали у своєму господарстві, щоб вчасно розрахуватися з накладеним на них воєнним податком натурою і грошми, а також щоб прогородувати не лише свою сім'ю, а й сім'ю Еммета; доглянути її, оберігти від постороннього ока.

За свою самопожертву, за сімейний подвиг в ім'я врятування переслідуваних, що були приречені на неминучу смерть, Павло і Любов Герасимчуки одні з перших в Рівненській області удостоєні почесного звання держави Ізраїль «Праведника народів світу» з врученням їм відповідного диплому і медалі за милосердну доблесть в час війни в Єрусалимському інституті-музеї героїзму та катастроф Як Вашем.

Зараз Еммет турбується про те, щоб і їх діти — Клавдія, Галина та Микола були відзначені дипломами «Праведика народів світу» за свою самопожертву та милосердя в ім'я ближнього, за допомогу і врятування людей. Для справжніх українців-християн послання апостола Павла до колоссян про те, що «немає ані єлліна, ані іудея», назавжди залишається в серці, в діях і в моралі.

М. ХОДАКІВСЬКИЙ
ДОЛЯ СОФІЇ ШУБЕРТ

Софія Мельник (Шуберт). Знімок 1970 року.

Емілія Найман. Знімок 1995 року.

Софія Шуберт народилася в 1923 році в селі Кануни Новоград-Волинського району на Житомирщині. Батько Йосип, мати Розалія трудилися в місцевому колгоспі. Із сином і чотирма дочками обробляли колгоспний лан буряків, власний город, доглядали домашню худобу, птицю... Весела Софія майстерно грала на балалайці та гітарі, чудово співала, любила танці. У 41-му закінчила середню школу, а сестра Іда — семирічку.

У серпні клята війна докотилася до Полісся. Окупанти нищили народ, грабували Україну.

У вересні гітлерівці та поліцаї забрали на підводи хатні пожитки, маму Розалію били, вимагали гроші. Вона встигла шпнути сусідній дівчині Єві Герасимчук, щоб дочки ховалися. Сестер рятувала у своїй хаті німка Тетельмеср. За кілька днів до Христі, Євиної матері, вночі постукали поліцаї. Кмітлива жінка веліла сестрам злізти з теплої печі, сховатися у льосі.

Часто з лісу пробиралася до польки Зіньки Чапської, українців Андрія Герасимчука, Амоса Мельника... З Федором, сином Амоса, карооким, русявим хлопцем, Софія дружила з дитинства. До війни закінчив Житомирське медичне училище, у вересні 41-го прибився додому обірваний, худий, як скелет. Утік з-під Миколаєва, де мучився у таборі для військовополонених. Питав на лузі односельців-скиртоправів:

— Що нового? Де Йося, Розалія? Як їх дівчата?

— Матір у Новоград-Волинському розстріляли. Батько з дочками ховаються то в лісі, то в добрих людей.

Федя знайшов Софію в німкені Емілії Найман. До півночі сиділи під розлогою грушею. Щасливі, розмовляли.

Часто давала притулок багатодітна полька Манька Медсцька. Вона зітхала:

— Мої дітки живуть у теплій хатині. А ти, немов засць, ховаєшся у лісі, рятуєшся від поліцаїв. Їж, їж, Сонечко.

Особливо було важко взимку 42-го. Клятий поліцай Глушук з села Киянки божився, що, нарешті, піймає дівчат. Нишпорив у кожній хаті. Півмісяця мерзла голодна Софія у скирті. Ховалася у добрих людей по інших селах. У Гульську не виходила з кімнати Поліни Короленко, згодом жила в Лізи Дмитренко. Втікала аж у Суємці Баранівського району до Марії Савчук.

13 квітня 43-го живим ланцюжком підпільники, зв'язкові, народні месники переправили Софію у партизанський край, зєсну фортецю Словечанських лісів.

До побратимів прийшла — щирих друзів знайшла. Ні від кого не ховаєшся, всі тебе за людину вважають. По-батьківськи турбувалися про сироту Софію командир загону Костянтин Арсф'єв, комісар Сергій Набока, лікар Іван Волошин...

Через місяць у загін прийшла сестра Іда. Хоробрих сестер милували кулі свинцеві, осколки сталеві під час боїв за мости в Путиловичах, Турчинці, Ігнатполі, на довгих кривавих шляхах аж до Бугу.

Повернулася Софія додому через рік, коли розформували Житомирську партизанську дивізію. Федя, підпільник і зв'язковий, вірно чекав бойову подругу, запропонував їй руку і серце. Ця пам'ятна подія сталася 44-го в районному центрі. Там Федя працював фельдшером, а Софія — в райспоживспілці. Важко жилося, часто холодно і голодно.

1948 року наполегливий Федя вступив на медичний факультет Ужгородського університету. Куди голка, туди й нитка. Поїхала Софія з донькою Людою до чоловіка.

Щоб прогодувати сім'ю, Федя вночі чергує у психіатричній лікарні, а вдень стаціонарно вчиться. Ніколи було й попоїсти. Учився на «5». Одержував 5000 карбованців підвищеної стипендії.

У 52-му лікаря послали у туберкульозний санаторій міста Яремча. Через два роки переїхали до Рівного. Він — терапевт онкологічного диспансеру, дружина — вихователька в дитячому садку.

Дочка Людмила з сином Олександром продовжують лікарську династію славної сім'ї Мельників. Як і батько, одержали медичну освіту, закінчивши той самий університет у Закарпатті. А зараз там вчиться онук Софії — Олександр. Лише дочка Валентина — випускниця водного інституту в Рівному.

Дочекався Федя трьох онуків, але злигодні війни, підступна хвороба у 89-му звели в могилу.

Тяжко хворіє Софія, але живе на снтузіазмі, чекає кращих часів. Не ділить людей за національністю. Всі варті шани, але що зробиш, у ці напружені роки є поганці у кожному народі.

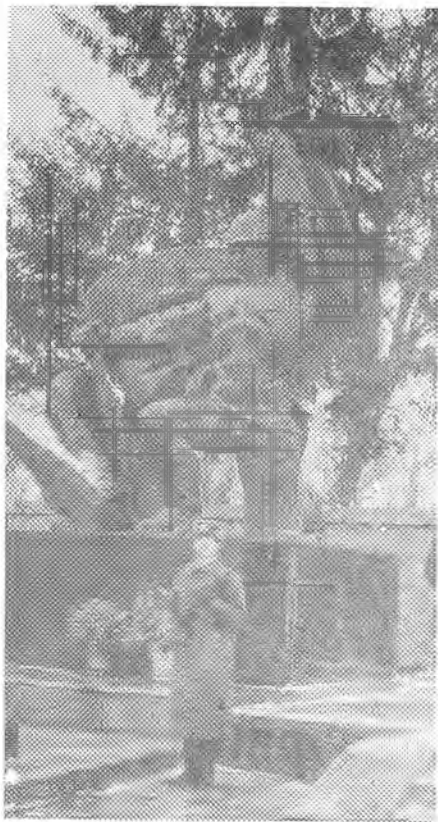
Як священну реліквію зберігає Софія свою бойову характеристику. У ній написано: «...Шуберт С. учасувала в разгроме Путиловского, Ушомирского, Турчинского, Игнатпольского гарнизонів противника. В этих боях т. Шуберт показала исключительную ловкость и мужество. В этих же боях т. Шуберт выносила с поля боя раненых партизан и командиров и оказывала им соответствующую медицинскую помощь...»

РОЗДІЛ V. ОБОВ'ЯЗОК ПАМ'ЯТІ

К. КІНДРАТ
В ОЧАХ СВІТОВОЇ
ГРОМАДСЬКОСТІ

При Верховній Раді України працює Комісія у справах ветеранів, пенсіонерів, інвалідів, репресованих, малозабезпечених і воїнів-інтернаціоналістів. Інтернаціоналістів, котрі, наче на глум народу і світу, названі так колишньою тоталітарною системою за те, що виконували за її велінням кайнову роботу в чужій державі. За це, зрештою, вони розплатились своїм життям, фізичним і моральним здоров'ям. Я зовсім не засуджую воїнів-інтернаціоналістів, які не зі своєї волі опинилися за кордоном, за те, що вони визнаються і підтримуються в тій чи іншій мірі Україною як безвинно потерпілі. Врешті-решт, це наші діти, брати і сестри.

Мова абсолютно про інше. В Україні є велика категорія людей, які свідомо, за велінням свого серця, без наказу зверху, а навпаки, наперекір і всусп-

**Ніхто не забутий,
ніщо не забуте.**

реч смертельним погрозам з боку фашистських посіпак у важку годину окупації ставили своє життя на вівтар свободи і демократії. Люди ці ризикували власним життям і життям своїх родин в ім'я спасіння від смерті переслідуваних в час гідлерівського геноциду. Отож рятували честь і гідність України і її народу в очах цивілізованого світу.

Але, на жаль, ці люди й досі, як кажуть, забуті. Їх безприкладний подвиг, який тривав роками, та самопожертва все ще ніяк не відображені в законодавстві України. Отож не значаться вони і в планах роботи згаданої комісії Верховної Ради України.

Хто ж ці люди? Це християни-рятівники, люди, подвиг яких високо оцінюється іноземними державами, зокрема, Ізраїлем і США (в Нью-Йорку, до речі, існує єврейський Фонд християн-рятівників). Деякі з них нагороджуються державою Ізраїль грамотами і медалями, їх імена викарбувані в Єрусалимському музеї трагедій і катастроф Яд Вашем, і вони гідно, хоч і далеко не повно, не адекватно їх подвигу представляють українців як милосердний народ на міжнародній арені.

Нині у вільній Україні рятівники об'єдналися в асоціацію милосердя християн-рятівників «Праведники народів світу» з тим, щоб встановити об'єктивну істину і сказати правду про рятівництво в Україні, про подвиг рятівників, щоб відстоювати їх інтереси і запити.

Незважаючи на те, що Україна була повністю під п'ятою фашистської окупації, що українців вивозили масами примусово на роботи у фашистський рейх, палили їх села і розстрілювали за найменшу непокору фашистам, — у цій вогнем паленій і розстрілюваній Україні вижили і врятувалися понад 17 тисяч євреїв. Врятовані вони завдяки милосердним українським родинам, які самі були на волосину від смерті. Причому за найбільш скромними підрахунками, життям ризикувало близько 150 тисяч українців-рятівників і їх дітей.

Візьмемо до уваги ще й такий факт. Українці, як милосердний і миролюбний народ, який зазнав протягом віків чужоземного гніту, рятували в час воєнного лихоліття не лише євреїв, а тисячі й тисячі радянських солдатів з усіх республік колишнього союзу, бійців держав Європи, які попадали в «котли», оточення, опинялися в тилу ворога, перебували в концтаборах і тюрмах — виснажені, знедолені і покалічені...

Не одному солдату — вірменину, росіянину, грузину, татарину, осетину, представнику інших національностей дала притулок у себе милосердна, жаліслива українська родина. Там вони знаходили цивільний одяг, підхарчувувалися, підліковувалися, оду-

жували і при можливості переходили лінію фронту, а коли такої можливості не було, то під виглядом рідні залишалися в господарстві. Багато з них залишалися в гостинних українських родинах на довгі роки, а деякі з них навіть на все життя, обзавівши свої сім'ї і пустивши коріння на українській землі.

Рятівництво в Україні, яке безпідставно забуте, заслуговує на велику увагу з боку нашої незалежної держави, більше того, повинне бути офіційно, де-юре визнано урядом України як героїчний, моральний та інтернаціональний подвиг, здійснений в ім'я людини незалежно від її національності, віросповідання, політичних поглядів, соціального стану; як вияв християнського милосердя, притаманного українському народу.

Отож необхідно, щоб рятівництво в Україні отримало державне визнання, було синонімом героїзму і самопожертви. Рятівники ж, як це водиться в демократичних країнах, мають бути прирівняні до активних учасників руху Опору, отримати рівні з учасниками війни права, а держава повинна морально і матеріально їх підтримати. Перекопаний, що вона тим самим підвищить авторитет України на міжнародній арені як демократичної держави. Тому асоціація милосердя християн-рятівників та її рада звертаються до Президента, Прем'єр-міністра, Верховної Ради України з проханням надати рятівництву державний статус.

Тепер — слово за ними і українським законодавством.

ДО ХРИСТІЯНСЬКОГО ЄДНАННЯ!

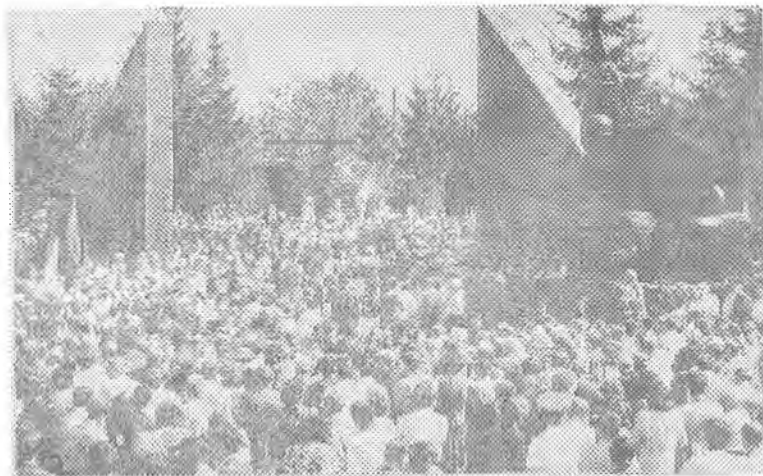
Звернення Всеукраїнської ради християн-рятівників «Праведники народів світу» до духовних пастирів і парафіян усіх християнських конфесій, до всіх партій, рухів, течій і громадських організацій в Україні

Всеукраїнська рада християн-рятівників «Праведники народів світу», створена в жовтні 1992 року, об'єднав людей, які в період другої світової війни, керуючись християнським милосердям і любов'ю до ближнього, рятували від загибелі євреїв і громадян інших національностей, а зараз, у час становлення української державності, вважають своїм обов'язком пропагувати дух милосердя, самопожертви, дружби, миру і злагоди між усіма народами нашої держави, між усіма громадянами України, незалежно від конфесійної належності, політичних поглядів, національності задля спільного блага.

Наш багатостраждальний народ опинився у важкому економічному становищі, втягнутий у міжпартійні, міжнаціональні, а особливо міжконфесійні суперечки, що перешкоджають успішному досягненню основної мети — побудови розвинутої, економічно і духовно збагаченої демократичної України.

Всеукраїнська рада християн-рятувальників звертається до духовних пастирів і віруючих усіх конфесій, до всіх партій і рухів, течій і громадських організацій, до всіх людей доброї волі України із закликом до християнського єднання во ім'я процвітання і духовного відродження нашої знедоленої віками Батьківщини — матері України.

Закликаємо громадян України, незважаючи на конфесійні відмінності, партійні погляди, міжнаціональні протиріччя, припинити міжособні чвари, об'єднатися навколо обраного всім народом Президента й уряду України і самовіддано працювати у всіх сферах народного господарства з тим, щоб наша молода держава піднялася з колін, зміцніла і зайняла гідне місце у світовій співдружності народів як демократична, квітуча і духовно збагачена європейська держава.

**Дубенське кладовище в Рівному.
Живі віддають шану полеглим.**

З М І С Т

Передмова	5
-----------	---

Розділ I. УКРАЇНА-ІЗРАЇЛЬ

Л. Кравчук. Відмовитись від юдофобства і українофобства	21
П. Вайс. Ми високо оцінюємо ваш шлях до самостійності	25
І. Площ. Нас об'єднує історична доля	26
Ю. Шербак. Переборювати негативні міфологеми минулого	28
Ц. Маген. Наші народи знайшли свій шлях до незалежності	31

Розділ II. У БОРНІ ЗА ВОЛЮ

С. Дем'ячук, О. Масний. Ратні подвиги українського народу в боях з фашизмом	33
К. Кіндрат. Українці у боях з фашистами у перші дні другої світової війни	37
А. Тененбаум. Випробування війською	39
В. Бухляревич. Поляки у боях з фашизмом	51
К. Закалюк. У лавах нескорених	55
І. Дубовський, К. Закалюк. Бунтівний Тучин	59

Розділ III. ТРАГЕДІЯ УКРАЇНСЬКОГО І ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДІВ

Ч. Хитрий. Біль Старого Села	63
В. Басараба. Ремель, 17 березня	64
В. Комаровський. Малин — українське Лідіце	65
М. Камінський. Яма	74
Ю. Удодік. Мій тернистий шлях на каторзі	77
І. Повак. З нами поводились, як з товаром	79
А. Супрунюк. Євреї на Рівненщині	80
В. Барац. Як все почалось для євреїв	83
Сосонки — Рівненський Бабін Яр	87
Рівненське гетто	90
Ліквідація Рівненського гетто	92
М. Пінчук. Трагедія у Степані	94
К. Закалюк. Живі ставлять пам'ятник загиблим	97
В. Лящук. Увічнення пам'яті жертв фашизму	100
М. Патанзон. В землі «Юден-райн»	102
У нашому домі спинився годинник	103
Наче крик циклопу	104
Д. Павличко. Праведниця	104
До євреїв	105
О. Лізен. Шалом, Україно!	106

Розділ IV. ЦІНОЮ ВЛАСНОГО ЖИТТЯ

Я. Сусленський. Невизнаний праведник	107
В. Громик. «Євреям с за що шанувати українців»	116
К. Кіндрат. Рятівник приречених	121
«Я зобов'язаний Вам життям...»	126
Молитва врятувала від смерті	130
З чужим іменем	132
Добро не забувається	135
Фаня-Феодосія	139
Я ніколи не забуду цього	143

Шевці з Тучина	146
Етель, яку врятували Кубішні	149
Його чекає ще одна медаль	152
Землянка у Властіборі	155
К. Закалюк. Там, де чатувала смерть	158
І. Кидрук. Компрокат за... врятоване життя	164
Теплом зігрів українська хата	167
Оженинські криївки	169
В. Кіндрат. Фотограф Хаїм Лернер	172
Звістка через 48 років	174
І. Левітас. Тут народився, тут був врятований	175
Лєвченко, Борисов, Чесноков. То були тіні	177
В. Барац. Наш друг і рятівник Яша Сухенко	179
М. Пінчук. У бочці з зерном	185
Втеча з пекла	186
Л. Шарай. Підписались, що він не єврей	191
Л. Сосновських. «Хочемо поділитись з вами нашою радістю»	193
А. Тененбаум. «Праведник» — звання за мужність	196
М. Ходаківський. Доля Софії Шуберт	198

Розділ V. ОБОВ'ЯЗОК ПАМ'ЯТІ

К. Кіндрат. В очах світової громадськості	201
До християнського єднання	203

Здано до набору 6.03.95. Підп. до друку 29.03.95. -Формат 60x84/16. Папір друк. № 2. Dutch гарн. Офсетн. друк. Ум. друк. арк. 11,97. Ум. фарб.-відб. 11,97. Обл.-вид. арк. 12,3. Тираж 1500 прим. Вид № 4. Зам. 1738. Замовне. Ціна договірна. Державне редакційно-видавниче підприємство. 266027. Рівне, Київська, 10. АТ «Рівненська друкарня». 266027. Рівне, Київська, 10.

